

Ярослав Грицак

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ**

ВСТУП

Один із сучасних теоретиків дослідження націоналізму сказав, що національні історики мають таке саме відношення до будівничих нації, що і селяни, які вирощують мак, до торгівців опіуму: в обидвох випадках перші постачають другим сировину. Українські історики переважно постачали своїм співвітчизникам гіркий наркотик. Український письменник і політичний діяч *Володимир Винниченко* після прочитання чергового фрагменту “Історії України-Руси” *Михайла Грушевського*, записав у своєму щоденнику:

“Читати українську історію треба з бромом, – до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нашадки прадідів поганих повторюють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть... Ні, ні, української історії ... без брому, без валеріанки або без доброї дози філософського застереження не можна”¹.

Історія, яку тримає у руках шановний читач, можна назвати “історією без брому”. Її підставовою тезою є **ствердження принципової нормальності української історії**. Це не означає, що вона має на меті замінити гіркий наркотик солодким. Українство було і залишається пораженим тяжкими хворобами. Нормальність української історії полягає у тому, що всі ці хвороби не є смертельними, а вони є радше хворобами росту національного організму.

Українцям вдалося перетворитися у модерну націю у винятково несприятливих обставинах. Якщо прийняти, що нація має відрізнитися спільною мовою, історичною пам’яттю, конфесією, то ні одна із цих характеристик не підходить повністю до України: трохи менше половини українського населення розмовляє зараз російською мовою, історична пам’ять значної його частини практична знищена, й тут змагаються між собою за впливи зразу декілька церков. На протязі всієї новітньої історії українці підпадали під сильний асиміляційний тиск. Окрім втрат, спричинених асиміляцією, вони зазнали безпосередніх величезних біологічних

---

¹ *Винниченко В. Щоденник // Київ. 1990. № 9. С.122.*

втрат, які за своїми масштабами можна порівняти хіба що з єврейськими². Якщо взяти сумарну кількість жертв двох світових війн, репресій, колективізації та голодів 1921-1923 р. та 1932-1933 р., то виходить, що у 1914-1945 рр. в Україні загинули майже кожний другий мужчина і кожна четверта жінка³.

Українці перебували у меншості серед населення найбільших міст й індустріальних центрів України. Їхня національно свідомо еліта була дуже малочисельною і переважно культурницького спрямування і не могла успішно виконувати роль національного проводу через брак політичного та господарського досвіду. Якщо додати до того майже абсолютну незацікавленість найбільших світових держав українською справою, то стає зовсім незрозумілим, як наприкінці ХХ ст. українцям вдалося проголосити свою політичну самостійність й утворити життєздатну та досить стабільну державу?

Українська традиційна (дорадянська й еміграційна) історіографія давала досить просту відповідь на це питання: українська нація виводиться ще з часів *Київської Русі* і змогла перетримати всупереч усім незгодам. Внаслідок політичних репресій українська національна ідентичність була придушена, але вона ніколи не зникла. Українці зберігали свою прив'язанність до мови, релігії, народних звичаїв, традиційних занять і т.д. Відповідно до цієї логіки, у 1991 р. вони довели свою спроможність до самовиявлення, як тільки політичні обставини дали таку можливість⁴.

Але таке зведення явища модерного українства до “українськості”, зрозумілої в одвічних мовно-лінгвістичних термінах, дуже звужує розуміння українського історичного процесу. Так, схема *Грушевського*, яка доводила відрубність української історії і яка стала каноном для української нерадянської історіографії, зводила українську історію ХІХ ст. до культурно-національних процесів серед українців у складі Російської й *Австрійської* імперії⁵. Внаслідок такого підходу, писав видатний український історик *Олександр Оглоблин*,

“широка й повноводна ріка історичного процесу переходила у вузький, хоч і сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне

² Ebelhardt P. Przemiany narodościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994. S. 184.

³ Krawchenko B. "The Man-Maid Famine of 1932-1933 and Collectivization in Soviet Ukraine", w: "Famine in Ukraine 1932-1933", red. R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 27-43.

⁴ Як зразок такої інтерпретації див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1991.

⁵ *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства // Статті по славяноведенню / Ред. В.И. Ламанский. СПб., 1904. С. 298-304. Схема *Грушевського* в основному охоплювала раніші періоди: у своїй капітальній “Історії України-Руси” він довів виклад подій до 1650 р. Синтетичний виклад української історії пізнішого часу він подав у своїй більш популярній “Ілюстрованій історії України”. На проблемах історії ХІХ - на початку ХХ ст. *Грушевський* зосередився в останнє десятиліття свого життя (1924-1934), після повернення на Радянську Україну. Тоді він стверджував, що виробив схему цього періоду, “принаймні в головних рисах”. У його викладі, це була схема українського національно-визвольного руху, який, поєднавшись з соціалістичними рухами Європи і Росії, привів до утворення Української РСР. Див.: *Грушевський М.* 1825-1925 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. К., 1925. Кн. 6. С. 3-4.

життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція ХХ століття й відродження української державности з'явилися не як наслідок історичного розвитку України в ХІХ столітті, а як ніби щось випадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби”⁶.

Подібним чином традиційна українська історіографія не в стані пояснити, звідки взявся феномен 1991 р. Бо якщо “етнолізувати” українську історію ХХ ст., то українська держава якщо мала б і виникнути, то лише в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра з додатком Чернігівської, Сумської і Полтавської областей – більшість населення українських земель на Сході і Півдні піддалася сильній русифікації і втратила свою етнічну самобутність. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому не лише абсолютна більшість українців, але й значне число неукраїнців в Україні під час референдуму 1 грудня 1991 р. проголосувало за її самостійність?

Зрозуміло, що українська нерадянська історична наука не була однорідною. На відміну від народницької школи *Володимира Антоновича* і *Михайла Грушевського*, що ототожнювали українську націю з народом й етнічно-мовними критеріями, т.зв. державницька школа розширила це поняття соціально і територіально, поклавши в його основу політичний критерій – лояльність тих чи інших громадян до ідеї української держави⁷. Але її слабкою стороною було звуження предмету української історії до діяльності українських національно свідомих еліт. Цей недолік мав би менше торкатися народницької школи, яка вслід за *Грушевським* проголошувала народ альфою й омегою історичного процесу. Однак відсутність специфічних методологічних прийомів, які дійсно дозволяли б студіювати настрої мас, привело до того, що наміри досліджувати історію “народу” так ніколи і не були зrealізовані.

У результаті одним із найслабших місць традиційної української історіографії було писання історії “зверху вниз”. Доповнити цей підхід дослідженнями історичного процесу “знизу вгору” спробували розвинути українські історики у добу національного відродження

---

⁶ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Український історик. 1971. № 1-2 (29-30). С.5.

⁷ Дослідження істориків цієї школи зосереджувалися головним чином на періодах, коли, як вважалося, українці жили своїм державним життям, або ж збройно боролися за відродження української держави – Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Хмельничини, Гетьманщини. З праць, які стосуються історії України пізнішого періоду, найвідомішими є: *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр.: У 2 т. Т.1. Доба Центральної Ради. Т.2 Українська гетьманська держава 1918 роки. Ужгород, 1930-1932; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Б.м. [Відень], 1926; *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. Berlin, 1934.

1920-х рр. у Радянській Україні⁸. Ці спроби не могли бути цілковито успішними через певний примитивізм і догматичність підходів та брак відповідних конкретних досліджень, але зате вони намітили загальні контури майбутньої теоретичної будови. Ця споруда так ніколи і не була здвигнута з тої причини, що більшість істориків цього покоління, як марксистів, так і немарксистів, стали жертвою масових радянських репресій у 1930-х рр.

У теоретичному відношенні пізніша радянська історіографія становила дивну суміш інтернаціонального марксизму з великодержавним російським націоналізмом. Очевидно, що такий підхід особливо шкідливо позначився на інтерпретаціях української історії. Схема *Грушевського* була оголошена “ворожою” і “реакційною”, а вся історія України трактувалася як регіональний варіант російської історії. Головною темою радянської історіографії був показ “віковічних” прагнень українців з великим російським народом. Всі події і постатті української історії, що не вкладалися у цю схему, підлягало нещадному осудженню або ж повному замовчуванню⁹. Що ж до майбутнього українців, то їм відводилася роль “зблизитися” і “злитися” з іншими соціалістичними націями (малося на увазі у першу чергу “злиття” з російською нацією, бо ніхто не твердив про зближення українців з естонцями, грузинами чи узбеками) у єдиному тілі нової історичної спільності – “радянському народові”.

Радянська історіографія виявилася права щодо можливості русифікації та “радянизації” значної частини українського населення. Однак вона не могла передбачити, що ті ж самі українці, які на перший погляд виявилися таким піддатливим матеріалом, у 1991 р. своїм рішенням жити політично самостійним життям заб’ють останній цвях у домовину Радянського Союзу.

Хоча марксизм, за всіма ознаками, став пройденим етапом в розвитку історичної науки, залишається тільки жаліти, що тут, у Україні, він не спричинився до досліджень у галузі економічної історії (як це мало місце у повоєнній польській та угорській історіографіях), ані відіграв тієї ролі, якою він у 1960-80-х рр. відзначився на Заході у виробленні теорії дослідження націотворчих процесів¹⁰.

Більшість істориків радянської школи, що зараз живуть і працюють в Україні, зреклися старої ідеології і перефарбувалися в нові кольори. Колишні історики *КПРС* стали фахівцями з політичної історії України, завзяті критики *Грушевського* оголошують себе прихильниками

---

⁸ *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. Т.1. Харків-Київ, 1931; *Слабченко М.* Матеріали до соціально-економічної історії України 19 століття: У 3 т. Одеса, 1925-1929; *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні: У 2 т. Харків, 1927-1928; його ж, Історія України в стислому нарисі. Харків, 1928.

⁹ Радянська схема української історії найповніше представлена у: Історія Української РСР: У 8 т. , 10 кн. Київ, 1977-1979.

¹⁰ Те, що марксистська методологія може дати досить плідні результати у вивченні історії України XIX-XX ст., продемонстрували на еміграції галицький історик *Роман Роздольський* та канадський історик українського походження *Іван-Павло Химка*.

його народницької схеми, борці з “буржуазним націоналізмом” займаються історією національно-визвольних змагань. Про рівень їхніх праць краще скромно промовчати. Гірше, однак, що своєю масовістю вони створюють враження, ніби вся національна історіографія є нецікавою, сірою і кон’юнктурною.

Честь сучасної української науки спасає менш чисельна і переважно молодша за віком група істориків. В офіційному радянському табелі про ранги вони займали найнижче місце, працюючи на скромних посадах в академічних інститутах, архівах і бібліотеках, а деякі взагалі були позбавлені можливості працювати і друкуватися через свої “націоналістичні погляди”. Вони зберегли вірність традиціям історичної школи *Володимира Антоновича* та *Михайла Грушевського*, яка найбільше ваги клала на працю з історичними джерелами. У пост-радянських умовах вони зробили неоціниму заслугу щодо збільшення кількості документального матеріалу, яким може оперувати українська наука.

Але захоплення археографічною діяльністю створює нову диспропорцію у розвитку історіографії, коли є багато фактографічних праць, і майже відсутні ширші узагальнення. Наукова активність цієї групи істориків спрямована на відновлення того стану в українській історичній науці, в якому вона перебувала перед радянськими репресіями. Український еміграційний історик Борис Крупницький охарактеризовував цей стан такими словами:

“Пошана до факту, перебрана від *Антоновича* та *Грушевського*, приводила до якогось знеохочення займатись ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до скрайности... стримувала від синтетичних спроб... Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала... кампанію проти “причинкових” дослідів і “причинкових” істориків, що все пишуть “до”, а не “про”... Аналіза вела вперед, а синтеза мовчала”¹¹.

Подолання цієї односторонності української історіографії стало головним завданням для повоєнних поколінь українських істориків на еміграції. Зрозуміло, ще українська повоєнна еміграційна історіографія не була однорідною ані за теоретичними напрямками, ані за рівнем софістичації. Але та її частина, що інтегрувалася у західний науковий світ, критично переоцінила головні постулати традиційної історіографії і ліквідували ізолюваність та відставання української історичної науки від світової, застосовуючи нові методики досліджень. Найбільшою заслугою цих істориків є вписування історії формування української нації у загальне русло європейського історичного процесу. Щодо історії XIX-XX ст. то беззаперечними

---

¹¹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей). Мюнхен, 1959. С.120-121.

лідерами тут є дві фігури – покійного *Івана Лисяка-Рудницького* (1919-1984)¹² та теперішнього гарвардського історика Романа Шпорлюка¹³. Наслідком цих змін стала поява в останні роки на Заході нових синтез української історії¹⁴ та обговорення цих проблем на сторінках престижних наукових видань¹⁵.

Падіння Радянського Союзу й утворення незалежної української держави видозмінило політичну й академічну кон'юктуру, в якій велися ці дискусії. Це відобразилося перш за все у майже повному зникненні марксистського напрямку та виходу української немарксистської історіографії за вузькі рамки колишнього двоподілу на народницьку та державницьку школи. Українська історія перестає бути переважно заняттям істориків українського походження. Дуже розширилися інтелектуальні горизонти історіографії – появились дослідження, які намагаються вписати окремі сюжети української історії в рамки модних пост-модерністичних і пост-колоніальних аналітичних підходів. Це не підважує і не знецінює старих інтерпретацій, а радше показує, що українська історія стала дуже динамічною ділянкою.

Ця книжка написана, власне, з цією метою – сконфронтувати український історичний матеріал ХІХ-ХХ ст. з найновішими теоріями й інтерпретаціями, що появились внаслідок зміни наукової і політичної кон'юктури. На жаль, авторові не вдалося оминати численних спокус, на які підштовхує сама тема книжки – новітня історія України. Найпершим і найочевіднішим є гріх вибірковості. Ця книжка не трактує абсолютно всього, що відбувалося на українських землях. Вона присвячена головним чином одній великій проблемі – творенню модерної української нації. Зрештою, в автора не було великого вибору. Оскільки українська історіографія зосердилося в останні роки на цій темі, тяжко підсумовувати науковий доробок у вивченні інших проблем української історії. Увага до цього процесу цілком природня і породжена гострою суспільною потребою: адже цей процес продовжується далі, і від його результатів залежатиме доля мільйонів людей не тільки в Україні, але й у Східній, ба – у всій Європі.

Оскільки історик вимушений описувати події, які так чи інакше зачіпають інтереси мільйони людей, від нього важко чекати безсторонності. Один з найкращих спеціалістів з історії Центральної і Східної Європи англійський історик Норман Девіс сказав якимось, що “добрі

---

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Упоряд. Я. Грицак. – К., 1994.

¹³ Найповніше його нова схема української історії представлена у: Шпорлюк Р. “Україна: від імперської периферії до суверенної держави: Міркування щодо утворення, перетворення та припинення існування націй у Східній та Центрально-Східній Європі” у: “Сучасність”, 1996, № 11, с. 74-85; № 12, с. 53-65.

¹⁴ Szporluk R. *Ukraine: A Brief History*. – Detroit, 1982; Subtelny, A *Ukraine: A History*. Toronto, Buffalo, London, 1988 (2nd ed., 1994; український переклад першого видання: Субтельний О. *Україна: історія*. – К., 1991); Magoczi P.R. *A History of Ukraine*. Toronto, Buffalo, London, 1996; *Geschichte der Ukraine*, red. F. Golczewski. Göttingen, 1993; Joukovsky A. *Histoire de l'Ukraine*. N. p., 1993; Kappeler A. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994.

¹⁵ Див. недавню дискусію під заголовком “Чи має Україна свою історію?” у: *Slavic Review*. – Vol. 54. – N 3 (Fall 1995). – P. 658-719.

історики повинні признаватися у своїй обмеженості. Найгіршими істориками є ті, що уявляють себе вільними від будь-яких упереджень”¹⁶.

Автор цієї книжки признається, що він не байдужий до предмету свого дослідження. Політичні уподобання автора лежать явно й однозначно лежать на боці української самостійності. Серед усіх політичних партій та течій, які коли небудь діяли на території України і добивалися визнання її політичних і культурних прав, він є прихильником традиції т.зв. демократичного націоналізму, розвинутої у писаннях і діяльності кирило-мефодіївців, *Драгоманова, Франка, Грушевського*, ідеологів українського повстанського і правозахисного рухів, ліберальної української емігрантської інтелігенції та центристських громадсько-політичних діячів часів горбачовської перебудови і української незалежності після 1991 р.

Приналежність до цієї традиції ставить перед кожним щонайменше дві вимоги. Першою є визнання права на існування інших політичних течій та їхнього внеску у творення модерної України. Сучасна Україна не є творенням виключно національно свідомої і ліберально мислячої інтелігенції; не менш важливим був внесок як крайньо лівих (комуністичних), так й крайньо правих (інтегрально-націоналістичних) сил, а також чисельної і політично часто неозначеної армії чиновників, офіцерів та ін. службовців, до якої традиційна історіографія ставилася як до “колоніальної” або “окупаційної”. Так само не можна трактувати її лише як результат дії одних лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях впродовж усієї історії інших національних груп. Кожна з цих течій і народів зробили свій внесок в “український проект”, часто не усвідомлюючи цього та переслідуючи цілковито відмінні цілі. Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення – співучасть у такому проекті у минулому передбачає перебрання відповідальності за його результати у майбутньому для всіх тих, хто проживає на території України, без різниці національності і політичних уподобань.

Інша вимога приналежності до ліберальної традиції передбачає критичне ставлення до своєї історичної спадщини. Зокрема, це стосується проблеми національної вини. У сучасних історичних працях часто можна надібати на тезу, що українці впродовж своєї історії були лише жертвами і не були відповідальними за ті насильства, які чинилися на їхній території. Правдою є, що українці понесли жахливі втрати від чужоземних режимів і страждали від своїх сусідів, що жили разом з ними на українській землі. Але українці теж завдавали кривди своїм “кривдникам”. Міжнародні стосунки у минулому були далекими від ідилії, і нерідко представляли собою довгий ланцюг обопільних насильств і злочинів, коли вчорашня “жертва” жорстоко мстилася своєму “насильнику”.

---

¹⁶ Davies N. The Misunderstood Victory in Europe // New York Review of Books. 1995. May 25. P. 10.

Представлення національної історії як суцільної мартирології перетворює її у справжню карикатуру. Зрештою, цією хворобою хворіють всі національні пост-комуністичні історіографії у Центральній і Східній Європі. Особливість української ситуації полягає в тому, що українські історики найчастіше займали оборонну, а не наступальну позицію. Їм доводилося відбиватися від звинувачень в українському “расовому” полоножерстві, антисемітизмі і т. п. в умовах, коли за тими оскарженнями стояла сила чужого їм державного апарату, офіційної ідеології та академічного естаблішменту. Як стороні завідомо слабшій їм було дуже тяжко перейти від традиційних виправдань до хоча б часткового визнання національної вини. Після 1991 р. ситуація виглядає зовсім інакшою. Хоча нападки не припинилися, але українська національна історіографія формально має зовсім інший статус, аніж перед цим. Це дає надію на те, що історики покинуть свою оборонну позицію і перейдуть до зрівноваженішого розгляду фактів. Спроможність критичного перегляду національної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою великої моральної сили і послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі.

РОЗДІЛ 1. НА ДОСВІТКАХ НОВОЇ ДОБИ

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАД РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Якщо представити собі творення модерної України як велику історичну драму, то найперший її акт почався власне зі збільшення сценічної площі та заміни декорацій. “Стара Україна” і “нова Україна” були розділені не лише у часі; вони сильно відрізнялися за своїми геополітичними, демографічними й етнічними вимірами. Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень у Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати *Річ Посполита*, до складу якої входила значна частина українських земель. На південних кордонах зникло *Кримське ханство*, що з кінця XV ст. становило постійну військову загрозу для підсоння українських етнічних земель.

Внаслідок цих змін зникли держави, які традиційно помітно впливали на розвиток подій в Україні у пізнє середньовіччя і ранньомодерну добу. У новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації: після першого розподілу *Польщі* (1772) до складу *Австрійської імперії* були включені *Галичина*, частина *Волині* і *Поділля*; у 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, *Росія* приєднала до себе *Крим* і північночорноморські степи; у 1775 р. до *Австрії* була приєднана *Буковина*, яка була частиною Османської імперії; після другого поділу *Польщі* (1793) до Російської імперії перейшла *Правобережна Україна* (*Київщина*, *Волинь*, *Поділля*), після третього поділу (1795) – *Берестейщина*.

Політичне влаштування українських земель від часу поділів *Польщі* аж до першої світової війни залишалося майже незмінним (єдині, але дуже незначні зміни були пов’язані з Наполеонівськими війнами). Однак сильним змінам підлягла сама територія розселення українців. Колонізація чорноземних степів та Кубані збільшила українські етнічні території з 450 тис. км² у середині XVIII ст. до 700 тис. км² у середині XIX ст. Територіальне розширення супроводжувалося ще більшим зростання населення. Населення підросійської України зросла з 8,7 млн осіб 1811 р. до 22,4 млн осіб у 1897 р. Внаслідок іміграції і високих темпів природного приросту густота населення України протягом XIX ст. збільшилась майже у 40 разів.

Підросійські землі склали близько 80% української етнічної території; тут проживало бл. 85% всього її населення. Найвищою частка українців наприкінці XVIII ст. була на *Лівобережжі* (95%), *Правобережжі* (88%) і *Слобожанщині* (85,9%), дещо меншою – у *Степовій* (Південній) *Україні* (71,5%). В австрійській частині українці становили бл. двох третіх усього населення у *Галичині* і *Закарпаття* та трьох четвертих – на *Буковині*. По обидва боки

австрійсько-російського кордону українці становили одну із найчисельніших національних груп, поступаючись тільки росіянам у Російській, та німцям, мадярам, чехам та полякам – в *Австрійській* (з 1867 р. – *Австро-Угорській*) імперіях.

Українці були не лише дуже чисельним, але сконцентрованим у географічному відношенні народом. Під кінець XIX ст. 73% українського населення Російської імперії проживало у межах українського етнічного підсоння – восьми (Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) губерніях на північ від Чорного моря. Ще 17% зосереджувалися у межах сусідніх територій, які становили українське етнічне пограниччя – *Бессарабії*, Воронежській, Донській, Гродненській, Курській, Люблінській, Мінській, Могильовській, Орловській, Седлецькій, Смоленській і Таврійській губерніях. Решту 10% українського населення було розсіяним по просторах Російської імперії, але й там вони проживали концентровано. У 1917 р. українські переселенці становили майже 40% населення Далекého Сходу (на т.зв. Зеленому Клині – в Амурській і Приморській губерніях) і 10% населення Сибіру.

У межах кожної держави українці за головними показниками були досить однорідною етнічною групою. Бл. 98% українців у Наддніпрянській Україні були наприкінці православними. Конфесійна однорідність українського населення у Російській імперії була досягнута поступовою ліквідацією *Греко-католицької церкви*. Спочатку (1796 р.) митрополичий престол був перенесений з Києва до Полоцька, а в 1839 р. уся церква була зліквідована, за винятком Холмської єпархії, що була закрита у 1875 р. Усе греко-католицьке населення були примушене перейти в православ'я. І навпаки – у *Галичині* та *Закарпатті* ще до кінця XVIII ст. усе українське населення майже поголовно стало греко-католиками. Єдиним регіоном, де серед українців співіснували дві церкви, православна і греко-католицька, була *Буковина*. Православними були автохтонні українці, і вони становили виразну більшість (бл. 70% буковинського населення у 1900 р.), тоді як греко-католики (бл. 4%) були представлені переселенцями з *Галичини*.

Окрім етнічних рис – мови, народних звичаїв і народної культури – українці з обидвох сторін Збруча були схожими за соціальними характеристиками. Як і більшість т.зв. “недержавних” націй у Центрально-Східній Європі, вони були “селянським” народом. Ще на початку XX ст. 93% українського населення у Російській імперії та 91% в Австрійсько-Угорській були селянами. Переважання селян серед соціального складу не було винятково українським явищем. Воно було нормою для більшості народів Центрально-Східної Європи, які аж до першої світової війни залишалися традиційними суспільствами, слабо зачепленими модернізаційними процесами зростання промисловості і міст. Що, однак, становило специфіку українців, білорусів, литовців та ін. “селянських” народів – малочисельність, а то й повна

відсутність власної земельної аристократії, чиновників, офіцерів, світської інтелігенції – тобто інших соціальних верств, які піднімалися понад селянський статус.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських селян, як і в *Австрійській*, так і в Російській імперії, були кріпаками. Але знову ж таки, міра поширення кріпацтва дуже різнилася від регіону. На *Лівобережжі*, *Слобожанщині* та Південній Україні кріпацтво мало набагато коротшу історію і набрало порівняно меншого поширення, аніж у *Росії*, *Білорусії* чи на *Правобережній Україні*. Порівняно невисокою воно було на тих землях, які до кінця XVIII ст. зберігали козацьку військово-адміністративну систему – на *Лівобережжі* і *Слобожанщині*. Українські селяни тут були закріпачені щойно у 1783 р. й аж до самої ліквідації кріпацтва становили меншість серед місцевого населення – 30-45%. Приблизно таку ж за чисельністю групу становили тут козаки та їхні потомки, що залишалися поза кріпацьким станом і були переведені на статус державних селян. Найвищий відсоток (75-90%) кріпаків серед селян спостерігався на *Правобережжі*.

Як і в усій Центральній і Східній Європі, у підросійській Україні етнічні відмінності співпадали з соціальними. Основними категоріями російського населення були чиновники, професори, студенти, військові, купці і ремісники – в основному житті міст. Російське селянство було дуже малочисельним і до середини XIX ст. було представлене головним чином старообрядцями, які з кінця XVIII ст. переселилися у північну частину *Лівобережжя*. Найменшою частка російського населення була на *Правобережжі* (хоча вона стала помітно зростати з посиленням політики русифікації після поразки польського повстання 1830-1831 рр.), найбільшою – на Півдні України, де воно було представлене як поміщиками, так і біглими селянами. Згідно задуму *Катерини II*, Південна Україна (Новоросія) повинна була стати зоною великого соціального експерименту —декретом від 1785 р. вона оголосила, що південні степи не знатимуть кріпацтва: вони повинні були заселятися вільними селянами, відставними солдатами та ін. Спеціальним маніфестом (1762 р.) *Катерина II* закликала селитися у степові райони колоністів з-за кордону, обіцяючи їм звільнення від податків та релігійні свободи. Таким чином у Південній Україні появилися компактні поселення інших національностей. Молдавські селяни проживали у західних повітах Херсонської губернії, між Дністром і Бугом. Вздовж берегової лінії Чорного моря тягнулися колонії болгарських і грецьких селян, які втікали сюди від турецької влади. Ще раніше у Новоросію переселилися серби. Їхні поселення зосереджувалися на північно-східних і північно-західних кордонах земель колишнього Запоріжжя. Найбільшу групу чужоземних колоністів становили т. зв. “чорноморські німці”. Їхні поселення були розсіяні невеликими острівками по всіх трьох новоросійських губерніях і ділилися за конфесійним принципом на общини лютеранців-євангелістів, католиків і менонітів.

Після Південної України найбільш етнічно строкатим було *Правобережжя*. Від *Речі Посполитої* воно успадкувало надзвичайно чисельну польську або сполонізовану шляхту, що становила 7,8% населення *Правобережної України* та 3/8 усього дворянства Російської імперії. Іншим спадком польської держави було єврейське населення. Наприкінці XVIII ст. чисельність євреїв у *Правобережній Україні* становила 110 тис. чол. (прибл. 3,5% всього населення). Імперський уряд ввів для євреїв т. зв. “смугу осілості”, заборонивши їм переселятися далі за територію колишньої *Речі Посполитої* (відповідно *Лівобережжя* попадало у зону смуги, а Слобожанщина знаходилося поза нею). Більшість (94%) єврейського населення скупчувалася у містах і містечках, меншість ж – жила в селах або поміщицьких помістях як орендарі, шинкарі та ін. До середини XIX ст. воно зросло у декілька разів і перевищило 10% усього населення, ставши другою (після українців) за чисельністю етнічною групою на *Правобережжі*.

В українських землях *Австрії* етнічні відмінності теж накладалися на різниці в соціальному статусі. У *Галичині* правлячим класом була польська шляхта, у *Буковині* – румунські бояри, а в *Закарпатті* – угорські пани. Поляки, румуни й угорці жили також у більших та менших містах, де становили значну частину місцевих ремісників, купців і службовців. Українці у всіх трьох частинах становили переважно селянську націю з нечисельною верствою духовної і світської (з 1840-х рр.) інтелігенції. Дрібна українська шляхта збереглася лише на українсько-польському етнічному пограниччю, у *Перемищині* та *Самбірщині*. Решта шляхетської верстви була засимільована ще у попередні століття.

В австрійській *Галичині* українці і поляки становили кожен трохи більше 40%, євреї – близько 10% населення. Поляки проживали в основному у західній частині краю, на території між ріками Бяла і Сян. У Східній *Галичині* їх частка становила бл. 20%. Етнографічна границя між закарпатськими українцями, з одного боку, та мадярами і словаками, співпадала з географічною межею між Карпатами і рівниною. Мадяри та румуни зосереджувалися у містах і рівнинних частинах південного *Закарпаття* та південної *Буковини*.

Галичина представляла собою головне місце осідку єврейського населення в *Австрійській імперії*. У середині XIX ст. тут проживало бл. 70% всіх євреїв Габсбурзької монархії. При цьому єврейське населення було сильніше представлене в українській (східній) *Галичині*, а Львів довгий час мав найчисельнішу єврейську громаду в імперії (з 1860-х рр. ця роль перейшла до Відня).

У Львові та декількох містах Східної *Галичини* і *Буковини* проживали вірмени, які займалися в основному купецтвом і ремісництвом. Колись дуже сильна вірменська міська община на момент приєднання краю до *Австрії* в основній своїй масі була засимільована польською національністю. Подібна доля спіткала й місцевих німців, які переселилися у ці регіони ще за часів середньовіччя. Нова хвиля німецького заселення розпачалася у 1780-х рр.

Головну масу представляли селяни-колоністи, запрошені переселятися на нові землі австрійським урядом. Ці “карпатські німці” (Karpatensdeutsche) проживали у невеликих сільських поселеннях, що тягнулися вузькою смугою від Львова до Карпат; менша частина мешкала на *Буковині* (переважно в околицях Чернівців) та у *Закарпатті*. Іншу частину німецької меншості становили державні чиновники і військові.

Основним змістом політичного життя на українських землях у кінці XVIII - першої половини XIX ст. була їхня інтеграція у державну систему *Російської* й *Австрійської* імперій. *Лівобережна Україна*, територія колишньої козацької держави *Гетьманщини*, вже протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвирішальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система. *Гетьманщина* була розділена на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернаторства. У 1835 р. тут було відмінено традиційне українське право, яке ґрунтувалося на *Литовському статуті*, а у 1831-1835 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві. Під час уніфікації адміністративного поділу 1831 р. з території колишньої *Гетьманщини* були утворені Полтавська та Чернігівська губернії.

Слобідська Україна багато в чому нагадувала *Гетьманщину*. Ця прикордонна територія була заселена у XVII ст. козаками і селянами з *Правобережної України*, які впровадили тут автономну адміністративно-полкову систему, подібну до тої, що існувала на *Лівобережжі*, хоча багатьох інституційних форм, що існували у козацькій державі, тут не було. Імператорська влада 1765 р. скасувала полкову систему, а разом з нею й автономію Слобожанщини. *Слобідська Україна* була перетворена у звичайну губернію Російської імперії (з 1824 по 1835 р. вона називалася Слобідсько-Українською, а з 1835 р. – Харківською губернією).

Ступінь інтеграції *Правобережної України* у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів. Ці впливи охопили навіть Київ, “матір міст руських”, в якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х років XIX ст. була польська. Інтеграція *Правобережжя* в Російську імперію почала проходити швидкими темпами лише після розправи з польським повстанням 1830-1831 рр. Утворені тут Київська, Подільська і Волинська губернії офіційно називалися Південно-Західним краєм (“Юго-Западным краем”) і підпорядковувалися владі київського генерал-губернатора, а сам Київ до кінця XIX ст. перетворився у російський міський анклав серед українського сільського населення.

На відміну від інших регіонів, Південна (Степова) Україна не мала за собою глибоких традицій осілого життя. Це була територія “Дикого поля”, яке до останньої чверті XVIII ст. заселяли лише татари і запорізькі козаки. Навіть після ліквідації *Кримського ханства* (1774) і

Запорізької Січі (1775) Південна Україна ще довго продовжувала зберігати прикордонний з характер: у середині XIX ст. кожний сьомий житель тут був військовослужбовцем. Іншою особливістю цього регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Близькість моря створювала можливість ефективно і дешево пов'язати цей новий землеробський район з європейським ринком.

Потреби цього ринку у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Завдяки сплетінню сприятливих умов південь України довгий час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко доробитися великого маєтку. Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення.

Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вольнолюбні анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорізьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.

У порівнянні зі статусом українських земель під Російською імперією, які управлялися з одного центру – Петербургу, західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії. *Підкарпатська Русь (Закарпаття)* фактично управлялося з Будапешту. *Галичина* трактувалася як частина земель габсбурзького спадку, а отже, безпосередньо підлягала Відню. *Буковина* становила окрему адміністративну частину з 1775 до 1786 р. У 1787 р. вона була приєднана до *Галичини*, а після 1849 р. їй знову було надано статус окремої провінції (краю).

Найважливішою ознакою модерної доби була промислова революція та пов'язані з нею зміни у соціальній структурі населення. Підросійська Україна, з її великою територією і населенням, поєднанням родючої землі і багатих покладів корисних копалин була ідеальним тереном для швидкого економічного розвитку. Однак ці можливості використовувались далеко не повною мірою. Головною причиною був той соціально-політичний лад, який встановився на українських землях після їх інтеграції у склад Російської імперії. Більшість місцевого населення залишалося прикріпленим до землі аж до 1861 р., а в багатьох випадках – фактично і після розкріпачення. Це заважало формуванню ринку вільної робочої сили і стримувало розвиток промисловості. Більшість промислових підприємств належала поміщикам або ж державі, що майже унеможливило вільну ринкову конкуренцію.

Тому на відміну від Західної Європи, в українських губерніях промисловість не стала важливим фактором розвитку урбанізації. Чи не єдиним винятком був Луганськ, заснований 1795 р. Він став промисловим центром Катеринославської губернії завдяки місцевій фабриці,

яка виробляла гармати і ядра для Чорноморського флоту. Зате розвиток торгівлі спричинився до виникнення міст на Півдні України. Вздовж нижньої течії Дніпра виникли порти Катеринослав і Херсон, на місці впадання Бугу у Чорне море – Миколаїв. Найбільше ж значення для морської торгівлі мало заснування у 1794 р. Одеси. Завдяки своєму зручному розташуванню Одеса швидко розвивалася, і вже у 1840-х рр. за кількістю жителів перевершила найбільше місто України, Київ. З середини XIX ст. аж до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві і Петербургу, міцно закріпивши за собою статус третього найбільшого міста в імперії.

З багатьох причин індустріалізація у губерніях північно-центральної *Росії* на середину XIX ст. досягла вищого рівня розвитку, аніж в Україні. У 1856 р. загальна вартість промислової продукції, виробленої в українських губерніях, становила 26,1 млн рублів – на 12 млн менше, ніж в одній лише Московській губернії. Так само західноукраїнські землі були відсталим аграрним краєм. Тут зовсім не існувало великих фабрик і заводів. Відень не спішив вводити велике промислове будівництво з огляду на військово-стратегічне значення краю, що потенційно міг стати зоною воєнних дій у випадку конфлікту з *Росією*. Єдине велике промислове виробництво – видобуток нафти і земляного воску (озокериту) у районі Дрогобича і Борислава – розпочалося аж у 1850—1860-х рр.

Загалом же, українські землі постачали харчі і сировинні матеріали для промислових районів Російської та *Австрійської* імперій, споживаючи у свою чергу готові промислові товари з півночі і заходу. Ця схема була типовою для відносин між колоніями і метрополіями. Постає, однак, запитання: чи російський та австрійські уряди свідомо проводили стосовно українських земель колоніальну політику? Українська нерадянська історіографія переважно ствердно відповідає на це запитання: Україна не могла захистити свою власну промисловість і тому змушена була виробляти сировину. Український середній клас був ослаблений і не міг творити конкуренцію чужоземним купцям, ремісникам і підприємцям, які нерідко користувалися державною підтримкою. Прибутки від продажу українського збіжжя і сировини та податки з місцевого населення зосереджувались у столиці і йшли на покриття потреб бюрократично-військового апарату.

Представники протилежної, т.зв. “космополітичної” школи наголошують на тому, що швидке зростання міського населення в Західній Європі в результаті індустріальної революції й урбанізації закріпило за промислово неконкурентоздатною Східною Європою роль постачальника збіжжя та інших сільськогосподарських продуктів на західні ринки. З цієї причини східноєвропейський регіон став економічною периферією промислово розвинутих капіталістичних країн. Природні умови України, насамперед її надзвичайно родючі землі, неодмінно диктували однобічний розвиток її господарства.

Але попри розходження між цими двома точками зору, спільним для них є визнання факту, що саме сільське господарство не може служити базою для економічного прогресу. Власне ця обставина визначала економічну відсталість України протягом першої половини XIX ст. і перетворювала українські губернії на провінцію не лише Європи, а й самої Російської імперії.

Особливості соціально-економічного розвитку Центральної і Східної Європи справляли зворотній вплив на місцеве політичне життя. Так, однією з головних причин чеського національного відродження та стабільності чеської демократії було те, що чехи пережили процес національного самоусвідомлення у момент, коли індустріалізація і соціальна диференція чеського суспільства були сильно просунуті вперед. Але приклад чехів є радше унікальним для Центральної і Східної Європи. В інших країнах і регіонах лідерами різних політичних і національних рухів були верстви, що мали дуже мало спільного як з владою, так і з підприємством. Вони шукали терену для застосування своїх сил, де могли б досягти владу, не будучи капіталістами і бізнесменами. Це було характерно, зокрема, майже для всіх політичних груп, які діяли на українських землях у XIX ст. У цьому відношенні український національний рух вписувався у загальну схему і розділяв ті ж слабкі риси, від яких страждали інші політичні партії і рухи.

ПЕРША ХВИЛЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Початок українського відродження традиційно пов'язується з виходом у світ першої частини “Енеїди” *Івана Котляревського* (1798) – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоча “Енеїда” була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко закоренілим у минулій епосі – козацькій добі. Сам факт, що *Котляревський* переодягнув персонажів Вергілія – римських героїв й богів Олімпу – в українські шаровари, вишивані сорочки і свитки, свідчив про тісний зв'язок “Енеїди” з народною пам'яттю про козацтво.

Пам'ять про козацьке самоуправління найкраще збереглася на тих українських землях у Російській імперії, які користувалися різними ступенями політичної автономії аж до другої половини XVIII ст. – *Слобідській Україні* (до 1765 р.), *Запоріжжі* (1775 р.) та *Лівобережній Україні* (*Гетьманщині* до 1785 р.). Ця пам'ять проявлялася на двох рівнях. На рівні простого народу, козацькі традиції продовжували зберігатися серед закріпаченого селянства, для якого згадки про козацтво в першу чергу були пам'яттю про бунтівливу *Запорізьку Січ* з її особливими порядками й нетерпимістю до соціального, національного і релігійного гніту. На

рівні нового українського дворянства, потомків козацької старшини, славне минуле України пов'язувалася з пам'яттю про козацьку державу – *Гетьманщину*.

Колишня козацька еліта в *Лівобережній Україні* і *Слобожанщині* стала головним джерелом для постачання діячів першої хвилі українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Майже всі політичні діячі, вчені і письменники цього часу виводилися з козацької старшини. Інкorporація нащадків старшини у склад російського дворянства не проходила гладко. Довший час нащадки козацької верхівки були в опозиції до імперських реформ. Ця постава була спровокована самим Санкт-Петербургом, який спершу не дуже охоче визнавав права дворянства за козацькою старшиною. З другого боку, українські заможні роди дбали про визнання своїх прав і привілеїв в тому обсязі, в якому ними користувалася польська шляхта. На відміну від російських дворян, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної і військової служби, їх помістя не підлягали державній конфіскації, їх судив лише суд таких самих шляхтичів, як і вони.

Захищаючи свої класові права, українська шляхта водночас відстоювала автономні права України. У 1767 р. відбулися вибори дворянства *Росії* до комісії для складання “Нового уложення” (кодекса дворянських прав). Депутатом від дворянства Лубенського полку був вибраний *Григорій Полетика*, потомок старого козацького роду з Полтавщини. Під час роботи комісії він проявив себе як прихильник автономних прав гетьманської держави. Іншим палким протестом проти російської неволі була “Ода на рабство”, написана *Василем Канністом* після введення кріпацтва на Україні. Виходець із дворянської сім'ї з Полтавської губернії, за дорученням групи козацької старшини у 1791 р. він виїхав з таємною місією у Берлін, щоб викласти там свій план відірвання України від *Росії* і включення її до складу Пруської держави.

Більшість української верхівки, однак, не заходила у своїх поглядах аж так далеко. Після того, як у 1785 р. російська імператриця *Катерина II* звільняла дворян від обов'язкової державної і військової служби, опозиційні настрої серед потомків козацької старшини поступово вигасають. У Питанням надання дворянських титулів з 1797 р.стала займатися спеціально утворена у С.-Петербурзі комісія – Геральдія. На початку XIX ст. вона відмовилася визнавати колишню службу в гетьманських інституціях як достатню підставу для надання дворянського титулу. Це рішення могло мати катастрофічні наслідки для козацько-старшинських родів і тому викликало хвилю протестів та невдоволення серед української шляхти. Невдоволених очолила невелика група людей, які називали себе автономістами “патріотами рідного краю”. Вони збирали у родинних архівах грамоти польських королів, царські укази та ін., щоб довести, що старшинські титули офіційно визнавалися як *Польщею*, так і *Росією*. Робота Геральдії тривала аж до 1835 р. і збудила сильне зацікавлення історією серед провідної верстви українського суспільства, а тим самим послужила поштовхом до

національного відродження на *Лівобережжі*. Діяльність лідерів автономістського руху – Романа Марковича, Тимофія Калинського, Михайла Милорадовича, Василя Полетика (син Григорія), *Адріана Чепи*, Василя Чарниша, *Федіра Туманського* – була наснажена почуттям локального патріотизму. “Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми не байдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою”, – писав Василь Полетика у листі до свого приятеля *Адріана Чепи*.

Українських патріотів єднала прив’язаність до минулого і критичне відношення до сучасного. Вони намагалися зберегти місцеву правову систему, базовану на Литовському статуті, та відновити козацьку армію. Особливі надії вони покладали на сина *Катерини II Павла I*, відомого зі своєї опозиції до матері. І дійсно, під час свого короткого правління *Павло I* відновив деякі прерогативи *Гетьманщини*. Його наступник *Олександр I*, хоч і не відзначався прихильністю до України, все ж таки зберіг її особливі правові норми. Що ж до питання про відновлення козацької армії, то позиція російського уряду була тут дуже прагматичною: він ладен був відновлювати козацьке військо лише у випадку військової загрози для Російської імперії, як у випадку Наполеонівських воєн 1812 р., *польського повстання 1830-31 рр.* чи Кримської війни 1853-1855 рр. Як тільки загроза зникла, російські чиновники відкладали це питання “під сукно”, боячись, як би ця поступка не розпалила апетити українських автономістів.

Політичні настрої автономістів найкраще відображені у трактаті “*История Русов*” – першій більшій пам’ятці модерної української політичної думки. Дата створення та автор її залишаються невідомими. Вона була віднайдена в одному з родинних архівів 1828 р., у 1830-1840-х роках поширювалася у рукописних копіях, а в 1846 р. була опублікована у Москві українським істориком *Осином Бодянським*. Її головною ідеєю було відновлення автономних прав України на момент її входження у склад Російської держави (1654).

“*История Русов*” закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних *Росією* українському народові, але ні на мить не ставила під сумнів право російського імператора управляти Україною. У цьому відображалася своєрідність світогляду автономістів: захищаючи історичні права України і прагнучи до їхнього відновлення, вони однак не вимагали відділення України від Російської імперії. Вони відчували сильну ностальгію за минулим, але не плекали надій на майбутнє. Автономісти відчували себе представниками нації, яка приречена уступити з історичної сцени. У цьому їх мала переконувати та легкість, з якою проходила асиміляція української провідної верстви.

Інкорпорація козацької старшини у склад російського дворянства відкривала шлях для службової кар’єри. Існування Київської академії, Чернігівської і Переяславської колегії зумовлювало той факт, що нове українське дворянство було краще освічене, аніж російські

дворяни. Це давало йому кращі шанси для просування вгору по службовій драбині. Амбітніші й багатші малоросійські дворяни виїжджали на службу до Петербургу. Там вони легко знаходили середовище своїх земляків, які уже займали високі позиції при дворі й могли надати необхідну допомогу зв'язками і протекцією. На початку XIX ст. росіяни скаржилися, що завдяки круговій поруці українці займають ключові посади у столиці і перекривають їм шлях догори.

Нове українське дворянство в імперській столиці вважало Малоросію своєю батьківщиною, але батьківщиною, яка була частиною більшої держави – Російської імперії. Між цими двома патріотизмами – “малоросійським” і “великоросійським” – для них не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже на протязі XVIII ст. вихідці із малоросійських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Якщо у XVII ст. перед освіченими українцями, які хотіли робити службову, військову чи культурну кар'єру, стояв вибір – Україна чи *Росія*, та у XVIII ст. цей вибір формулювався уже інакше – провінція чи імперія? Переваги возз'єднання уявлялися їм не тільки у вигляді титулів й орденів, які вони одержували при петербурзькому дворі. Основна перевага полягала, на їхню думку, в тому, що як частина України, *Гетьманщина* змогла дати собі ради зі своїми традиційними ворогами – польською *Річчю Посполитою*, *Кримським ханством* та Османською імперією.

Тип “малороса”, який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень і т.п., з відданою службою Російській імперії, був однією із характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всевітньовідомий письменник Микола Гоголь. Народжений в українській сім'ї козацького походження, він зробив блискучий дебют у російській літературі як автор творів на українську тему. Гоголь вважав свою душу складеною з двох частин – української і російської; жодній з них він не надавав переваги, вважаючи, що вони взаємодоповнюють одна одну. Сильна різниця українського і російського національного характерів була, на його думку, лише передумовою для їхнього злиття в майбутньому, щоб явити світові щось більш досконале.

Попри глибокі різниці між “автономістами” і “малоросами”, їх єднала одна спільна риса: вони були останніми людьми “старої України”. Стара формула нації, яка домінувала на європейському континенті до кінця XVIII ст., ототожнювала її із правлячими верствами. У простолюддя у цій формулі попросту не було місця. Якщо б ця формула втрималася у масовій свідомості ще на декілька десятиліть, то Україна була б загрожена на повне зникнення з лиця землі.

Дальший імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні, завдяки новим політичним й інтелектуальним течіям, які надходили зі Заходу. Французька революція кінця XVIII ст., зліквідувала вищу владу короля і старої аристократії, поширила поняття нації на інші суспільні верстви. Джерелом суверенних прав нації став народ.

Організуючим ядром держави стала не правляча династія, а нація у новому, модерному розумінні. Національний характер оголошувався природнім і невід’ємним атрибутом всього народу, а не окремої верстви. Французька модель нації послужила прикладом для наслідування для нових національних рухів, що ширилися на початку XIX ст. в усій Європі – німецького, італійського, польського та ін. Україна безпосередньо зіткнулася з французькими впливами під час Наполеоновських воєн. Сам *Наполеон* не вступав на територію України. Наступальні військові дії тут вів його союзник – австрійська армія Шварценберга. На початку війни 1812 р. вона завдала поразки російській армії Томашова, яка стояла на *Волині*. Нове українське дворянство на загал було охоплене проімперськими партіотичними почуттями. Але в той же час воно виявляло менше ворожості до *Наполеона*, аніж російські дворяни. Воно нічого не знало про плани *Наполеона* утворити окрему українську державу (“*Наполеоніду*”), що, однак, не заважало в неодиноких випадках виражати свою симпатію до французького імператора. Дворянин Мочуговський на півдні Полтащини радів з успіхів *Наполеона* і висловлював бажання, щоб “Бонапарт зруйнував Росію”; у переяславському повіті один із лідерів автономістів *Лукашевич* пив за здоров’я *Наполеона*, а в Пирятинському повіті прилюдно виголошувало тости “за республіку”.

Окрім впливу французької революції, іншим сильним збудником для кристалізації культурних та політичних вимог українського руху було поширення романтизму. Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв його своєрідного духу. Вони зруйнували старе погірдливе ставлення до народної культури як дочогось завідомо нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного багатства світу. Світ уявлявся їм як велетенська арфа, де кожний народ становить окрему струну. Зникнення окремого народу порушувало всесвітню гармонію і було рівнозначно трагедії.

Європейські романтики особливо захоплювалися українською народною культурою. Україна з її багатою природою, задушевністю народних пісень і героїчним минулим здавалися їм втраченим раєм, Аркадією. Українські сюжети, у першу чергу пов’язані з козаччиною, послужили джерелом наснаги для провідних романтиків. Авантюрна доля гетьмана *Івана Мазени* була описана Байроном та іншими відомими європейськими поетами. Міцкевич називав українців найпоетичнішим і наймузикальнішим серед усіх слов’янських народів. Хресний батько романтизму і модерного націоналізму, німецький філософ Йоган Готфрід Гердер записав у своєму щоденнику: “Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя”.

Концепції Гердера та європейських романтиків давали сильний стимул для збирання етнографічних матеріалів. У 1819 р. князь *Микола Цертелєв* – зрусифікований грузин, який жив в Україні і став українським патріотом – видав у Петербурзі першу збірку українських історичних дум. У 1827 р. з'явилося видання українських пісень, підготовлених *Михайлом Максимовичем*. *Максимович*, як і *Цертелєв*, добачав в українському фольклорі “незіпсуту” патріархальну ідилію Південної Русі, яка перевершувала сувору похмурість Півночі. Його збірка українських пісень вплинула на Гоголя і Пушкіна. Але ще більший вплив мало це видання в Україні. *Пантелеймон Куліш* і *Микола Костомаров*, два українські будителі, первісно належали до російської школи, зневажливо дивилися на все українське і думали лише “мовою Пушкіна”. Обидвоє, один у Новгород-Сіверську, другий – у Харкові, випадково натрапили на збірку *Максимовича* і після прочитання її стали за один день українськими патріотами.

Впливи романтизму особливо були відчутні на Слобожанщині. У 1805 р. у Харкові, столиці *Слобідської України*, за ініціативою місцевого діяча *Василя Каразина*, був відкритий університет. Харківський університет став першим модерним вогнищем українського наукового і культурного життя. Тут утворився Харківський літературний гурток, який у 1820-30-х рр. відіграв значну роль у розвитку нової української літератури. Душею цього гуртка був філолог *Ізмаїл Срезневський*. У 1831 р. він віддав “Український альманах” – збірку народних пісень й оригінальних поезій, написаний харківськими поетами, а в 1833-38 рр. – шість випусків “*Запорожской старини*”. Він нав'язав контакти з чеськими будителями, які у той час вели перед у справі слов'янського пробудження. *Срезневському* належить безперечна заслуга у впровадженні ідеї слов'янської єдності серед українських інтелектуалів.

Романтичний напрямок в українській літературі аж до 1830-1840 рр. співіснував з класичним. На відміну від польської і російської літератури, в українській не дійшло до гострого конфлікту між класиками і романтиками. Але благодатний вплив романтизму виявився у зруйнуванні тих вузьких жанрових рамок, які накладали на нову українську літературу традиції класицизму. Згідно розуміння класиків, народна мова надавалися лише для творів, написаних “низьким” жанром бурлеску і травестії (як “Енеїда” *Котляревського*). І лише з приходом романтиків українські поети і письменники почали пробувати себе у всіх літературних жанрах. *Григорій Квітка-Основ'яненко* став засновником української прози. Один із пізніших послідовників *Котляревського*, Петро Гулак-Артемівський, хоча і продовжував працювати у жанрі травестії, одночасно започаткував поетичні переклади з європейських літератур. Провідний літератор серед малоросійської колонії у Петербурзі Євген Гребінка виступав на захист права українських літераторів писати у рідній мові – право, в якому їм відмовляли російські критики. Виданий ним у 1841 р. альманах “Ластівка” був першим

збірником, в якому усі українські літератори, як класицисти, так і романтики, писали виключно українською мовою.

Поряд з активними спробами етнографів й літераторів розширити інтелектуальні горизонти українського світу, появляються перші фахові історичні праці. У 1822 р. у Москві побачила світ чотирьохтомна “История Малой России” Дмитра Бантиши-Камінського, а у 1842-1842 рр. – п’ятитомна “История Малоросии” Миколи Маркевича. Історичні і фольклористичні дослідження заклали тверді підвалини під формування модерної української свідомості, оскільки давали чіткі відповіді на питання про історичні коріння і культурну відмінність української нації. Хоча цей літературно-науковий рух не мав організованої форми, однак збирання культурної спадщини створило вийняткову сприятливе середовище для викристалізування національної самобутності українців – почуття, яке почало поступово вигасати на межі XVIII і XIX століть.

РОСІЙСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ РУХИ В УКРАЇНІ 1820-1830 РР.

Більшість великих національних міфів сформувалися у XIX ст., у добу романтизму. В українській, російській і польській романтичній літературі вкорінився міф про Україну як про втрачений рай, спокійний і богообраний край, “где никогда ничего не происходит”. Такий образ напівсонної Малоросії різко контрастував з тим, що справді робилося в українських землях. З часу їхньої інтеграції у склад Російської імперії й аж до останніх днів її існування Україна постійно було вогнищем великого соціального неспокою і політичних опозиційних рухів. У 1820-1830-х через українські землі пролягали дороги підпільних кур’єрів й емісарів з Парижу, Петербургу, Берліну, Відня і Кракова; тут діяли нелегальні організації, поширювалися віддруковані за їхніми межами революційні брошури й відозви, а також ходила місцева “захалавна” література на зразок “Истории русов”.

Перші таємні товариства на українських землях прибрали форму модних у тому часі масонських лож. У 1818 р. такі ложі виникли у Києві (“З’єднані слов’яни”) та у Полтаві (“Любов у істині”). Серед їхніх членів були відомі українські діячі Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху Павло Пестель, Михайло Орлов і Михайло Бестужев-Рюмін. Хоча ці ложі діяли в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Ложі були клубами, де місцеві ліберали обговорювали політичні питання. Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було втягнення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за

від'єднання України від *Росії* і прилучення її до *Польщі*. Цілком інший характер мали ложі, які діяли на *Правобережній Україні*. Їхніми членами були польські шляхтичі, які не були пов'язані з російським масонським рухом. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної польської держави, яка включала б у себе і *Правобережну Україну*.

Багато із членів масонських лож в Україні ввійшли у склад декабристських організацій. Україна поряд з С.-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства. Ядром декабристської змови в Україні стала розквартирована на *Правобережжі* Друга армія, офіцери якої служили у Західній Європі під час наполеонівських воєн. У 1821 р. в Тульчині, на *Поділлі*, утворилося *Південне товариство декабристів*, головою якого був полковник *Павло Пестель* (Північне товариство виникло у Петербурзі роком пізніше, у 1822 р.). Декабристські товариства мали розгалужену сітку впливів в Україні. Крім Тульчина, *Південне товариство* мало свої осередки у Кам'янці і Василькові. У 1823 р. у Новгороді-Волинському виникло “Товариство з'єднаних слов'ян”, очолене молодшими офіцерами братами Борисовими.

Серед змовників було чимало українців, потомків козацької старшини. Провідними діячами декабристського руху були брати *Матвій* та *Сергій Муравйови-Апостоли*, які виводилися з роду гетьмана *Данила Апостола*. З українських сімей походили засновники “Товариства з'єднаних слов'ян” брати Борисови та *Іван Горбачевський*. Останній згадував, що його батько розповідав йому про нещастя Малоросії, а сам він не раз побивався над долею своєї батьківщини. Інший лідер декабристів, російський поет Кіндрат Рилєєв оспівував у своїх поемах героїчну боротьбу *Северина Наливайка*, *Богдана Хмельницького* та *Івана Мазепи*.

Але, як і у випадку з масонськими ложами, декабристський рух на загал проявляв байдужість до політичного майбутнього України. Підготований *Пестелем* проект конституції під назвою “*Руська правда*” був пройнятий централістським духом і не визнавав за націями, які замешкують Російську імперію, права на окреме політичне існування (вийняток робився лише для поляків і євреїв). Щодо українців, то *Пестель* зараховував їх до “корінного російського народу”. Подібно ж Рилєєв твердив, що кордони *Польщі* починаються там, де кінчається малоросійське наріччя; де ж простий народ говорить названим наріччям, там уже *Росія*. Чутливішою до регіональних відмінностей Російської імперії була програма Північного товариства, викладена у Конституції Микити Муравйова. Вона передбачала поділ *Росії* на тринадцять федеративних штатів. Два з них – Чорноморський зі столицею у Києві та Український зі столицею у Харкові – співпадали територіально з колишньою *Гетьманщиною* та *Слобідською Україною*.

Хоча й не існувало окремого українського декабристського руху, але декабристський рух в Україні мав певні специфічні риси, які відрізняли його від руху в *Росії*. Найвиразніше це проявлялося у діяльності “Товариства з’єднаних слов’ян”. Діяльність цього товариства в Україні набрала особливого характеру, зумовленого ліберальним інтелектуальним кліматом краю. Члени товариства проживали серед змішаного населення західної окраїни Російської імперії – *Волині* – і тому були особливо свідомі багатонаціонального характеру *Росії*, а також різноманітності слов’янського світу. Їхній патріотизм і національне чуття проявилися у панславистській ідеології. Програма Товариства, написана офіцерами братами Борисовими, ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, але й утворення загальнослов’янської республіки. “Об’єднати разом усі слов’янські покоління і зробити їх вільними, – писав один із братів Борисових, – здавалося мені блискучою справою, бо я думав через це доставити щастя не лише моїм співвітчизникам, а й іншим народам”. На відміну від інших декабристських організацій, Товариство з’єднаних слов’ян відрізнялося більш демократичним характером своєї програми.

Восени 1825 р. після тривалих переговорів воно з’єдналося з *Південним товариством*, перетворившись у філію останнього. Об’єднання з *Південним товариством* привело до перемоги централістської програми. Деякі українці та члени таємних польських організацій намагалися переконати *Пестеля* визнати окремі права України і Білорусії. Однак Україна залишилася мертвим звуком у політичних програмах російських декабристів.

Через два тижні після невдалої спроби повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. відбулося повстання Васильківського піхотного полку в Україні під проводом *Сергія Муравйова-Апостола*. Розправа царського уряду з обидвома повстаннями призвела до повного розгрому декабристського руху. Тим не менше, українські декабристи залишили помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ним ідея федеративної слов’янської держави знайшла відображення і дальший розвиток у політичних програмах українського визвольного руху.

На відміну від *Лівобережної України*, *Правобережжя* не підлягало довший час реформам, які б ставили собі за мету тіснішу інтеграцію цього краю у склад Російської імперії. Петербург мовчазно визнавав “польський” характер *Правобережної України* і залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти. Значна частина правобережних шляхтичів були потомками українських родів, сполячених після прийняття католицької віри у XVII-XVIII ст. Але їхній патріотизм не мав локального характеру, як серед дворянства *Лівобережної України*. Вони мріяли про відновлення *Речі Посполитої* з-перед 1772 р. Тому у першій третині XIX ст. *Правобережна Україна* була тереном активного польського руху.

Від часу повстання Костюшки цей рух переживав глибокі ідеологічні зміни. Ідеали старої шляхетської Польщі були замінені загальноєвропейськими революційними лозунгами “рівності, свободи і братерства” – з тим, однак, що рівноправність мала поширюватися не лише польську шляхту, але й на всі інші верстви і народи. Разом з тим змінилася роль “східних кресів”. У порівнянні з загальним занепадом громадського і культурного життя в австрійських і пруських заборах, “креси” стали центром нової польської культури.

Польська панівна верства перш за все скористалася зі своєї гегемонії у галузі освіти. Віленський університет став найбільшим освітнім осередком не тільки на колишніх польських землях, але й у всій Російській імперії. У 1809 р. у гімназіях і школах Віленського освітнього округу вчилася більше школярів, аніж у 4 разом взятих російських шкільних регіонах. Правобережні землі входили у склад Віленської шкільної округи. Однак місцева шляхта не дуже охоче відправляла своїх дітей на навчання до Віленського університету. Вона воліла розвивати свої власні елітарні навчальні заклади. Завдяки старанням куратора віленської округи князя Адама Чарторийського та його помічника, поміщика з Київщини Тадеуша Чацького, весь край покритися сіткою середніх шкіл, які виховували учнів у польському національному дусі. Вінцем їхніх заходів було заснування у 1805 р. ліцею в Кременці на *Волині*. Кременецький ліцей з його багатою бібліотекою і різними допоміжними установами здобув собі славу “Волинських Афін”.

Усі ці заходи ніяк не зачіпали місцеве українське селянство. Ще до розпаду Польської держави воно було майже поголовно закріпаченим. Після приєднання *Правобережжя* до Російської імперії його становище зовсім не змінилося. У народній пам’яті ще жила згадка про козацькі часи й польсько-українські антагонізми. У 1820-30 рр. *Правобережна Україна* стала ареною масових селянських повстань, очолюваних легендарним *Устимом Кармелюком*. Повстанці атакували поміщицькі маєтки на *Поділлі* і розподіляли між собою й іншими селянами панське добро. Хвиля повстань припинилася швидко зі смертю *Кармелюка* у 1835 р.

Російська адміністрація нічого не робила для того, щоб з допомогою українських селян поборювати польські національні аспірації. Натомість польські змовники були свідомі, що без підтримки народних мас їхня боротьба з самодержавством приречена на поразку. Ці настрої якнайточніше передав поет Зигмунт Красіцький, який у своїх “Псалмах майбутнього” (1845) писав, що спасти *Польщу* може “єдине тільки, єдине чудо: з польською шляхтою – польський люд”. Їх не зупиняла та перешкода, що місцеве населення розмовляє не польською, а українською мовою. Мовні відмінності вони вважали лише різницею у діалектах, які не мали самостійного політичного значення. Серед вихованців Кременецького ліцею виникла т. зв. українська школа у польській літературі, у творах якої виразно проявилася романтичне захоплення Україною, її природою та історією. Головними представниками цієї школи були

польські поети Богдан Залеський, Северин Гощинський, Юліуш Словацький; деякі з них – як Тимко Падура, Антін Шашкевич і Спиридон Осташевський – навіть силувалися писати свої твори українською мовою. Основу політичної ідеології цього гуртка становив міф про колишню *Річ Посполиту* як про ніби-то братній союз трьох народів – польського, литовського й українського. “Українська школа” створила фантастичний образ Вернигори – українського козака, який прагне служити братерському польсько-українському союзу проти деспотичної Москви.

Нереальність розрахунків польської шляхти на підтримку українських мас проявилася сповна під час польського повстання 1830-1831 рр. Командуючий російської армії на *Правобережній Україні* фельдмаршал Сахен у травні 1831 р. закликав місцевих селян вступати у новосформовані козацькі загони, обіцяючи відновлення козацтва. Малоросійський генерал-губенатор Микола Репнін сформував вісім загонів по 1000 чол. у кожному. Російський уряд заохочував селян з *Правобережної України* арештовувати своїх поміщиків і передавати їх владі, назаміну за це селянству було обіцяно звільнення від поміщиків.

Селянство з ентузіазмом відгукувалося на заклики російської влади, видаючи їй польських повстанців. Але російський уряд не виконав всіх обіцянок. Після розгрому повстання шість козацьких полків було перетворено на регулярні військові полки, два інші переведено на Кавказ. Козаків, які протестували проти цього, було суворо покарано. Князь Репнін, що настоював на відновленні козацтва, був звинувачений в українському сепаратизмі і 1834 р. звільнений зі свого посту. Царський уряд закрив Віленський університет та Кременецький ліцей, створивши на їхній базі 1834 р. Київський університет. У 1839 р. на *Правобережжі* було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих насильно перевели у православ'я.

Основним об'єктом репресій стала польська шляхта. Спочатку російська адміністрація думала про депортацію цієї чисельної верстви у Сибір чи на Кавказ, але це виявилось неможливим. Тоді Петербург вдався до іншої тактики – декласації, тобто позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв. Протягом 1832-1850 рр. бл. 340 тис. безземельних шляхтичів було виключено з родословних книг й або перетворено в селян, або вислано у місто. Ті, що залишилися у селах, майже повністю розчинилися у місцевому селянському середовищі і зукраїнізувалися.

Невдача 1830-1831 рр. та російські репресії не зупинили польських революціонерів. Центр їхньої діяльності був перенесений в еміграцію. У Парижі вона зосереджувалася навколо фігури Адама Чарторийського, який став “некоронованим королем” польської еміграції. Україна далі продовжувала займати вагоме місце у програмних цілях польського незалежницького руху. Радник Чарторийського Францішек Духінський був автором теорії, яка доводила расову спорідненість поляків й українців і в той же час заперечувала слов'янський

характер російського народу. Він стверджував, що росіяни, як потомки кочових народів, ближчі до фінів і татарів, аніж до білорусів й українців. Майбутні польсько-українські стосунки, на думку Духінського, мали б будуватися за зразком *Гадяцької угоди 1658 р.*, тобто перетворення Польсько-Литовської *Речі Посполитої* у федерацію трьох держав – *Польщі*, Литви й України.

Якщо діяльність паризької еміграції зосереджувалася на пошуку підтримки з боку західних держав, то польська революційна група “Молода Польща” у Швейцарії займала більш радикальну позицію. У середині 1830-х рр. вона вислала одного із своїх лідерів, *Шимона Конарського*, на *Правобережну Україну* з метою налагодити тісніші зв’язки між патріотичною польською шляхтою і місцевим українським селянством. У 1835-1837 рр. *Конарський* створив цілу сітку конспіративних організацій у Києві, Бердичеві, Житомирі, Крем’янці та інших містах *Правобережжя*. Його діяльність була викрита, і в 1839 р. він був розстріляний у Вільні.

Відповіддю російської влади було дальше посилення репресій. Щоб послабити позиції польської шляхти, у 1847-1848 рр. київський генерал-губернатор Бібіков провів т.зв. інвентарну реформу. Нові інвентарі правила обмежували панщину до трьох днів; поміщики не мали права самовільно здавати селян у рекрути або засилати на Сибір, втручатися в особисте життя своїх підданих і карати їх без суду. Реформи полегшили становище українського селянства, але польським поміщикам завдяки своїм впливам вдалося у припинити дію цих нововведень. Ніколи утиски над селянами *Правобережжя* не були такими сильними, як у ті часи. У результаті, між 1845 і 1848 рр. на *Правобережній Україні* було зафіксовано 55 селянських повстань.

Правобережна Україна протягом 1830-1840-х рр. була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні прав українського народу на вільний самостійний розвиток. Але сам факт, що *Правобережжя* стало тереном взаємного поборювання польських і російських впливів, не дозволив перетворити українське питання у внутрішню проблему Російської імперії. Ця обставина мала винятково важливе значення для дальшого формування українського національного руху.

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ БРАТСТВО: УКРАЇНСЬКА ВІДПОВІДЬ НА НОВУ ІМПЕРСЬКУ ІДЕОЛОГІЮ

В українському національному відродженні 1820-х -1830-х рр. не було нічого такого, що представляло б серйозну загрозу для Російської імперії. Українські патріоти – літератори, збирачі фольклору, укладачі історії та граматики – зберігали лояльність до царя і до *Росії*, а свою діяльність на ниві національного відродження поєднували зі службою у російських державних установах. Тому не дивно, що після польського повстання 1830-1831 рр. російський

уряд мав намір з допомогою національно-культурного руху в Україні перебороти польські впливи на *Правобережжі*.

Свідоме використання українського руху в своїх утилітарних цілях було одним із проявів нового курсу в російській політиці. До моменту з повстання 1830-1831 рр. Петербург не приділяв великого значення національному питанню. Від початку XVIII ст. аж до 1820-х рр. російська імперська модель засновувалася на традиційному визначенні громадянства: від громадянина вимагалось вірнопідданого виконання всіх обов'язків та безумовної лояльності до царя. Його віросповідання чи національна приналежність не бралися до уваги. Від часів *Петра I* аж до *Олександра I* серед російської політичної, культурної і наукової еліти було чимало іноземців та осіб неросійського походження (балтійських німців, нових українських дворян, польських шляхтичів і т.п.). Багато з них після довгих років служби у Петербурзі й Москві так і не навчилися розмовляти російською мовою. У цьому не було потреби: мовою петербурзького двору була французька, а частина провінційного дворянства розмовляла німецькою.

Повстання 1830-1831 рр. на прикладі польської шляхти показало, що стара імперська модель громадянства не є надійною. Тенденції до заміщення чужинців на російських дворян в імперському оточенні проявилися ще в останні роки правління *Олександра I*. Але справжньої сили вони набрали у 1830-х рр., за правління *Миколи I* (1825-1855). Головним ідеологом нового курсу став міністр народної освіти граф Сергій Уваров. Він запропонував оперти російську державність на трьох принципах: “самодержавство, православ'я, народність”. Було незрозумілим, однак, як провести принцип “народності” у державі, де російською мовою розмовляє менш як половина населення. Уваров пропонував розв'язати цю проблему простим й ефективним способом – русифікацією іншої половини. Головним засобом для досягнення цієї мети повинна була стати русифікаторська освітня політика. У першу чергу треба було замістити іноземних професорів і вчителів на російських. Уваров не лише провів чистку професорського складу, замінивши старших й іноземних професорів молодими “руськими” викладачами. Перед цим він вислав молодь на стажування у західноєвропейські університети, щоб вона була більш фахово зайняті високі посади в університетській адміністрації.

Українські діячі були в числі тих, хто скористався з цих реформ. *Максимович* був призначений ректором у віці 30 років за прямим розпорядженням Уварова. Іншим протеже міністра освіти був *Ізмаїл Срезневський*. Вихованцями *Максимовича* і *Срезневського* були два провідні діячі нової хвилі українського відродження – *Пантелеймон Куліш* та *Микола Костомаров*.

Але справа була не лише в особових призначеннях. Більш глибокий вплив мало витворення іншого інтелектуального клімату, в якому могли прорости паростки нової української ідеології. На момент проведення уваровських реформ імперський уряд не мав

готової російської національної науки і культури, з допомогою якої можна було б русифікувати неросійське населення чи освічувати самих росіян. Нова, світська російська культура, яка відрізнялася від традиційних народно-селянської та церковної культури, почала розвиватися допіру у 1760-х рр. На початку XIX ст. вона все ще перебувала у стадії формування літературної мови та свого культурного коду. До часу правління *Миколи I* нова російська, як і нова українська культура, була позбавлена офіційної опіки. Російський двір довгий час був космополітичним, надаючи перевагу західноєвропейським літературам і смакам. Прагнення *Миколи I* змінити модель громадянства з імперської на національно-російську логічно вели до потреби розвивати нову російську “високу” культуру.

Українська та російська культури у 1830-х рр. творили складові частини одного потоку, які тяжко було розчленити між собою. Вклад виходців з Малоросії у формування нової російської культури був дуже суттєвим, тому почасти українці могли вважати цю культуру своєю власною. Відповідно російський двір теж розглядав українську культуру як свою, доки вона не виходила за межі лояльності до імперії. Тому підпирання російської культури неминуче означало й розвиток культури української. Невідкладними цілями було формування літературної мови, писання підручників з історії і т.п. – автоматично це вело до реалізації таких самих завдань в українській культурі. Але чим динамічніше розвивалися обидві культури, тим неможливішим ставало їхнє дальше нерозчленоване співіснування. Так, дослідження в галузі історії неминуче ставили питання про час виникнення “малоросів” і “великоросів”, про місце в їхній спадщині періоду *Київської Русі* і т.п.

Головним ефектом 1830-х рр. стало прискорене вичленування української культурної ідентичності з загальноруського потоку. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, яке виступило на суспільну арену на межі 1830-х і 1840-х рр. Центральними фігурами цієї генерації були *Микола Костомаров*, *Пантелеймон Куліш* і *Тарас Шевченко*. У їхніх біографіях знайшли своє відображення збірні риси нового покоління українських патріотів. Перш за все, на відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – всі троє відзначалися “низьким” соціальним походженням: *Куліш* походив зі сім’ї вільних селян, *Костомаров* був позашлюбною дитиною російського поміщика й української кріпачки, а *Шевченко* народився в сім’ї кріпаків і сам до 24 року життя був кріпаком. Іншою їхньою спільною рисою було те, що якщо діячі першого покоління національного відродження трактували свої літературні і наукові заняття як своєрідне хоббі, то для *Куліша*, *Костомарова* і *Шевченка* їхня діяльність у галузі української культури мала, як би сказати, цілком фаховий характер.

Найвизначнішою постаттю у цьому тріумвіраті був *Тарас Шевченко*. У 1840 р. він видав збірку своїх поезій під назвою “Кобзар”. Значення появи “Кобзаря” виходило далеко за

літературні рамки. Попри свої високі естетичні вартості, Шевченкові поезії відрізнялися своєю мовою. Вони була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковно-слов'янської мови, а також мовного матеріалу ранішніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що виказувало геніальність поета. *Шевченко* тим самим поклав міцні підвалини під модерну українську літературу, а в ширшому значенні – і під українську національну ідентичність.

Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Найпліднішим під цим оглядом були 1843-1845 рр., коли, після повернення в Україну, *Шевченко* написав свої найбільш революційні поеми – “Сон”, “Кавказ”, “Великий льох”, “І мертвим, і живим...” та “Заповіт”. Більшість із них він зібрав у своїй рукописній книжечці під назвою “Три літа”. Його пристрасна поезія виходила за межі локального патріотизму та оплакування героїчного минулого. Вона будила національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політичної незалежності у майбутньому.

Основну вину за поневолення України *Шевченко* перекладав на *Росію* та російських імператорів. Для *Шевченка* російські імператори – це тирані, які позбавили Україну свободи. Ніколи раніше перед *Шевченком* українські інтелектуали не піднімали так сильно свої голоси протесту проти *Росії*. Його поезія різко відкидала конформістську модель “малоросійства”, що ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Великої Русі і лояльності до імператора.

Іншою великою заслугою *Шевченка* було те, що в своїй творчості він поєднав два до того часу розділені струмені козацької традиції – простолюдно і старшинську. Його ненависть до соціальної несправедливості та його вболівання за волю і гідність простої людини виводилося із його селянського походження. Але своїм інтелектуальним вантажем він завдячував впливам українського дворянства, як завдяки їхнім писанням, так і особистим знайомствам. Обидві головні верстви українського суспільства – і селяни, і дворяни – знаходили в його поезії щось своє. Шевченковий заклик до одночасного національного і соціального визволення став ідеологічним нарижним каменем модерної України.

Шевченкова творчість становить водорозділ у розвитку української ідеї. Увесь пізніший український національний рух у тій чи іншій мірі ідентифікував себе з *Шевченком* як своїм духовним батьком. А його мученицька особиста доля послужила джерелом для витворення сильного національного міфу, який надихав наступні покоління українських діячів.

У 1846 р. *Шевченко* увійшов у склад таємної української організації, що називала себе *Кирило-Методіївським братством*. Сама організація виникла трохи раніше, наприкінці 1845 – на початку 1846 р. його ядро складало 12 чоловік; ще декілька десятків підтримувало з ним

зв'язки. Первісно товариство виникло навколо групи молодих людей, які у 1845 р. разом зі студентами-товаришами відвідували у Київському університеті лекції *Костомарова* зі слов'янської міфології. Вивчення народної творчості українців та слов'янських народів привело *Костомарова* до висновку, що між ними є чимало спільного. “Українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути свою націю із темряви”, – писав пізніше *Куліш*, а в своїй автобіографії додавав: “Християнство та історія слов'ян були їм потрібні для великого сподвижництва”.

Ідеологія *Кирило-Мефодіївського братства* була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент. Це відобразилося у виборі патронів товариства – св.Кирила і Методія, які на вернули слов'ян у християнство, формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі кирило-мефодіївців – “*Книзі битія українського народу*”, автором якої вважається *Микола Костомаров*. Центральним моментом у програмному документі Братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності.

Поєднання християнської і національної ідеї не було винаходом кирило-мефодіївців. Цю формулу вони запозичили у польських інтелектуалів, передовсім з твору Адама Міцкевича “*Книги народу польського і пілігримства польського*”, виданого у Парижі у 1832 р. Але незважаючи на запозичення однієї з центральних ідей, “*Книга битія...*” була досить оригінальним документом. У ній розвивалася ідея українського месіанства: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а разом – і найбільш вольнолюбивий та демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. Федерацію слов'янських народів братчики уявляли собі на зразок стародавніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки.

Соціальна програма кирило-мефодіївців складалася з двох пунктів: скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу. Реалізація цих обидвох вимог була передумовою для досягнення ширших політичних змін, які мали ґрунтуватися на принципах християнської етики, ідеї панславізму і широко зрозумілого лібералізму – особистої свободи людей, незалежної від їх особистого соціального статусу. Це були ідеї, за які українська нація, як твердили братчики, боролася ось уже декілька століть.

Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене жандармами за доносом студента Олексія Петрова наприкінці березня – на початку квітня 1847 р. Спочатку у жандармів склалося враження, що діяльність Товариства не становила серйозної політичної загрози. Шеф жандармів граф Орлов у листі до *Миколи I* писав, що “общество было не более как ученый бред

трех молодых людей”. Більшість арештованих відбулися порівняно м’яким покаранням, відповідно до їхнього молодого віку і “дитячості їхніх задумів”. Найсуворіше був покараний *Шевченко*, однак не за злочини, що були пов’язані безпосередньо з діяльністю братства. *Миколу I* обурило те, що в окремих Шевченкових віршах містилися образливі натяки на його особу та його дружину. Тому після завершення слідства *Шевченка* було віддано у солдати з заборонаю, за особистим розпорядженням імператора, писати і малювати. Інші члени товариства були засуджені на різні терміни ув’язнення, а після ув’язнення – на заслання у віддалені губернії без права повернення в Україну. Окрім того, *Кулішу*, *Костомарову* і *Гулакові* було заборонено займатися літературою.

Історичне значення *Кирило-Мефодіївського братства* не можна оцінювати на основі масштабів його діяльності. Його роль радше полягала в інтелектуальному внеску у формування нової української ідентичності. До цього часу усі українські інтелектуальні явища були хоч і своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя. Досі українці задовільнялися тими нішами, які створювала для них російська культура. Заповнюючи ті ніші, вони водночас вносили свою коректуру у поняття “руськості”. Співвідношення між “Малою” і “Великою” Руссю, що склалося на поч.ХІХ ст., слугувало готовою моделлю для асиміляції інших народів – тобто реалізації уваровської формули “народності”. Вироблена ж кирило-мефодіївцями ідея слов’янської єдності перебувала у рішучій опозиції до урядового панславізму. Під ідеєю братерства слов’ян українські діячі 1840-х рр. розуміли у першу чергу союз двох інших націй – української і польської (можна припустити, що цю ідею братчики запозичили з т.зв. української школи у польській літературі). Ідеї зцентралізованої слов’янської імперії з центром у Петербурзі вони протиставили ідею федеративної слов’янської республіки з столицею у Києві. Тим самим вони наносили удар у найчутливіше місце уваровської концепції народності.

Зрозуміло, чому діяльність кирило-мефодіївців викликала таку різку реакцію з боку офіційного Петербургу. Рівно ж можна зрозуміти, чому один із провідних лідерів російського слов’янофільства Олексій Хом’яков відзивався про кирило-мефодіївців, як про малоросів, заражених політичним безумством. Тяжко, однак, зрозуміти відгук володаря думок російської ліберальної і прозахідно настроєної інтелігенції Вісаріона Белінського. У листі до П. Аненкова у грудні 1847 р. він писав про Шевченкові поеми:

“Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они нисколько не злы, а только плоски и глупы)... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь его судьбою, я сделал бы не меньше”.

Роздратування Белінського викликало прагнення українських діячів 1840-х рр. писати українською мовою. На його думку, літературною мовою освічених малоросіян мала бути російська. Він вважав, що серед всіх слов'янських народів лише росіяни і ще можливо чехи можуть пишати великими поетами. Українською мовою, якою розмовляє лише “малоросійська чернь”, не можуть писатися твори високої мистецької вартості. Він передрікав цілковите зникнення цієї мови як природній наслідок входження України в Російську імперію.

Провідні російські інтелектуали не мали найменшого сумніву щодо “російськості” українських земель, і цей погляд співпадав з офіційною позицією російського самодержавства. У таких умовах спроба *Кирило-Мефодіївського товариства* утвердити окрему від російської українську ідентичність сприймалася всіма колами російського суспільства як національна зрада. Суворе покарання братчиків стало як би пересторогою для всіх, хто наслідився б піти далі їхнім шляхом. Однак надання українській справі ореолу мучеництва і жертвенності лише посилювало її притягальність для наступних поколінь українських діячів.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

З трьох держав, які наприкінці XVIII ст. ділили між собою спадщину *Речі Посполитої*, *Австрійська імперія* під багатьма оглядами була найсильнішою. Західноукраїнські землі від кінця XVIII ст. аж до моменту вибуху першої світової війни у 1914 р. постійно були предметом територіальної суперечки між *Росією* й *Австрією*. На момент розподілу *Польщі* існувала загроза, що вони підпадуть під владу Російської імперії. Російський гарнізон залишався у Львові аж до 1769 р. Але загальний баланс сил передрішив питання про приналежність західноукраїнських земель на користь *Австрії*.

Офіційним приводом приєднання *Галичини* до Габсбурзької монархії була короткотривала приналежність у XIII ст. *Галицько-Волинського князівства* до *Угорщини* (“корони св. Стефана”). Австрійські *Габсбурги* набирали землі для своєї корони не шляхом завоювань, а династичними шлюбами. Землі корони св. Стефана” були удіичені таким же способом, що давало їм легітимне права на спадщину *Галицько-Волинського князівства*.

Власне *Галичина* становила більшу, східну частину Королівства Галичини і Лодомерії. Її західну частину становили етнічні польські землі – Малопольщу – які у середньовіччя не становили цілісності з *Галицько-Волинським князівством*. Окрім того, *Волинь* ніколи не входила у склад *Австрійської імперії*. Тому Королівство Галичини і Лодомерії було цілковито штучним утворенням, яке мало небагато спільного з історичними традиціями.

Галичина була найбільшою провінцією *Австрійської імперії*. Але, як здається, *Австрія* ніколи так і не змогла ефективно “проковтнути” цей кусок. Для австрійських чиновників й інтелектуалів (навіть серед тих, які мали галицьке походження) *Галичина* на протязі всього XIX ст. уявлялася як бідна, відстала провінція, “напів-Азія”, куди висилали їхніх колег-невдах, що провинилися в адміністративній або військовій службі. Враження австрійських чиновників від галицького суспільства безпосередньо після приєднання краю було наскрізь негативним. Вони застали тут анархію і насильство правлячої польської шляхти та крайне зубожіння і моральний занепад простих жителів. Предметом найпершої турботи австрійського уряду в *Галичині* було наведення порядку і соціальної дисципліни. Австрійська імператриця *Марія-Тереза* та її син *Йосиф II* (1780-1790) провадили “модну” тоді серед європейських монархів політику Просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти та всеможливих свобод її підданих. Головним напрямком їх політики у *Галичині* було ослаблення позицій польської шляхти як джерела державних смут і безпорядків.

У 1779 р. був виданий імператорський наказ, який змушував поміщиків поводити себе з селянами “по-людськи”. *Йосиф II* патентами 1781-1782 рр. проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і обмежив розмір панщини до 30 днів на рік. Були проголошені й інші зміни на користь селянства: заборонено збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок “прирізки” селянських земель, суд над селянами мав здійснюватися не паном, а спеціально призначеним чиновником і т.п.

Найголовнішим наслідком *Йосифинських реформ* було те, що вони не ліквідували соціальний конфлікт між поміщиками і селянами, а лише перевели його в законні рамки. Хоча селянські бунти раз-по-раз вибухали в *Галичині*, але у більшості випадків селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до захисту закону. До середини XIX ст. у Східній *Галичині* практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком. Зворотнім результатом *Йосифинських реформ* став наївний монархізм селян та лояльність до Габсбурзької династії, яка збереглася аж до кінця існування *Австрійської імперії*.

Йосифинські реформи були зведені нанівець наступниками – *Леопольдом II* (1790-1792) і *Францем* (1792-1835). Але вони залишили глибокий слід у *Галичині*. Хоча реформаторська політика не мала національного виміру, найбільше скористалося з неї українське населення. Місцеві жителі називали себе “русинами”. Вони розмовляли якщо й не тою самою мовою, що і населення *Підросійської України*, то принаймні йому близькою і зрозумілою; співали пісні, де згадувалося про *Україну*, *козаків* і т.п., але їм бракувало національного самоусвідомлення. Практично всі українці були греко-католиками, а поляки – римо-католиками. У момент, коли *Галичина* ввійшла у склад *Австрійської імперії*, *Греко-католицька церква* перебувала у стані глибокого занепаду. Польська влада трактувала греко-католиків як другосортних підданих

надаючи очевидну перевагу римо-католицькій церкві. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину.

Становище греко-католицької церкви докорінно змінилося після австрійської анексії *Галичини*. У 1774 р. *Марія Тереза* оголосила про свій намір “покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків”. Було заборонено вживати термін “уніат” як образливий. Церква була підпорядкована державі, а священники були прирівняні до державних службовців. Були прийняті цілеспрямовані заходи щодо підвищення освітнього рівня греко-католицького духовенства. До цього часу багато священників ледве вмiли читати церковні книги, а вміння відправляти церковну службу вони переймали у батьків (греко-католицьким священникам, на відміну від римо-католицьких ксьондзів, було дозволено одружуватись і священнича професія часто передавалася від батька до сина). У 1774 р. при церкві святої Варвари у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовенства (“Барбареум”). У 1783 р. її було переведено до Львова. Після скасування ордену єзуїтів 1773 р. було закрито єзуїтську академію у Львові, натомість 1784 р. було відкрито Львівський університет. При ньому з 1784 по 1805 р. діяв Руський інститут (“Студіум рутенум”), де навчалися русини-студенти.

Під впливом політики “просвіченого абсолютизму”, нових європейських течій, політичних соціальних і культурних змін у *Галичині* з’являється перше покоління “будителів”. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемиського владики-єпископа *Івана Снігурського* у 1820-30-х роках згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтелігенції. Вони приступили до створення початкових шкіл для місцевого населення. З’являються перші граматики української мови *Івана Могильницького* (1822), *Йосипа Лозинського* (1833), *Йосипа Левицького* (1834). Водночас виходять друком перші збірки народної творчості – “Пісні польські і руські люду галицького” *Вацлава Залеського* (1833), вихід якої для *Галичини* мав таке ж значення, як “Малороссийские песни” *Миколи Максимовича* для Наддніпрянщини, збірка “Руське весілля” *Йосипа Лозинського* (1835).

На початку 30-х років на арену національного життя виступає нове покоління інтелігенції, вихованців Львівської семінарії, очолюваної “*Руською трійцею*” – *Маркіяном Шашкевичем*, *Яковом Головацьким* та *Іваном Вагилевичем*. На відміну від старшого покоління, яке було тісно пов’язане з церковними традиціям і старослов’янською церковною мовою, молоді “будителі” прагнули впровадити в тогочасну літературу народну мову.

Поява “*Руської трійці*” до певної міри було спричинене утворенням у *Галичині* мережі таємних польських організацій, які після поразки повстання 1831 р. готували ґрунт для нового національного виступу. “*Руська трійця*” була вхожа у ці конспірації, що, з одного боку,

надихало її патріотичними почуттями під впливом їхніх польських знайомих, з другого боку, показувало їй байдужість або навіть ворожість польських конспіраторів до українських національних потреб. Але найбільший ідейний вплив на молоду інтелігенцію мало знайомство з тогочасною європейською літературою, передусім – з творами чеського і словацького національного відродження. Не дивно, що свій політичний ідеал діячі “Руської трійці” бачили у слов’янській федерації.

У 1834 р. *Маркіян Шашкевич*, *Іван Вагилевич* та *Яків Головацький* підготували рукописний збірник “Зоря”. Однак його вихід був заборонений цензурою. Австрійська влада боялася, що український рух, який зароджується у *Галичині*, може бути спрямований *Росією* проти самої *Австрії*. Проти видання збірки виступила й греко-католицької ієрархія, побоюючись, що її вихід поставить під сумнів лояльність духовенства та русинів до Відня

У 1837 р., користаючи з м’якості цензури в *Угорщині*, *Маркіян Шашкевич*, *Іван Вагилевич* та *Яків Головацький* видали у Будапешті збірку “*Русалка Дністрова*”. Збірка не відзначалася високим літературним рівнем. Більшість із поміщених у ній матеріалів, як писав *Іван Франко*, характеризувалися “незначним змістом” та “неясними думками”. Однак це не заважало *Франкові* назвати “*Русалку Дністрову*” “явищем наскрізь революційним”. Її революційність полягала у розриві зі старою традицією літератури церковно-слов’янської мовою. Ця збірка ввела народну мову галицьких русинів у літературу і довела, що між їхньою мовою і мовою українців з Російської імперії немає суттєвих відмінностей, а, отже, галичани і наддніпрянці становлять один і той самий народ. Тому її поява стала віхою у розвитку українського національного руху в *Галичині*.

Видання “*Русалки Дністрової*” не обійшлося безкарно для її авторів. Ставлення австрійської влади до діяльності *Руської трійці* найкраще передали слова тодішнього директора львівської поліції: “Ми ледве даємо собі ради з однією нацією (поляками. – Я.Г.), а ці дурні голови хочуть ще розбудити мертвопоховану руську націю”. Над трьома упорядниками збірника було проведено слідство. *Маркіян Шашкевич* після висвячення на священника був переведений в одну з дрібних парафій, де він, виснажений працею та постійними злиднями, помер у 32-річному віці, *Якову Головацькому* тривалий час не надавали сану священника, а *Івану Вагилевичу*, щоб уникнути переслідувань, довелося перейти на протестантську віру. Тираж альманаху був конфіскований, по *Галичині* й *Україні* розійшлося лише 200 примірників.

Після розправи над “*Руською трійцею*” дальший поступ національного відродження відзначався дуже скромними масштабами. У 1839 р. львівський митрополит *Михайло Левицький* виступив з протестом проти ліквідації російським самодержавством греко-католицької церкви на *Волині*. У 1841 і 1846 рр. у Відні вийшло два томи “Вінка русинам на обжинки”, підготовлених і виданих братом *Якова Головацького* *Іваном*. Найяскравішим виявом проти

національного гноблення став памфлет *Якова Головацького* “Становище русинів у Галичині” (1846).

Справжнім подарунком долі для молодого українського руху стала невдача польських конспіраторів підняти повстання проти *Австрії* 1846 р. Організатори повстання розраховували на підтримку галицьких селян, обіцяючи їм звільнення від панських повинностей. Однак селяни повернули свою зброю проти самих повстанців. Найбільш несподіваним було те, що найбільшого розмаху селянські виступи набрали власне у польській частині краю. Польські селяни (“мазури”) вилловлювали своїх же “єдинокровних” шляхтичів-повстанців й віддавали австрійській владі, або ж винищували їх самі.

Польські повстанці вважали, що стали жертвою австрійської інтриги, яка спрямувала проти них гнів селянства (ця теза ще й досі інколи повторюється польською історіографією). Насправді ж, т. зв. мазурська різня 1846 р. засвідчила крайню слабкість польського революційного руху у *Галичині*. Українське національне відродження теж не відрізнялося силою, але вигляд слабкості свого суперника додавав надій на майбутнє.

Нову тактику розвитку національного руху запропонував у своїй статті “Становище русинів у Галичині” (1846) *Яків Головацький*. Стаття повна гострої критики полонізаторської політики польських правлячих класів та вислужництва і злочинної байдужості верхівки греко-католицької церкви до розвитку національної культури. Коли інші слов’янські народи пробудилися до нового життя, галицькі русини, писав *Яків Головацький*, “під ласкавим пануванням *Австрії* живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари”. Але його критика не торкалася австрійського уряду. Навпаки, у своїй статті *Головацький* пропонував Відневі взяти національний розвиток галицьких русинів під свою протекцію, у винагороду за їхню лояльність і невіддатливість на польські “революційні махінації”. По відношенню до русинів *Австрія* повинна слідувати принципам політики *Йосифа II*.

За таким власне сценарієм власне розвивалися події в *Галичині* під час революції 1848 р., т. зв. весни народів. Саме тоді дійшло до остаточного розмежування між польським й українським національними рухами. Незабаром після вибуху революції у Відні у *Галичині* 16 квітня 1848 р. була скасована панщина – на п’ять місяців раніше, аніж по всій *Австрійській імперії*. Приводом для такої поспішності було бажання австрійського намісника графа *Франца Стадіона* перехопити ініціативу і випередити польську шляхту, яка зі страху перед повторенням різні 1846 р. готова була дарувати селянам волю.

З проголошення політичних свобод першими скористалися поляки, які створили у Львові свій політичний орган – *Центральну Раду Народову* – та приступили до формування Національної гвардії. 2 травня 1848 р. у Львові була утворена перша русько-українська

політична організація – *Головна Руська Рада*. Вона очолювалась спочатку перемиським єпископом Григорієм Яхимовичем, а пізніше – священником о.*Михайлом Куземським*. У своєму першому маніфесті вона оголосила, що галицькі русини є частиною великого українського народу, який мав славне минуле і власну державу. Головною вимогою *Головної Руської Ради* був поділ *Галичини* на українську і польську частини (провінції) з окремими адміністраціями. Русько-український національний рух швидко поширився по всьому краю; були утворені 34 повітові ради, почалось формування загонів національної самооборони. Шукаючи натхнення в славному історичному минулому, *Головна Руська Рада* відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на голубому тлі) і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу.

Русько-українські національні вимоги наштовхнулись на сильну опозицію з боку польських політиків. Щоб розколоти єдність цього руху, вони створили на протигагу *Головній Руській Раді* нову організацію – *Руський собор* – та почали видавати газету “Дневник Руський” (редактор – *Іван Вагилевич*). *Головна Руська Рада* отримала підтримку з боку австрійського уряду, який хотів опертися на галицьких русинів у боротьбі проти поляків. Віденська влада не спішила задовільнити політичних вимог русинів, тому основні їхні досягнення обмежилися культурною галуззю. Серед найбільших слід назвати з’їзд інтелігентів (“Собор руських учених”, 19 жовтня 1848 р.), участь у слов’янському з’їзді у Празі, відкриття у Львівському університеті кафедри руської мови та літератури (її очолив *Яків Головацький*) та наукового товариства “*Галицько-Руська Матиця*”, заснування газети “*Зоря Галицька*” (1848-1852).

На початку листопада 1848 р. у Львові дійшло до сутичок між австрійськими загонами і польською Національною гвардією. Австрійська артилерія відкрила вогонь по місту і завдала йому важких руйнувань. Листопадові події поклали край революційному розвитку. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати русько-українські організації, і вони помітно підупали або й припинили (як *Головна Руська Рада*) своє існування.

Однак, як у випадку з *Кирило-Мефодіївським товариством* на Наддніпрянській Україні, діяльність *Головної Руської Ради* мала неперехідне значення для формування ідеології українського національного руху в *Галичині*. З цього часу вимога поділу *Галичини* на дві частини й утворення з українських земель *Австрії* окремої провінції розглядалося як мінімальна політична програма галицьких українців аж до розпаду *Австрійської імперії* у 1918 р.

ВІД СТАРОЇ ДО НОВОЇ УКРАЇНИ

Серед істориків національних рухів модерної доби побутує думка, що у Західній Європі модерний націоналізм був справою державних політиків, тоді як у Центральній і Східній Європі саме поети, філологи та історики створювали національності¹. Це твердження вдало відображає особливість національних “недержавних народів”, що становили абсолютну більшість у Центральній і Східній Європі. Втративши свою національну незалежність і стару еліту, вони були позбавлені доступу до політичних важелів влади і відбудувались “знизу”, завдяки цілеспрямованим зусиллям національно свідомої інтелігенції. Чеські, словацькі, українські та ін. будителі вважали, що їхні нації не вмерли, а лише приспані історією, їх треба “розбудити” і “відродити”.

Національна еліта державних народів висміювала такі спроби як неприродні і безперспективні. Однак при цьому вона забувала, що її історія, культура і мова теж були “видуманими”. Насправді нації видізнялися не за тим, чия історія, мова і культура “натуральні”, а чий – “видумані”. Члени кожної великої суспільної спільноти не можуть знати один одного в лице, як, скажімо, жителі одного села. Свою спільність вони можуть лише уявити. Те, що відрізняє націю від інших “уявних” спільнот, є спосіб в який вона може бути уявлена: як велика суспільна група, що базується на спільній літературній мові, уяві про спільну культуру, традиції, територію й історію². Формування усіх цих національних характеристик стало безпосереднім завданням для декількох поколінь політичних і культурних діячів.

Заким національні будителі могли обнародувати переконливу концепцію своєї нації, їм та їхнім попередникам доводилося жити і працювати у політичному і культурному просторі, що був здомінований іншою, “історичною” (“державною”, “великою”) нацією. Як правило, вони були позбавлені власних національних шкіл, національних організацій, видань і т. п. Тому національні будителі творили свою культуру, користаючи з можливостей, які вони знаходили серед панівної нації. Це неминуче вело до переймання чужих концепцій, яких пробувано пристосувати до будовання власної національної ідентичності. Образно кажучи, розвиток ідеології неісторичних націй на перших порах нагадував життя личинки у чужородному тілі, поки ця личинка могла набрати власного тіла.

---

¹ Ця думка належить Гансу Кону (Kohn H. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York, 1944) і її цитують у своїх дослідженнях інші дослідники націоналізму у Центральній і Східній Європі – див.: Brock P. *The Slovak National Awakening*. Toronto, Buffalo, 1976 (front papers); Magoczi P. *The Language Question as a Factor in the National Movement // Nationbuilding and the Politics of Nationalism*. Essays on Austrian Galicia / Ed. by A. Markovits and F. Sysyn. Cambridge (Mass.), 1989. P.220.

² Anderson B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York, 1991.

Визнання цього факту веде до цікавого і досить парадоксального висновку, що творення “неісторичних” націй було одним з аспектів перетворення чи руйнування інших, “історичних” націй. Як твердить Роман Шпорлюк,

“кожне національне творення є між-національним процесом.., як процес перетворення старої (“великої”) нації в дві або й більше націй, включно зі старою, яка зберігаючи старе ім’я, насправді стає новою спільнотою. З цієї точки зору, історія творення України, Словаччини чи Чехії є аспектом історії перетворення відповідно Польщі і Росії, Угорщини, Австрії/Німеччини”³.

Унікальність українського випадку полягала в тому, що українські національні будителі, будуючи свою модерну націю, руйнували зразу декілька старих. У політично-територіальному відношенні Україна з кінця XVIII ст. була поділена між *Австрійською* і *Російською* імперіями. З точки зору культурного домінування, на її території перехрещувалися польські і російські впливи, а в окремому регіоні, на *Лівобережжі*, існували ще й залишки малоросійської (козацької) нації. З заперечення політичних і культурних впливів старих націй (але заперечення у гегелівському сенсі, як відкидання одних елементів й успадкування та перетворення інших) проходило становлення молодого тіла модерної української нації.

Найстарішим з цих впливів був польський. До останньої чверті XVIII ст. більша частина українських етнічних земель перебувала у складі польсько-литовської *Речі Посполитої*. Навіть після втрати політичної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні і культурні впливи на *Правобережжі* на протязі всієї першої половини XIX ст., тоді як у *Галичині* вона зміцнила свої позиції.

Козацько-український рух у ранньоновітні часи (XVI-XVII ст.) мав сильно виражене антипольське спрямування. Воно зберігалось впродовж усього національного відродження XIX ст. Але попри те його провідна верства – козацька старшин та її потомки – успадкувала певні політичні та культурні концепції старої *Речі Посполитої* і спробувала пристосувати їх до нової, російської реальності. У момент приєднання до *Росії* (1654 р.) вона намагалася оформити свої стосунки з Москвою на основі договору з російським царем, подібно до того, як польська шляхта домовлялася зі своїм королем. По-друге, федеративна структура польсько-литовської держави давала їм готову формулу того, як вони уявляли собі статус своїх земель у складі *Росії* – як частини російсько-української (“руської”) держави, де українській частині будуть гарантовані автономні права. Козацька старшина виявилася особливо впертою у захисті своїх станових прав, вимагаючи їх у тому обсязі, який мали польські шляхтичі, але не російські

дворяни. Несумісність засвоєних старих польських моделей з новою російською дійсністю довгий час служив однією з основ руху потомків козацької старшини за збереження автономного статусу своїх земель у складі Російської імперії.

Рух українських автономістів вигас у перших десятиліттях ХІХ ст. Але з того часу польські впливи починають діяти на українських інтелектуалів в інший спосіб, оскільки змінювався сам образ *Польщі*. Лорд Актон писав про розділи *Польщі* як про

“акт безглузлого насильства, вчиненим з відвертою зневагою до не лише народних почуттів, але й до публічного права. Вперше в новітній історії була придушена велика Держава, і ціла нація розділена між своїх ворогів... З цього часу існувала нація, яка вимагала свого об’єднання у Державу – душа, яка як би блукала у пошуках тіла, щоб у ньому розпочати життя заново; і вперше почуто крик, що влаштування Держав є несправделивим – що їхні кордони є неприродними, і що цілий народ був позбавлений свого права становити незалежну спільноту”⁴.

Національні будителі “недержавних народів” приміряли польський приклад на свою мірку, стверджуючи, що їхні народи теж мають свою мову, культуру і власну “душу”, яка так само блукає у пошуках власного тіла – національної держави. Коротко кажучи, польський приклад підкріплював політичні моменти в ідеології національних відроджень і спонукав їхніх лідерів думати не лише у мовно-культурних, але й у політичних категоріях.

Але на цьому справа не кінчалася. Впливи Заходу на польське суспільство зреволюціонізували нове покоління польської еліти, замінивши ідеали старої шляхетської Польщі загальноєвропейськими лозунгами “рівності, свободи і братерства”. Князь Меттерніх, один із архітектів монархічно-реакційного порядку у післянаполеонівську добу, дуже чітко передав дух польського націоналізму, ствердивши, що “польськість – це революція”.

Тому політична модель польського руху доповнювалася його сильним демократичним спрямуванням. Це робило її особливо привабливою для національних будителів у Центральній і Східній Європі. Польський рух дотикав українських патріотів безпосередньо, оскільки у великій мірі відбувався на колишніх “східних кресах” *Речі Посполитої*. Його впливи на *Шевченка*, *Шашкевича* й інших українських патріотів є очевидними. З іншого боку, польські революціонери самі шукали шляхів до українського серця, як це показує приклад української школи в польській літературі чи польських конспірацій в *Галичині*. Та існувало одне маленьке

---

³ Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State: Reflections on the Making, Remaking, and Unmaking of Nations in Eastern and East-Central Europe. Paper presented at the World Congress of Slavists, Warsaw, July 1995.

⁴ Цит. за: Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx Versus Friedrich List. New York, Oxford, 1988. P. 84.

“але”, яке не дозволило українським діячам, попри всю привабливість польської моделі, розчинитися у польському революційному середовищі. Польські демократи вважали українців, литовців і білорусів частиною “польської” нації, тому ставилися до спроб відродити культури і літературну мову цих народів як до непотрібної забаганки; говорити ж про їхню політичну самостійність здавалося найдикішою фантазією.

Подвійність польських національно-політичних стандартів – одних по відношенню до себе, інших по відношенню до інших – охолодило бажання українських діячів і зробило їх глухими до закликів боротися “за вашу і нашу свободу”. Вони сприйняли модель польського націоналізму, але справедливо вирішили пристосувати її для побудови модерної України, аніж добиватися відновлення “історичної Польщі”.

Польське повстання 1830-1831 рр. та його наслідки зіграли велику роль у розвитку українського руху. У Галичині воно привело до глибокої тріщини у польсько-українському союзі, що щойно почав складатися. Реакцією на цей розрив стала поява покоління “Руської Трійці”. Спроба російського самодержавства скористатися з українських діячів для поборення польських впливів у “Південно-Західному краї” після 1831 р. відкрила нові можливості для українського національного відродження у підросійській Україні. Завдяки цьому між 1830 і 1840-ми рр. відбувається величезний стрибок у розвитку українського національного руху.

Повстання 1830-1831 рр. було вдалим прикладом, як один націоналізм провокує і розбуджує інший. У момент вступлення у новітню добу росіяни не розв’язали своєї власної проблеми національної ідентичності. Як влучно висловився Роман Шпорлюк, якщо на початку XIX ст. поляки були нацією без держави, то росіяни були державою без нації⁵. Росія стала багатонаціональною імперією ще до того часу, як сформувалася модерна російська нація. Не так було на Заході, де творення імперій відбувалися хронологічно і територіально окремо від процесу творення національної держави (як правило, західні метрополії і їхні колонії були розділені морями або континентами). Натомість росіяни завойовували сусідні й етнічно чужі їм народи, не будучи самі певні, що таке власне “Росія”, а що є лише територіями під російським пануванням.

Російська династія виводила свої коріння від правителів *Київської Русі*. Тому вона вважала всі землі, що колись належали їй (в т.ч. українські), частиною своєї історичної спадщини. “Збирання руських земель” було однією із нав’язливих ідей московських царів і петербурзьких імператорів. Приєднання, а згодом інтеграція України у тіло російської імперії з їхньої точки зору виглядало як повернення собі втраченої колись вотчини⁶.

---

⁵ Шпорлюк В. Україна і Росія // Віднова. Вип. 6/7. 1987. С. 322.

⁶ Pipes R. Russia under the Old Regime. New York, 1974. P.65

Парадокс полягав у тому, що українці самі сильно спричинилися до формування цього погляду. Існувало декілька причин, чому вихідці з Малоросії так охоче приймали участь у будіванні ідеологічних основ “руської” нації. Назва “Русь” від часів Середньовіччя не мала виключно етнічного навантаження, а часто вживалася як синонім православ’я. Гострий польсько-український конфлікт XVII ст. мав сильне релігійне підложжя, і тому для української духовної еліти природньо було шукати підтримки у православної Москви. Релігійні пов’язання у значній мірі визначили й політичну орієнтацію. Не останню роль відіграла та обставина, що Росія наприкінці XVIII ст. завдала поразки двом історичним ворогам України – Польщі і Кримському ханству. Українські (“малоросійські”) інтелектуали і чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію “своєю” батьківщиною, оскільки її зростання було в їхніх інтересах й оскільки своєю відданною службою вони мостили шлях цій імперії до світового тріумфу. Багато з них оплакували долю своєї козацької України, але вважали, що повернення до минулого неможливе.

Це тривало так довго, поки Російська імперія не опинилася перед викликом нових прозахідних політичних ідеологій та потреби модернізації свого суспільно-політичного й господарського ладу. Наполеонівські війни та польський революційний рух разом з поширенням ідеології романтизму змінили триб мислення українських інтелектуалів. Українські діячі вирішили створити нову українську ідеологію не на тих розв’язках, які пропонувала стара еліта, а на народній основі.

Таке рішення мало драматичні наслідки. По суті, молоде покоління українських інтелектуалів добровільно відтиналило від себе стару спадщину й почало будувати національну культуру заново. Найбільш показовим з цієї точки зору видається питання витворення нової літературної мови. На зламі XVIII і XIX ст. такою мовою для старої української еліти була церковнослов’янська. На відміну від російського варіанту цієї мови, в її структурі та лексиці відчувався сильний вплив місцевої говірки різних верств українського суспільства, у т.ч. народно-селянські елементи. Як засвідчила творчість українського філософа Сковороди, нова українська літературна мова мала всі підстави розвинутися як природній синтез цих двох струменів. Однак українські інтелектуали перших десятиліть XIX ст. надали перевагу більш радикальній мовній “котляревщині” над сквородинською формулою. Старе мовне ядро не послужило основою для формування абстрактних і специфічних понять, як це було у випадку з російською й чеською мовами⁷. У результаті такого розриву традиції сучасний український читач має набагато більше труднощів у читанні й розумінні пам’яток староукраїнської літератури, аніж сучасний англійський читач – у читанні й розумінні Шекспіра.

---

⁷ Див.: Shevelov G.Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941). Cambridge (Mass., 1989).

Втрата “руськості” стала набуттям “українськості”. Опертя на народну основу було єдиною можливістю втримати національну ідентичність в умовах, коли стара еліта швидко асимілювалася. Цей вибір мав іншу дуже вигідну сторону: мова, народна творчість й історична традиція українського народу відрізнялися від аналогічних якросійських, так і польських національних ідентичностей.. Таким чином, українські діячі одержали ефективний засіб ідентичності, що відмежовував їхню націю одночасно від двох найближчих сусідів. Нову формулу української нації висловили діячі *Кирило-Мефодіївського товариства*, які протиставляли демократичність українського народу російському деспотизму й польському аристократизму. Таке формулювання символізувало кінець “личинкового періоду” у розвитку українського національного відродження. Воно більше не могло розвиватися у чужих тілах польської і російської націй, ані в перестарілій формулі “руськості”.

На протязі перших п’яти десятиліть XIX ст. у підросійській й підавстрійській частині українських земель виникла нова концепція української національної ідентичності. Поки що вона мала тільки силу інтелектуальної формули. Нічого не передвіщувало, що вона набуде якого-небудь більшого політичного значення. Швидше навпаки – серед усіх існуючих на той час рецептів політичної перебудови Східної Європи вона, здавалося, мала найменше шансів. І лише під впливом поступового, але неупинного занепаду старого режиму, вона виплила на поверхню як реальна можливість.

РОЗДІЛ 2. ЗІ СЕЛЯН - У НАЦІО: НЕЗАВЕРШЕНИЙ ПРОЕКТ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Період політичної реакції в Україні після розправи над членами *Кирило-Мефодіївського товариства* не був тривалим. У середині 50-х років у Російській імперії розпочався період реформ, які сприяли загальному пом'якшенню і лібералізації царського режиму. (Терміни “відлига” і “гласність” вперше були вжиті саме у цю епоху). Реформи були вимушеним кроком, на який повинно було піти самодержавство під натиском загальної кризи системи та загрозою революційного вибуху.

Безпорадність централізованої системи управління з особливою наочністю проявилася у часи Кримської війни (1853-1856), в якій *Росія* зазнала нищівної поразки. Однією з ознак кризи стала активізація народних рухів. Навесні 1855 р. вісім повітів України були охоплені масовими виступами, які ввійшли в історію під назвою *Київської козаччини*. Рухи виникли у тій місцевості, де жила пам'ять про козацькі традиції. Російський уряд видав з приводу війни маніфест, в якому закликав усіх підданих вступати до війська. Оголошення маніфесту дало українським селянам привід думати, що їх закликають у козаки і звільняють від панської залежності. Селяни чинили опір будь-яким спробам повернути їх назад у кріпацтво.

Безпосередній поштовх реформам дала смерть царя *Миколи I* (1855). На російський престол вступив *Олександр II*. О.С.Хом'яков, один з провідних російських слов'янофілів, поздоровляв своїх товаришів з новим царем-реформатором, переконуючи їх у цьому такими словами:

“У Росії добрі і погані правителі чергуються через одного: Петро III – поганий, Катерина II – добра, Павло I – поганий, Олександр I – добрий, Микола I – поганий, цей [Олександр II] буде добрим!”.

Певний сенс у цьому був: жорстока централізована політика імперського уряду завела *Росію* у глухий кут. Вийти з нього можна було лише з допомогою реформ. Тому *Олександр II* почав з лібералізації політичного курсу. 19 березня 1856 р. був виданий маніфест про закінчення Кримської війни, а вже 31 березня новий імператор оголосив про свій намір ліквідувати кріпосне право (“краще зверху, ніж знизу”). Відміна кріпосного права була проголошена маніфестом від 19 лютого 1861 р. 1861-1866 рр. була здійснена реформа суду (введено змагальний процес за участю адвоката і прокурора та запроваджено інститут

присяжних), утворено земства та проголошено скасування цензури. У 1874 р. була проведена остання реформа – військова, яка замінила рекрутство загальною військовою повинністю і сильно скоротила терміни військової служби.

Суспільно-політичні реформи 1860-1870-х років відкрили шлях для запізнілої індустріалізації. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян від особистої залежності, прискоривши формування ринку вільної робочої сили. Потенційно, цей ринок був дуже ємким: незадовго до звільнення, у 1853 р. селяни-кріпаки становили трохи більше половини населення у Київській, Волинській і Подільській губерніях і приблизно третину у Чернігівській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Лише у Херсонській губернії їхнє число було незначним (6%).

Реформа проводилась у першу чергу в інтересах поміщиків. Взамін за одержану у своє володіння землю селяни повинні були виплачувати поміщику компенсацію грошима або відробляти повинності. Виплата селянами компенсації боргів була розтягнута на 48 років. Ціна землі свідомо була завишена; тому селянству довелося заплатити поміщикам на 50% більше її справжньої вартості. Нарешті, існували цілі категорії кріпаків, які взагалі не одержали землі.

Реформа 1861 р. породила сильний голод на землю в селі. Він загострювався швидким демографічним ростом сільського населення. У результаті аграрне перенаселення стало однією із найхарактерніших ознак господарського стану українського села у пореформленні десятиліття. У 1914 р. із 9,5 млн. жителів українських сіл 6 млн. були потомками кріпаків. Вони жили на тих самих 4 млн. десятинах землі, що у 1860-х роках належало вдвічі меншому числу їхніх предків. А 7 тис. російських і польських поміщиків жили на 7,5 млн. десятинах землі.

Земельний голод гнав селян на пошуки заробітків. Їхня праця знаходила використання, зокрема, на Півдні України, де до кінця XIX ст. завершилося освоєння степових земель, та на цукрових підприємствах *Правобережжя* і Харківської губернії. Виробництво цукру зростало особливо швидкими темпами: у 1863 р. з 26 тис. тон до 320 тис. тон у 1890 р. Збільшення виробництва стало можливим у першу чергу завдяки застосуванню нової техніки. Цукрова промисловість, яка раніше була заняттям правобережних поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких та ін., перейшла наприкінці XIX ст. у руки буржуазії – *Яхненків, Симиренків, Харитоненків, Бродських* та ін.

У другій половині XIX ст. Україна була головним постачальником цукру на внутрішній ринок Російської імперії. Але поряд з цією традиційною галуззю виникають дві цілком нові – металургійна і вугледобувна. У 1872 р. англійський інженер Джон Юз (Hughes) заснував перший металургійний завод у Катеринославській губернії. Завод став великим центром української металургії, навколо якого виникло ціле місто – Юзівка (тепер Донецьк). Основою для розвитку металургійної промисловості у цьому регіоні були великі поклади вугілля. Уже у

1880 р. Донецький вугільний басейн (Донбас) займав перше місце у вугледобувній промисловості в імперії, продукуючи 43% всього вугілля. Промисловий розвиток Сходу України ще більш посилювався після відкриття у Кривому Розі у 1881 р. багатих покладів заліза. Схід став притягальним магнітом для іноземних – французьких, бельгійських, англійських – капіталів.

Промисловий розвиток України супроводжувався виникненням і швидким збільшенням мережі залізничних доріг. Перша залізниця – Балта-Одеса – була збудована у 1865 р. За нею послідували залізниці Балта-Єлисаветград, Курськ-Харків-Азов, Курськ-Київ, Харків-Миколаїв. Перед 1880 р. довжина залізничних ліній в Україні становила 3,2 тис. миль (для всієї Російської імперії цей показник становив 14 тис. миль). У 1880 р. залізниці з'єднували основні міста України – Київ, Харків, Одесу, Полтаву, Вінницю, Катеринослав, Олександрівськ, Миколаїв, Кременчук та промислові центри Донбасу і Кривого Рогу. 1890-і роки стали свідком нової хвилі будівництва залізниць, які поєднали чорноморські порти з портами Балтійського моря.

Частка України у промисловому виробництві європейської частини Російської імперії зросла у більш як два рази – з 9,4% у 1854 р. до 21% у 1900 р. Вона навіть дещо перевищувала частку населення українських земель серед жителів Російської імперії. За деякими показниками господарський розвиток України випереджував економічний прогрес центральних російських губерній. У цьому відношенні ситуація, що склалася в другій половині XIX ст., докорінно відрізнялася від першої половини XIX ст.

Швидкий розвиток промислового виробництва дав сильний поштовх урбанізації. На Півдні і в Донбасі темпи цього прогресу значно перевищували загальноімперський показник. У 1914 р. з десяти найбільших міст імперії чотири – Одеса, Київ, Харків і Катеринослав – знаходилися в Україні.

Позитивні наслідки індустріалізації для України могли б бути ще більшими, якщо б цьому на перешкоді не стояла політика імперського уряду. *Росія* затримувала розвиток окремих галузей, які могли б творити конкуренцію російським (як наприклад, текстильна промисловість). Конфігурація залізничних доріг в Україні часто визначалася не економічними, а військово-стратегічними потребами. Це послужило однією з причин, чому наприкінці XIX ст. Степова Україна поступово починає втрачати на світовому ринку роль одного із головних експортерів зерна. Вона відтискається на другорядні позиції Сполученими Штатами Америки, Канадою, Аргентиною й іншими країнами, залізнична сітка яких забезпечувала ефективніше й дешевше доставлення збіжжя до морських портів. Напередодні першої світової війни Україна постачала 26% всеімперського державного прибутку. Майже половина цієї суми йшло на покриття потреб інших частин імперії, не вертаючись в Україну.

Господарські зміни другої половини XIX ст. по-різному заторкнули різні соціальні верстви та національні групи. Індустріалізація й урбанізація дуже слабо зачепила українців, які у своїй більшості залишалися селянською нацією. У 1897 р. в містах проживало 16% українського населення і серед жителів міста українці становили лише третю частину. Українські селяни не спішили шукати роботи на промислових підприємствах. Вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві. До моменту ліквідації кріпацтва південні чорноморські степи були вже заселені, тому вільної землі в Україні практично не залишилося. Тому українське селянство мігрувало на Схід, на неосвоєні землі Північного Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру аж до басейну р.Амур. Напередодні першої світової війни у східні регіони Російської імперії виїхало бл. 2 млн. українських селян.

Методичність, з якою українські селяни обминали міста і рухались далі у пошуках вільної землі наштовхнула деяких сучасних дослідників на цікаве узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації. Виглядає, однак, що це явище позбавлене суто українського характеру. Дослідження міграційних процесів у Росії XIX ст. показують, що у масштабах всієї імперії у міста прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та розвинутішими несільськогосподарськими уміннями населення. Селяни з нищим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів. Другий приклад стосувався власне України. За іронією долі, інтеграція українських земель у склад Російської імперії направила надлишок робочої сили з українського села на далекі східні простори, замість направляти її в міста в Україні. Тому простий факт, що Україна була складовою частиною просторої, Російської імперії, здержував інтеграцію українців у модерні сектори господарського життя.

Іншим суто українським явищем було переважання індивідуального селянського землеволодіння над общинним. Община була надзвичайно слабкою в Україні; тут панувало переважно спадкове індивідуальне землеволодіння. Це витворювало сильні власницькі настрої серед селянства. Щобільше, частина середняцького й заможного селянства в Україні серед сільського населення була однією з найвищих в європейській частині Російської імперії. У 1965 р. 96,5% селянських господарств на *Правобережній Україні*, 82,1% на Полтавщині і 68% в українських (південних і центральних) районах Чернігівщини були приватними і передавалися спадково. На противагу цьому у великоросійських губерніях загальнопоширеним було общинне землеволодіння.

Село було заповідником української етнічної самобутності: 88% селян в Україні були в етнічному відношенні українцями, а 93% всіх українців були селянами. Важливим було й те, що українці як селяни займали центральну частину українських територій в межах Російської імперії, тоді як неукраїнські селяни зосереджувалися на пограниччі: поляки, німці – на кордоні

з *Австро-Угорщиною*, румуни – на території, суміжній з *Бессарабією*, а росіяни – у східних (Єкатеринославській і Харківській) губерніях і на півночі Чернігівщини.

Для багатьох українських селян росіяни уособлювалися у першу чергу в бюрократії і землевласниках. Поляки переважали серед поміщиків Київщини, *Поділля* і *Волині*. Дрібна торгівля і значна частина промисловості на *Правобережній Україні* перебувала у руках євреїв. Співпадіння етнічних і соціальних поділів створювало ґрунт для виникнення й живучості негативних національних стереотипів у збірній свідомості кожного з цих народів по відношенню один до одного.

Пореформенні десятиліття в Україні відзначалися занепадом польської національної меншини. Поразка повстання 1863 р. сильно прискорила цей процес. Основними засобами польського елементу була заборона набуття нових земель, а також обмеження права успадкування для осіб польського походження. У 1870 р. *Олександр II* наказав доти не впроваджувати земства у Південно-Західний край доти, доки кількість російських маєтків не зрівняється там з польськими. Польські поміщики втратили свою перевагу аж у 1896 р., але до 1914 р. їм вдалося утримати трохи менше 50% всіх поміщицьких земель.

Але основним ударом по польській меншині на *Правобережній Україні* було остаточне зігнання з поміщицьких земель декласованої шляхти. Ця акція проводилася царською поліцією і військом, але при сильній підтримці польських поміщиків, які ради своїх класових інтересів готова була забути інтреси національні. Поведінка польських великих землевласників була типовим прикладом переходу від патріархальної ментальності до логіки капіталізму. Зраджена своїми поміщиками-одновірцями та розсіяна військом і поліцією по просторах України і *Росії*, шляхта стала готовим елементом для російських революційних рухів.

Одночасно зі зменшенням польської присутності на *Правобережжі* зростала імміграція російського населення на Південь і Схід України. Масовий наплив селян з центральних російських губерній був одним з основних джерел наповнення населення промислових регіонів. Основним джерелом робочої сили в Донбасі були Харківська, Курська, Воронезька й Орловська губернії; з них лише одна – Харківська – була регіоном з традиційно українською більшістю. Імігранти перевищували кількість корінних жителів в Одеській і Катеринославській губерніях і дорівнювали приблизно за своїм числом корінним жителям у Таврійській, Київській і Харківській губерніях.

Переселенців з *Росії* приваблювали вищі стандарти життя в Україні, в першу чергу – краща і стабільніша продовольча ситуація. Середній рівень зарплати робітників в українських фабриках наприкінці XIX ст. перевищував загальноімперський рівень на 15%, при цьому харчування і житло в Україні було порівняно дешевшим. На Півдні і Сході України росіяни становили 20-25% всього населення, і, що важливіше, 30-50% чисельності міських жителів. У

Південно-Західному краї їхня присутність у кількісному відношенні була незначною, за винятком Києва, де вони становили близько 20%. Російський імперський уряд зі стратегічних міркувань був зацікавлений у збільшенні частки росіян серед жителів міст в Україні. Однак ключову роль у багатьох містах відігравали не росіяни, а євреї. У цілому ж, на початку ХХ ст. українці, росіяни й євреї становили більш-менш три рівні частини міського населення України.

В історичній літературі уже відзначався факт першості України у багатьох починаннях російськогосоціалістичного руху. “Південь Росії”, особливо його чотири найбільші міста – Київ, Харків, Катеринослав й Одеса – були справжніми “інкубаторами” для опозиційних і революційних російських рухів. У підросійській частині українських земель відбувся перший (1872) та перший загальний (1903) робітничі страйки й утворено першу робітничу організацію (1873) у Російській імперії. Навіть перший установчий з’їзд Російської робітничої соціал-демократичної партії (1898) був скликаний за ініціативою Київського Союзу за визволення робітничого класу.

З приходом до керівництва у соціалістичному русі марксистського покоління переніс його головну увагу з селян на промислове робітництво. Однак робітники промислових підприємств України були далекі від того класичного образу пролетаріату, який можна знайти у працях Карла Маркса. Мало хто з них працював у промисловості постійно; більшість з них наймалося ради того, щоб допомогти своїй родині виплатити податки та викуп за землю або докупити трохи землі. Характерною рисою їхньої свідомості був поєднання міських і сільських елементів. Але робітничий клас був неодноцільним і в іншому сенсі – у сенсі збереження надзвичайно стійких регіональних та етнічних поділів. Промислові центри в Україні, включно з найбільшим серед них – Донецьким басейном – не були тим плавильним котлом, який, як сподівалися російські соціал-демократи включно з *Леніним*, перетворить “відсталих” українських і російських селян у вільний від національних упереджень промисловий пролетаріат. Швидше навпаки – як показують найновіші дослідження, саме промислові робітники, переважно вихідці з *Росії*, були відповідальні за хвилі масових антиєврейських погромів, які прокотилися українськими губерніями уу 1881-1882і 1903-1906 рр.¹

Зміни у політичному і господарському житті Російської імперії у пореформенні десятиліття привели до швидкого зростання числа інтелігенції. Як правило, вона не могла знайти повноцінного застосування своїх інтелектуальних сил у громадському житті та державній службі. З іншого боку, освіта й західноєвропейський стиль життя відчужували інтелігентів від простого народу. Зізолювана як від держави “зверху”, так і від селянства

---

¹ Aronson I.M. *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*. Pittsburgh, 1990; Wynn Charles. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dniepr Bend in Later Imperial Russia, 1879-1905*. Princeton, 1992.

“знизу”, інтелігенція переживала постійну кризу ідентичності щодо свого місця у суспільстві. Вона була переконаною у тому, що потрібно покласти край соціальній несправедливості, відсталості та іншим непривабливим рисам російського самодержавства, але їй бракувало соціальної сили для здійснення своїх ідеалів. Багато інтелігентів знаходили розв’язку у створенні опозиційних – народницьких, ліберальних, марксистських рухів – рухів, покликаних трансформувати й модернізувати Російську імперію.

Становище української інтелігенції було ще драматичнішим. Українці, що прагнули дістати доступ до середньої і вищої освіти, вільно чи невільно підпадали під вплив російської мови і культури. Засимілювавшись, вони ще глибше відчували своє відчуження від українського народу, ставши йому чужим не лише соціально, але й національно. Ті ж з них, які зберегли свою національну ідентичність, почували себе чужаками у культурному світі, майже повністю здомінованому російськими впливами.

Для українських інтелігентів виходом з цієї кризи була ідея національної незалежності. Програма національного руху, відповідно сформульована, передбачала боротьбу за права всієї нації, тим самим зближуючи інтелігенцію і народ. Інтелігенти знаходили застосування своїй незужитій енергії у керівництві цим рухом, а у випадку його перемоги й досягнення української політичної автономії чи повної самостійності могли сподіватися на зростання своєї політичної і культурної ролі у новій Україні.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 1860-1880-Х РР.

З пом’якшенням внутрішнього режиму була проголошена амністія і членам *Кирило-Мефодіївського братства*. Український національний рух зразу ж скористався з лібералізації політичного життя. Центром політичного життя став Петербург, куди з’їхалася більшість братчиків. Тут 1859 р. було утворено першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, журналів, проведення вечорів тощо. У 1861-1862 р. у Петербурзі виходив літературно-науковий місячник “Основа”, що видавався *Пантелеймоном Кулішем* за участю *Миколи Костомарова* і *Тараса Шевченка*. У 1861 р. у Києві виникла своя громада з числа студентів Київського університету та місцевої інтелігенції. Одним із основних напрямів діяльності Київської громади була організація недільних шкіл для дорослого населення. Поступово мережа громад і недільних шкіл покривала всі більші міста Наддніпрянської України.

Російський режим ставився спочатку толерантно до діяльності громад, вважаючи, що їхня діяльність носить виключно культурно-просвітний характер. Ставлення до українського руху змінилося після польського повстання 1863 р. Повстання охопило й *Правобережну*

Україну, але зовсім не знайшло відгуку серед українського селянства й інтелігенції. Навпаки, повстанці часто зустрічалися з ворожим ставленням з боку місцевого населення. Тим не менше, під впливом повстання царський уряд починає трактувати український рух (“южнорусский сепаратизм”) як польську інтригу. Було організовано постійне цькування українського руху з боку офіційно преси (передусім – “Русского Вестника” Каткова), розгромлені Полтавська і Чернігівська громади, проведені арешти у Києві та Харкові, закрито усі недільні школи.

Найбільшої шкоди українському рухові завдав рескрипт міністра внутрішніх справ *Валуєва* 1863 р., який проголошував, що окремого “малоросійського языка не было, нет и быть не может”. *Валуєвський указ* заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не стосувалася художньої літератури. Така вибірковість у забороні видань лише певного напрямку була не випадковою. Російському урядові йшлося не про те, щоб заборонити інтелектуалам писати і видавати твори українською мовою. Його наміром було не допустити до поширення цих видань серед простого люду. *Валуєвський указ* 1863 р. був спрямований на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів у масове явище. На свій спосіб російський уряд засвідчував свою політичну далекозорість: розвиток масового українського руху становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності імперії.

Після *Валуєвського рескрипту* у розвитку національного відродження наступив антракт, який тривав аж до початку 70-х років XIX ст. Значна частина молоді української інтелігенції (*Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желяб'єв*) вступала у російські революційні організації. Її приваблювала ідеологія російського народництва, порівняно з яким український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим. Народницьке “ходіння в народ” 1870-х рр. торкнулося й України. Великого розголосу набрала Чигиринська справа (1877), коли російський народник *Я.Стефанович* під вигаданим іменем Дмитра Найдя видавав себе за царського комісара і підбурював селян до повстання проти поміщиків.

Дослідження історії російського народництва показують, що винятково велику роль у тих подіях відіграли потомки колишньої козацької старшини із *Лівобережної України*. Це було однією із сторін русифікації старої української еліти. Наприкінці XIX ст. ледве чверть спадкового дворянства України (56,8 тис. чол. разом з членами родин) визнавала українську мову рідною. Але в національному русі взяло участь хіба що декілька політичних діячів, і то передусім у ролі меценатів. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему. Їхні ж потомки, перейшовши через характерний для російського суспільства у 1860-х рр. конфлікт “батьків” і “синів”, масово поповнювали ряди російського революційного руху.

Організаторами й ідеологами українського руху стали “різночинці” – студенти і професори університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори та представники вільних професій (юристи і лікарі). “Національна зрада” старої української еліти привела до своєрідної реакції серед нового покоління українських активістів. Воно засуджувало факт зради, але, з другого боку, підносило його позитивну вагу. Цей факт, на їхню думку, лише підкреслював демократичний характер української нації, яка складалася лише з народу – українського селянства. “Народний” характер української нації, на думку лідерів українського руху, становили джерело його сили. Національні вороги були одночасно ворогами соціальними. Це будило надію на легке перетягнення селянства під прапори національного руху, бо, як вважалося, національні мотиви співпадали з соціальними. Боротьба селян за землю була одночасно боротьбою за національне визволення. Вона була спрямована проти польських і російських поміщиків та зросійщених і спольщених українських дворян.

Нехіть до поміщицького елемента була настільки сильною, що змусила декількох українських діячів зректися від приналежності до цього класу. До їх числа належав один із лідерів київської громади *Володимир Антонович*. Навколо нього зібралася невелика група “хлопоманів” – вихідців із сполячених поміщицьких родин, які під час січневого повстання 1863 р. порвало зі своїм аристократичним світом й зидентифікувало себе з простолюдом. Вони перейшли із римо-католицької віри у православну і в щоденному побуті свідомо вживало народних звичаїв.

Ототожнення української справи з соціальними інтересами українського селянства привело до надзвичайної популярності у середовищі національних діячів соціалістичних ідей. Офіційна російська преса звинувачувала членів Київської громади в тому, що вони носять в одній кишені писання “батька Тараса” (*Шевченка*), а в іншій – “Капітал” Маркса. Один із громадівців – *Микола Зібер* – став першим у Росії популяризатором економічної теорії марксизму. Інший член Київської громади *Сергій Подолінський* використав основні положення цієї теорії для аргументації своїх власних поглядів на розвиток природи, суспільства та промислового виробництва в Україні.

Найбільш послідовне вираження курсу на поєднання соціалізму з національною справою знайшло у політичній думці іншого лідера Київської громади *Михайла Драгоманова*. Йому належала відома формула, що “по обставинам України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем”. Погляди *Драгоманова* були далекі від ортодоксального марксизму. Він не визнавав положення про те, що економічний фактор визначає розвиток суспільства, рівно ж як і думка про диктатуру однієї партії чи одного класу була йому чужа. У своїй діяльності він розвивав положення європейського анархічного

соціалізму, який у центр уваги ставив свободу особистості. Практичною реалізацією цього ідеалу, на думку *Драгоманова*, було широке впровадження федеративних та самоуправних принципів на всіх рівнях функціонування суспільства – від сільської громади аж до державного управління. Політичним ідеалом *Драгоманова* була така побудова суспільства, яка наближалася до державного ладу Англії і Швейцарії. Його позиція різко відрізнялася від поглядів російських народників: він відкидав їхню ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних поколінь українських діячів: “Чиста справа потребує чистих рук”. Український соціалізм у драгоманівській версії став головною ідеологією українського руху у другій половині XIX – початку XX ст.

Київській громаді вдалося заактивізувати свою діяльність на початку 1870-х років. Вона виступала з ініціативою утворення у Києві 1873 р. Південно-західної філії імперського географічного товариства. Під егідою товариства були підготовлені й видані “Історичні пісні українського народу” *Володимира Антоновича* та *Михайла Драгоманова* (1874-1875), збірка казок *Драгоманова*, чумацьких пісень *Рудченка*, праця *Чубинського* з етнографії *Правобережної України*, проведено одинденний перепис населення м.Києва. Найбільшого розголосу набрав археологічний з’їзд у Києві (1874), під час якого члени Київської громади здивували учений європейський світ солідністю і розмахом своєї наукової діяльності. Послаблення цензури сприяло виходу цілої серії українських популярних книжок. Київська громада придбала собі газету “Київський телеграф”, яка на короткий час стала органом української думки.

У 1873 р. Київська громада виступила зі своєю політичною програмою, основним положенням якої була вимога федеративного ладу *Росії* з наданням широкої автономії для України. У своїх суспільних поглядах громада стояла на досить радикальних позиціях. Ще радикальнішою з цього погляду була Одеська громада. Як і київські, так й одеські громадяни підтримували зв’язки з російським революційним рухом.

Активізація діяльності Київської громади була сприйнята царським урядом як новий прояв українського сепаратизму. Наприкінці 1874 р. з Києва у Петербург був направлений меморандум, який повідомляв, що українці хочуть “вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі”. У серпні 1875 р. за наказом *Олександра II* була створена спеціальна комісія для “вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю”. Комісія дійшла до висновку, що “допустити окрему літературу на протонароднім українським нарідччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будуччині, України від Росії”. За рекомендацією комісії було закрито київську філію географічного товариства, припинено видання “Киевского телеграфа” і вжито репресій проти окремих

українських діячів. Вінцем антиукраїнських акцій стало видання *Олександром II* 18 травня 1876 р. *Емського указу*, який не лише забороняв друкування українських книжок у Російській імперії, а й ввіз їх з-за кордону.

Українському рухові завдано тяжкого удару. Були зведені нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади (*Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Микола Зібер, Сергій Подолінський*) виїхали в еміграцію. За дорученням київських товаришів *Михайло Драгоманов* у 1878-1882 рр. видавав у Женеві журнал “Громада”. У “Передньому слові до Громади” (1878) він виклав розгорнуту політичну програму українськогоруху – “жити згідно до наших власних бажань на нашій власній землі”. Відповідно до цього *Михайло Драгоманов* висував програму федералізації Російської й *Австро-Угорської імперії*, що забезпечило б українським землям автономні права.

Здійснення драгоманівської програми була можлива лише при умові дальшої лібералізації російського режиму. *Драгоманов* намагався звернути увагу російських лібералів на важливість національного питання для внутрішньої перебудови Російської імперії. Але на початку 1880-х рр. після короткого періоду лібералізації надходить час реакції. У березні 1881 р. російські народники після цілої серії невдалих замахів вбили *Олександра II*. Відповіддю царського уряду було посилення репресій. У цих умовах серед більшості членів Київської громади появилася зневіра у політичних перспективах українського руху. Свою діяльність вони вирішили звести до виключного науково-культурної роботи. Погляд громадівців найкраще відбивають слова одного з її лідерів *Павла Житецького*. Коли молоді українські студенти звернулися до нього із запитанням “що робити?”, то почули відповідь:

“Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями. А тепер найкорисніше для української ідеї – це український театр”.

80-ті роки XIX ст. увійшли в історію національного відродження на східноукраїнських землях як “мертві роки”. Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями. У 1882 р. у Києві почав видаватися російськомовний журнал “Киевская старина”, в якому друкувалися українознавчі метаріали (виходив до 1907 р.). Київська громада активно збирала й опрацьовувала словники та хрестоматії, пізніше завершивши цю роботу словника української мови за редакцією *Бориса Грінченка* і Михайла Комара (Уманця).

Найяскравішою подією національного життя 1880-х років стала діяльність українського театру. У 1881 р. міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков відмінив заборону українських

вистав. Дозвіл був обставлений великою кількістю обмежень. Зокрема, умовою діяльності українських театральних труп було те, що їх репертуар не включатиме твори з життя інтелігенції та перекладних п'єс. Прагнучи мати більше публіки, українські актори змушені були класти особливий наголос на танці, співи, комічно-брутальні сцени і т.п. – тобто свідомо понижувати мистецький рівень. Але з другого боку, “гопачні” елементи зробили український театр дуже модним у Росії. Українські вистави незмінно збирали багато публіки. Театральні трупи множилися, як гриби після дощу. Найбільшої слави здобув театр, створений Марком Кропивницьким. У його складі були блискучі актори Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), *М.Садовський, Опанас Саксаганський*.

Театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження, особливо тих українців, які проживали поза Україною. Як влучно відзначав Леон Василевський, “українська сцена до певної міри заміняла публіцистику, брак якої так сильно відчувався серед українців”. Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почала цікавитися українською справою під впливом театру. 1880-і роки стали десятиліттям появи нових талановитих сил в українській літературі – поетів *Бориса Грінченка, Василя Самійленка, Лесі Українки*, письменника *Михайла Коцюбинського* та ін.

Український рух наприкінці 80-х років був слабким і малочисельним. Через постійні репресії та відхід значного числа національних сил у російські революційні товариства він не зміг розгорнути широкої організаційної мережі.

Але потенційні можливості українського руху були чималими. Про це найкраще свідчить перенесення його основних ідей на галицький ґрунт, де в умовах конституційного режиму він досяг помітних успіхів.

ГАЛИЦЬКИЙ П'ЄМОНТ

Після поразки революції 1848 р. у суспільно-політичному житті *Австрійської* імперії утвердився період “бахівської реакції”, названої так за іменем її основного провідника, міністра внутрішніх справ Олександра Баха. Ситуація галицьких українців ускладнювалася тим, що провідником “бахівської” політики у *Галичині* був намісник краю польський граф Агенор Голуховський. За час свого десятирічного правління у 1843-1859 роках він надав неоцінімі послуги польській справі, поступово заміщуючи австрійських чиновників у місцевому службовому апараті польськими. Це відкривало шлях до домінування польської еліти у політичному житті *Галичини*.

Кінець десятирічному періоду післяреволюційної реакції поклали зовнішньополітичні невдачі Габсбурзької монархії. У 1859 р. *Австрія* зазнала поразки у франко-італо-австрійській

війні, а у 1866 р. – у війні з Прусією. Воєнні невдачі наново піднесли роль національного питання у внутрішньополітичному житті *Австрійської імперії*. Головним переможцем з першої війни вийшов П'ємонт – невелике королівство на півночі Італії, яке боролось за звільнення й об'єднання всіх італійських земель в одній національній державі. Приклад П'ємонту надихав політичних лідерів інших народів *Австрії*, землі яких, як й Італію, були поділені між декількома імперіями. Завдана ж Прусією поразка перекреслила амбітні плани Відня об'єднати навколо себе всі німецькі землі і добитися гегемонії у Центральній Європі. З провалом цього зовнішньополітичного курсу *Австрія* перестала сприйматися як “німецька” держава – це місце твердо зайняла Прусія. Втрата цієї легітимності перетворювало *Австрійську імперію* у механічний зліпок осколків різних поневолених держав і націй. Над Габсбурзькою монархією нависла загроза повторення нової “весни народів”.

Майбутнє імперії залежало у першу чергу від постави національних еліт, які перебували в опозиції до Відня – угорців, чехів і поляків. Протягом 1860-х років відбувалося їх поступове зближення з віденським двором ціною укладення взаємовигідних компромісів. У 1867 р., внаслідок досягнення австро-угорського компромісу, *Австрія* перетворилася в дуалістичну *Австро-Угорську монархію*. Внаслідок цього *Галичина* і *Буковина* ввійшли в австрійську частину імперії, а *Закарпаття* – до складу її угорської частини. Стосовно *Галичини* австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом, який розширив політичні права поляків у краю. За умовами компромісу намісник *Галичини* обов'язково повинен був назначатися з числа польської аристократії, а у Відні польських інтересів мав пильнувати окремий “міністер для справ Галичини”. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Як заявляв один із творців дуалістичної системи, австрійський міністер закордонних справ граф Фрідріх фон Бейст, “чи і до якої міри можуть існувати русини, залишається у компетенції галицького сойму”.

Реформи 1860-х рр. остаточно закріпили за польською елітою монополію політичної влади у *Галичині*. Ця монополія забезпечувалася системою виборів послів до галицького сойму, який почав діяти з 1861 р. Вибори проводилися по окремих куріях, що більш-менш відповідали основним класам галицького суспільства: поміщицькій, міщанській, торгівельній і селянській. Помимо непропорційного представництва (3 тисячам галицьких поміщиків гарантувалася майже третина місць, тоді як майже мільйон міщан не мали навіть половини), виборча система передбачала непрямі вибори у селянській курії. Під час виборів польська еліта ще додатково збільшувала своє представництво завдяки фальшуванню результатів виборів, підкупу або прямого тиску на селян. Безпосередньо перед голосуванням селянських виборців нерідко садили за столи, де коштом місцевої адміністрації і поміщиків їх щедро вгощали ковбасою і

горілкою. “Галицькі вибори” з їхньою “виборчою ковбасою” (“Wahlwurst”) стали метафорами в австрійському політичному жаргоні.

Польська монополія влади у *Галичині* забезпечувалася ще й завдяки активній підтримці верхівки місцевого єврейського населення. Реформи 1860-х рр. скасували легальні обмеження, накладені на євреїв ще наприкінці XVIII ст. Одним з наслідків їхнього урівноправнення було масове повернення євреїв з міста в село. Високий відсоток євреїв у селі – в основному корчмарів, лихварів і фундаторів помість – став в останній третині XIX–поч. XX ст. характерною особливістю *Галичини*. Це створювало ґрунт для гострого соціального і національного антагонізму між євреями і селянством. У свідомості галицьких селян євреї були винуватцями їхнього госпорадського занепаду (цей настрій добре передавала місцева українська приповідка: “жид не сіє, не оре, а з людей живе”). З другого боку, хвиля антисемітських погромів, що прокотилася на південно-західних землях Російської імперії на початку 1880-х років, укріпила серед галицьких євреїв думку, що своєю особистою безпекою вони завдячують польському контролю над краєм. Молодих єврейських інтелектуалів приваблював демократичний характер польського руху. Тому багато із євреїв стають щирими польськими патріотами, *gente Judaei, natione Poloni* (євреями за походженням, поляками за національністю). Починаючи з 1860-х років, добровільна німецька асиміляція єврейської еліти в краю відтискається на другий план польською. Позиція єврейських інтелектуалів відрізнялася від загалу єврейського населення, яке як і в селах, так і в містах залишалося здебільшого незасимільованим, ідишомовним і політично незаангажованим. Однак пропольська верхівка зберігала ключові позиції в житті єврейської общини й намагалася підпорядкувати її польським політичним цілям.

Посилення польських позицій у *Галичині* привело до розколу в руському таборі. Його лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч з сильнішим польським супротивником. У пошуках нових аргументів на користь своїх національних прав вони прагнула довести, що мають за собою такі ж старі політичні та культурні традиції, як і поляки. З цією метою одна частина (староруси) посилювалася на історію *Київської Русі* й *Галицько-Волинського князівства*, на церковно-слов'янську літературу, інша ж (москвофіли) шукала порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію та її російськомовну культуру. У середовищі останніх верх взяла думка, що “краще втопитися у російському морі, ніж у польській калабані”.

Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до “єдиного великорусского народу”, що проживає на території “від Карпат до Уралу”. Ця позиція була заявлена групою руської інтелігенції у Львівській газеті “Слово” (1861-1887) після поразки *Австрії* в австро-прусській війні (1866). На москвофільські позиції перейшла

більша частина старої руської інтелігенції, в тім числі й *Яків Головацький*. На хвилі зростання антипольських настроїв москвофіли перейняли керівництво в існуючих руських організаціях у Львові – *Галицько-Руській матиці*, *Народному домі*, побудованому у 1851-1864 рр. на всенародні пожертвування, та відкритій у 1861 р. “*Руській бесіді*”.

Московська орієнтація стає домінуючою у політичному і громадському житті галицьких українців 1860-1880-х років. Її перемога була зворотньою стороною впровадження польської політичної монополією в краї. Тому не дивно, що безкомпромісна антипольськість стає однією з характерних ознак москвофільськості руху.

Перемога російської ідеї з огляду на сумне становище підросійських українців після *Валуєвського* й *Емського указів* могла б стати трагедією для всього українського руху. На щастя, цього не сталося. Незважаючи на тимчасову перемогу москвофільської течії, традиції “*Руської трійці*” і 1848 р. продовжували жити у галицькому суспільстві. Зростання національної свідомості у *Галичині* відбувалося під впливом українського руху на Наддніпрянській Україні і поширення поезій *Тараса Шевченка*. На початку 60-х років зароджується народовецький рух, який був представлений переважно молодю українською інтелігенцією. На його чолі стояли *Володимир Шашкевич* (син Маркіяна), *Ксенофонт Климкович*, *Федір Заревич*, *Євген Згарський*, *Данило Тянякевич*. У 1862-1866 рр. за їх участю у Львові виходили літературні часописи “*Вечерниці*”, “*Мета*”, “*Нива*”, “*Руслан*”. Народовці мали сильні впливи у студентських організаціях – громадах, які виникали і діяли за зразком київської громади (перша така громада виникла у Львові 1863 р.). У 1868 р. у Львові зусиллями народовців було утворене товариство “*Просвіта*”, яке видавало популярні українські книжки, засновувало читальні й охоплювало своїми впливами широкі селянські маси.

Піднесення української орієнтації в *Галичині* стало результатом свідомих зусиль східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр всеукраїнської діяльності і перетворити цей край у П’ємонт України. У 1873 р. за спільною ініціативою наддніпрянців і галичан на капітал полтавської поміщиці *Єлисавети Милорадович* у Львові було утворено літературно-наукове Товариство ім. *Тараса Шевченка* (з 1892 р. – Наукове Товариство ім. *Тараса Шевченка*, *НТШ*). З 1880 р. за редакцією *Володимира Барвінського* у Львові починає виходити щоденна українська газета “*Діло*” (сама назва газети свідчить про її опозицію до москвофільського “*Слова*”), а з 1883 р. – літературно-науковий журнал “*Зоря*”. У 1879 р. *Юліан Романчук* розпочинає видавати газету для селян “*Батьківщина*”. У 1885 р. народовці засновують політичне товариство “*Народна Рада*” на чолі з *Юліаном Романчуком*.

З 1880-х рр. народовці поступово стають провідною силою в руському таборі, відтиснувши москвофілів на другі позиції. Сильним ударом по москвофільському рухові став судовий процес 1882 р. над його лідерами (*Іваном Наумовичем*, *Венедиктом Площанським* та

ін.), звинуваченими австрійської владою у зв'язках з російським урядом та державній зраді. Однак перемігши москвофілів, народовці самі зазнали внутрішнього переродження. Перші програмні заяви народовців мали радикальний, антиклерикальний характер. Але вони залишалися малочисельною групою міських інтелектуалів, які не мали доступу до українського села – основного джерела сили українського руху. Шлях до селянства лежав через сільське греко-католицьке духовенство. Це змусило народовців йти на компроміси з кліром і, відповідно, надати своєму рухові більш консервативного характеру.

У середині 70-х років у *Галичині* з'являється молода інтелігенція, яка критично оцінювала діяльність обох руських течій і бажала надати українському рухові модерного, європейського характеру. Під впливом *Михайла Драгоманова* молоді українські політичні діячі *Іван Франко*, *Михайло Павлик*, *Остан Терлецький* та ін. наворачтаються до соціалізму. Так в українському таборі виникає ще одна, так звана радикальна течія. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських соціалістів (*Івана Франка* та його товаришів) 1877-1878 рр.

Попри свою малочисленність, галицько-українські радикали зіграли велику роль у зміні ідеологічних основ та організаційних форм національного руху. Вони були постійними збурниками спокою у галицькому суспільстві. Радикали вели соціалістичну пропаганду серед українського селянства та робітництва і – що робило їхню діяльність особливо несприйнятною для поміркованого національного керівництва — виступали з різкою критикою греко-католицького духовенства.

У 1890 р. вони утворили першу українську політичну партію – *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. У дискусіях, що велися всередині партії, вперше викристалізувалася ідея політичної самостійності України. Вона містилася у книзі молодого радикала-марксиста *Юліана Бачинського* “Україна ірредента” (1895) та була включена у партійну програму.

У 1890-х рр. зміни пережив і народовський рух. У нього влилася нова група молодих діячів – *Євген Олесницький*, *Кость Левицький*, *Степан Федак* та ін. Для дальшого розвитку українського руху велике значення мав приїзд до Львова у 1894 р. молодого історика *Михайло Грушевський*. За рекомендацією свого вчителя *Володимира Антоновича* він очолив новостворену українську кафедру історії у Львівському університеті і став головою *НТШ* (1897). Разом з *Іваном Франком* він очолив рух щодо об'єднання поміркованішого крила радикалів та лівоцентристської групи народовців в єдиній, національно-демократичній партії. Ця партія була утворена у 1899 р. і дуже скоро стала наймасовішою і найвпливовішою в українському таборі. З іншого боку, з *РУРП* виділилося марксистське крило, що у тому ж 1899 р. оформилося в *Українську соціал-демократичну партію (УСДП)* на чолі з *Миколою*

Ганкевичем, Юліаном Бачинським та Семеном Вітиком. Усі три партії – націонал-демократична, радикальна, соціал-демократична – стають поборниками політичної самостійності України.

Національний рух швидко політизувався під впливом актуалізації зовнішньополітичного аспекту українського питання. У 1889 р. у берлінському журналі “Тегенварт” появилася стаття німецького філософа Едуарда фон Гартмана, в якій висловлювалася ідея відірвання від *Росії* українських земель й утворення з них “Київського королівства”. Стаття викликала певний політичний резонанс у Берліні, Відні і Санкт-Петербурзі; подекували, що її поява була інспірована самим Отто фон Бісмарком. Так чи інакше, українська справа набрала особливого звучання з огляду на можливу війну Німеччини й *Австрії* з *Росією*.

Бажаючи забезпечити собі міцний тил на випадок початку воєнних дій, австрійській уряд зробив спробу примирити між собою українців і поляків. Ця позиція збігалася з бажанням частини лідерів Київської громади, у першу чергу – *Володимира Антоновича* та *Олександра Кониського*, які пов’язували свої надії на розв’язання українського питання з майбутнім російсько-австрійським воєнним конфліктом. Тому вони готові були іти на співпрацю з урядовими австрійськими і польськими колами у *Галичині*. Під тиском обидвох сторін старше покоління народовців 1890 р. заключило у галицькому соймі компроміс з польськими депутатами – так звану нову еру у польсько-українських відносинах. За умовами угоди польська сторона зобов’язалася дати згоду на відкриття української кафедри історії у Львівському університеті та ще однієї української гімназії, введення двомовності в учительських гімназіях тощо.

“Новоєрівська” політика не знаходила достатньої підтримки в українському політичному таборі, тому вже 1891 р. від неї відійшли *Юліан Романчук* і “*Народна Рада*”. “Нову еру” підтримували народовські лідери *Олександр Барвінський, Наталь Вахнянин* та галицький митрополит *Сильвестр Сембратович*. Після краху цієї політики (1894) вони 1896 р. утворили Русько-український християнський союз – українську партію консервативно-клерикального спрямування. Її останніми утворили свою партію москвофіли – Руську народну партію (1900 р.).

Суспільно-політичне життя галицьких українців наприкінці XIX ст. на початку було ознаменоване ще двома подіями, які мали важливий вплив на дальший розвиток національного руху. Першою з них був початок масової еміграції українських селян в Америку, переважно Канаду і США, у менших розмірах – у Бразилію, Аргентину та інші країни. Якщо в 1890-1900 рр. з *Галичини* емігрувало 78000 чол., то за перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224000 чол. Гнані голодом і безземеллям галицькі селяни основувалися на чужих землях, де виникали цілі

краї, заселені українцями. Національно свідомі їх частина творила культурно-просвітні організації і підтримувала зв'язки з національним рухом в краю.

Іншою вагомою подією у національному житті галицьких українців був прихід 1900 р. на галицький митрополичий престол *Андрея Шептицького*. З цього часу греко-католицька церква остаточно переходить на українські національні позиції і стає потужним чинником національного руху. *Шептицькому* вдалося розв'язати конфлікт, який виник наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з вимогою молодого покоління українських діячів обмежити впливи церкви на національний рух, надавши йому більш світського, модерного характеру. Новий митрополит поставив участь греко-католицьких священників у громадському житті в залежність від дотримання ними принципів християнської моралі та звернув їхню увагу на господарські та культурні потреби українського селянства *Галичини*. Це зміцнило моральний авторитет церкви й позитивно відбилося на внутрішньому стані національного руху.

Велике значення для зміцнення національної свідомості мали святкування у Львові 1898 р. 100-річчя української літератури (від часу появи "Енеїди" *Івана Котляревського*) та 25-річчя літературної діяльності *Івана Франка*. До 100-річчя ювілею національного відродження *Михайло Грушевський* підготував і видав перший том своєї капітальної праці "Історія України-Руси" (т.1-10, 1898-1937) – першої синтези української історії, яка мала величезне значення для національного самоусвідомлення. Під впливом цих святкувань, які мали виразне всеукраїнське значення, українофільська орієнтація остаточно перемагає у національного русі в *Галичині*, а термін "русин" витісняється назвою "українець".

Український рух на початку ХХ ст. досяг таких відчутних результатів, що тогочасний польський історик Станіслав Смолька називав цей період не інакше, як у "українське завоювання" *Галичини*. Мережа культурно-просвітніх і господарських організацій охопила о всі повіти, сягнувши найдалших закутківкраю. У 1914 р. товариство "*Просвіта*" налічувало 77 філій та близько 3 тис. читалень. Великих успіхів досяг кооперативний рух, представлений майже 500 кредитними організаціями, кооперативними магазинами, спілками для продажу сільськогосподарських продуктів. Він підтримувався і координувався українським ощадним товариством "*Дністер*" (1892), спілкою "*Сільський господар*" (1898) та Крайовим земельним банком (1908). Кооперативний рух допоміг зміцнити господарське становище українських селян і стримати процес їх пролетаризації.

За зразками чеського парамілітарного руху виникають спортивно-пожежні товариства "*Сокіл*" (1898) і "*Січ*" (1900), що стають зародком майбутнього українського війська. Система української освіти була представлена 3 тис. початкових шкіл, 6 державними і 15 приватними гімназіями. У Львівському університеті діяло 10 українських кафедр. Всеєвропейського резонансу набула діяльність *Наукового Товариства ім. Т.Шевченка*. Завдяки невтомній праці

Михайла Грушевського, Івана Франка та Володимира Гнатюка НТШ змогло випустити до 1914 р. близько 3 тис. різноманітних видань. Поряд з науковою продукцією з 1898 р. Товариство почало видавати замість старого журналу “Зоря” новий - “*Літературно-науковий вістник*”. Журнал став лабораторією політичної думки для українців з двох боків австро-російського кордону. На його сторінках дебютували молоді літератори і публіцисти, які згодом стали окрасою нової, модерної української літератури. Головним результатом діяльності *НТШ* стало формування повноцінної української “високої” культури, яка у боротьбі за душі молодих українців могла успішно конкурувати з культурою польською і російською.

Одним із найхарактерніших проявів національного життя на Україні було пробудження соціальної активності українського селянства. У 1902 р. Східна Галичина була охоплена сільськогосподарським страйком, в якому взяли участь близько 200 тис. селян. Основними вимогами страйкарів були піднесення заробітної плати польськими поміщиками під час сільськогосподарських робіт та припинення втручання польської адміністрації в еміграцію селян і робітників в Америку. Страйк мав одночасно соціальний і національний характер і був спрямований проти польського панування в краю. Він завершився повною перемогою селян і показав зразок національної солідарності.

Політична мобілізація галицького селянства стала великим здобутком українського національного руху. За два передвоєнні десятиліття на місці пригнобленої і безправної селянської маси виросла свідомо своїх політичних інтересів українська нація. Це цілковито змінило загальний баланс сил двох головних галицьких національностей: якщо польська еліта й далі переважала українську завдяки збереженню своєї політичної монополії в краю, то українське селянство своєю організованістю і національною свідомістю значно перевищувало польське. Ця зміна була явно не на користь польської політичної еліти. Як писав відомий польський економіст Францішек Буяк у 1908 р., “наші перспективи на майбутнє у Східній Галичині не є сприятливими. Доля англійської національності в Ірландії, німецької у чеських землях та правдоподібно, хоч і в далекому майбутньому, доля німецької національності служить для нас злим прогнозом”.

Новий баланс сил змусив польських політиків змінити свою тактику по відношенню до галицького москвофільства. Якщо до 1890-х років польський й москвофільський рух були непримиримими супротивниками, то з кінця XIX ст. польські правлячі консервативні сили стали відверто підтримувати москвофілів як противагу українському рухові. З другого боку, у польському рухові почало виразно проявлятися сильне антисемітське забарвлення. Воно було пов’язано у першу чергу з появою нової партії у польському підборі – націонал-демократів (ендеції). Наростаючий антисемітизм збив асиміляційне завзяття серед пропольськи настроєної єврейської еліти. Від початку 1890-х років асиміляція як масовий рух серед галицьких євреїв

припинилася; вона продовжувала зберігати популярність лише серед багатих єврейських родин. Їй на зміну прийшов сіоністський рух. Спершу він охопив студентську єврейську молодь, а на початку ХХ ст. набрав масовості. Галицький сіоністський рух не ставив виразно політичних цілей; його головною метою була боротьба за збереження єврейської національної самобутності. Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави у Палестині або Уганді. Що ж до конкретних реалій політичної боротьби в *Галичині*, вони воліли дотримуватися нейтральності у польсько-українському конфлікті.

Однак нова політична ситуація штовхала їх до союзу з українцями. У 1907 р., під час перших загальних виборів до Державної Ради українські націонал-демократи уклали виборчий союз з сіоністською партією. У міських виборчих округах, де позиції українців були слабкими, вони віддали свої голоси сіоністським кандидатам; натомість у сільських округах, де переважало українське населення, євреї підтримували українських кандидатів. Завдяки українській підтримці вперше в австрійському парламенті появилися два національно свідомі єврейські депутати.

Усі свої здобутки українцям доводилося виборювати у впертій боротьбі з польською адміністрацією та політичною елітою. Українсько-польські стосунки на початку ХХ ст. набрали гостро конфліктного характеру, характеру неоголошеної війни, найвиразнішими проявами якої стали замах на *Івана Франка* у 1897 р., кроваві розправи над українськими виборцями, вбивство галицького намісника графа *Андрія Потоцького* українським студентом *Мирославом Січинським* (1908) та вбивство польськими студентами одного з лідерів українського студентського руху *Адама Коука* (1910).

Політична боротьба точилася навколо двох питань: створення Українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б збільшила представництво українців у галицькому соймі. У лютому 1914 р., завдяки активним діям митрополита *Андрея Шептицького* був укладений польсько-український компроміс. Українці повинні були одержати третину місць у галицькому соймі і повноправне представництво у різних соймових комісіях. Польсько-український компроміс сильно підважив монополію поляків на владу, передусім в освітніх і культурних питаннях. Польські політики зобов'язалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові.

Укладення угоди було великою перемогою українців і могло послужити поворотним пунктом у польсько-українському конфлікті. Однак угода так і не була втілена у життя, оскільки через декілька місяців розпочалася перша світова війна.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці ХІХ ст. проходить політизація національного руху і на східноукраїнських землях. Виникає ціла низка політичних гуртків та перших українських партій. Влітку 1891р. на могилі *Шевченка* у Каневі декілька національно свідомих студентів заснували таємне товариство під назвою “Братство тарасівців”. Через короткий час ряди його членів поповнилися за рахунок молодого інтелігенції з Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Лубен. Провідними ідеологами та лідерами товариства були *Іван Липа*, *Борис Грінченко* та *Михайло Коцюбинський*. У написаній *Іваном Липою* програмі “Profession de foi молодих українців” (1893 р.) містилися вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних та соціальних прав українського народу. Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість.

“Братство тарасівців” проіснувало до 1898 р. У 1897 р. на нелегальному з’їзді в Києві представників усіх громад в Україні було утворено Загальну українську безпартійну організацію на чолі з *Володимиром Антоновичем* та *Олександром Кониським*. У 1904 р. вона перетворилася в *Українську демократичну партію*. У 1897 р. у Харкові заходами *Дмитра Антоновича* (сина Володимира), *Лева Мацієвича* та *Михайла Русова* виникла студентська група, на основі якої 1900 р. була створена *Революційна українська партія (РУП)*. РУП продовжила політичну лінію “Братства тарасівців”. У 1900 р. один із клишніх “тарасівців”, харківський адвокат *Микола Міхновський* видав у Львові брошуру під промовистою назвою “Самостійна Україна”. Ця книжка вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал “єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі”. Однак на відміну від *Галичини*, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. Характерно, що РУП, яка спочатку прийняла брошуру *Міхновського* за свою програму, згодом відмовилася від неї і перейшла на федеративні позиції. *Міхновський* вийшов з партії і 1902 р. утворив *Українську національну партію*, яка, хоч і прийняла постулат політичної самостійності, не змогла знайти багато прихильників.

Переважає більшість українських партій, що виникала на початку ХХ ст. на Наддніпрянській Україні, теж виступали поборниками перебудови Росії у федерацію, в якій Україна користувалася б правами національної територіальної автономії, а не самостійної держави. На самостійницьких позиціях напередодні першої світової війни серед східноукраїнських лідерів, крім *Миколи Міхновського*, стояли лише відомий український історик *Вячеслав Липинський* та публіцист *Дмитро Донцов*.

Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянської України пояснювалися декількома причинами. По-перше, вона була викликана тісною, майже 250-річною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. Це призвело до витворення серед частини української інтелігенції т. зв. малоросійського типу, з подвійною (російською та українською) національною свідомістю, представники якого були зацікавлені у державному відокремленні України. І лише 1917 р., коли “чари” старої Російської імперії зникли разом з її падінням, у значної частини “малоросів” перемогла українська самосвідомість, і вони стали потенційними “сепаратистами”. По-друге, в умовах постійних репресій з боку царського уряду серед значної частини національно свідомої інтелігенції продовжувало жити переконання, що український рух не має серйозних політичних перспектив. Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог. Майбутні події показали усю марність цих сподівань. Ні одна з російських політичних партій – від крайньо лівої до крайньо правої – не збиралася задовільняти федеративних вимог українських політиків. Більше того, вони розглядали українські землі як природне поле своєї діяльності. Цим передбачалось, що у випадку падіння самодержавства Україна й надалі залишатиметься під російськими політичними впливами. Не всі українські партії розуміли цю загрозу. У 1904 р. від РУП від’єдналася група під проводом *Мар’яна Меленевського* й *А.Скоронис-Йолтуховського*, яка заснувала Українську соціал-демократичну спілку, а згодом перетворилася у регіональну організацію Російської соціал-демократичної партії (меншовиків). Така політика завдала великої шкоди національному рухові й скріпила імперські, “єдиноединое” позиції російських політичних сил.

На початку ХХ ст. російських самодержавний режим зазнав чергової політичної кризи, яка поглибилася безславною поразкою *Росії* у російсько-японській війні 1904-1905 рр. Як і в часи Кримської війни, країну охопили масові заворушення. 9 січня 1905 р. російський імператор *Микола II* віддав наказ розстріляти мирну демонстрацію робітників у Петербурзі. Було вбито понад тисячу демонстрантів. Петербурзький розстріл викликав обурення робітників, яке згодом перекинулося на армію. У червні 1905 р. в Одесі вибухнуло повстання матросів на броненосці “Потьомкін”. В Україні хвиля анархічних селянських заворушень в окремих місцевостях переросла у сутички з царськими військами. У жовтні 1905 р. розпочався загальний політичний страйк. Під тиском революційних подій *Микола II* змушений був видати спеціальний маніфест 17 жовтня 1905 р., в якому пообіцяв провести вибори до Державної думи і надати широкі політичні права громадянам Російської імперії.

Революція 1905 року не мала того героїчного пафосу, яку пізніше приписала радянська історіографія як ніби-то “генеральної репетиції революції 1917 року”. Насправді, вона була

більше стихійним вибухом невдоволеності мас, аніж результатом свідомої дії опозиційних політичних сил. Більшість з них – включно з соціал-демократами і соціалістами-революціонерами – внаслідок поліцейських репресій та внутрішньопартійних чвар були надто слабкими, щоб претендувати на роль лідера революції. Впродовж весни і літа они не встигали за розвитком подій. Лише під осінь 1905 року їм вдалося об'єднати ворогуючі фракції, збільшити число своїх членів й очолити революційну хвилю. Але на той час царський уряд встиг уже оправитися від первісного шоку і перейшов до контрнаступу.

Українські національний рух під час революції 1905 року був серед аутсайдерів. Не надіючись на власний успіх, лідери українських партій вступили на виборчі списки найбільших російських опозиційних партій. Тим не менше, у першій Державній думі була створена Українська Парламентська Громада, що складалася з 45 послів із всіх 102 вибраних від України. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова *Ілля Шраг*. Політичною платформою цієї парламентської групи була боротьба за автономію України. Після розпуску Першої Думи (8 липня 1906 р.) і нових виборів друга Українська громада налічувала вже 47 чоловік. Але 3 червня 1907 р. у результаті державного перевороту другу Думу було розпущено і розпочалася епоха реакції. Це відобразилося, зокрема, у тому, що у третій (1907-1912) та четвертій (1912-1917) Державних думах національно свідомих українців було дуже мало, оскільки новий виборчий закон сильно обмежив права робітників, селян і національних меншостей.

Революція 1905 р. сприяла короткочасному розквіту українського національного життя. Насамперед ці позитивні зміни були пов'язані зі скасуванням *Емського указу* 1876 р. Були відкриті нові кафедри українознавства: в Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський, брат Михайла, в Харківському українську літературу – *Микола Сумцов*. За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгортається мережа товариств "*Просвіти*". У 1905 р. у Російській імперії з'явилася перша україномовна газета "*Хлібороб*". З 1906 р. у Києві почала виходити щодення газета "*Рада*". Її видавцем був відомий український діяч і меценат *Євген Чикаленко*. У 1907 р. у Петербурзі вийшло повне видання "*Кобзаря*" *Тараса Шевченка*. У тому ж році *Михайло Грушевський* переніс центр своєї діяльності зі Львова до Києва, де під його головуванням було утворене Українське Наукове Товариство. Сюди ж було перенесено й видання "*Літературно-наукового вісника*".

У час революції сталися певні зміни у політичній розстановці українських сил. У 1905 р. *РУП* перейшла повністю на марксистські позиції і перейменувалася в *Українську соціал-демократичну партію (УСДП)*, лідери *Володимир Винниченко*, *Симон Петлюра*, *Микола Порш*, *Лев Юркевич*). Партія стояла на самостійницьких позиціях, але з тактичних міркувань включила в свою програму вимогу національно-територіальної автономії України у складі Російської федерації. Восени 1905 р. зі складу *Української демократичної партії* вийшла радикальна

група на чолі з *Борисом Грінченком*, яка утворила *Українську радикальну партію*. Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в *Українську радикально-демократичну партію*. УРДП проіснувала до 1908 р., до утворення *Товариства українських поступовців (ТУП)* на чолі з *Михайлом Грушевським*, *Євгеном Чикаленком* і *Сергієм Єфремовим*. У 1903-1904 рр. з РУП вийшли гуртки соціалістів-революціонерів (есерів), які на початку 1907 р. об'єдналися в *Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР)*. Усі ці три партії – УСДРП, ТУП і УПСР – були головними представниками політично активних українців і відіграли основну роль у часи *Центральної Ради* і *Директорії*. Однак на відміну від трьох головних українських партій у *Галичині* вони стояли не на самостійницьких, а на федеративних позиціях. А на самій території *Наддніпрянської України* за своєю активністю й впливами вони значно поступалися російським партіям.

Після поразки революції 1905 р. у Російській імперії запанувала реакція. Її головним провідником якої був міністр внутрішніх справ (з 1906 р.) *Петро Столипін* (1862-1911). По всій країні були заведені військово-польові суди. Одним із елементів столипінської реакції було переслідування національних меншостей. У 1910 р. *Столипін* видав обіжник, в якому числив український народ до “чужородних” (“инородцев”) і забороняв будь-які українські організації. У 1911 р. він заявив, що “історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-ієриторіальних основах”. У часи столипінської реакції були закриті товариства “*Просвіта*” та інші українські організації, заборонено продавати українські книжки (в тому числі навіть Євангеліє українською мовою, що його видав Синод), проводити концерти, вечори тощо. В Україні, як і в усій Російській імперії формуються шовіністичні організації, шириться хвиля антисемітизму.

Іншим елементом столипінської політики стало проведення аграрної реформи, яка переслідувала мету створити на селі міцне, заможне селянство як опору самодержавного режиму. Селянам дозволялось виходити з общини, селитися окремо, “на відрубках” (хуторах) і брати у свою власність достатньо землі. Столипінська реформа мала найбільший вплив в Україні, бо вона відповідала старим традиційним формам землеволодіння. Якщо в 40 губерніях європейської частини *Росії* на 1 січня 1916 р. з общини вийшло близько 24% господарів, то на Південній Україні цей показник становив 34,2%, а на *Правобережній Україні* – аж 50,7%.

Антиукраїнська репресивна політика не припинилася після смерті *Столипіна*, вбитого 1911 р. у Києві агентом охоранки. Піком цієї політики стала заборона святкування 100-ї річниці від дня народження *Тараса Шевченка* у 1914 р. Заборона вилилася в масові демонстрації студентів у Києві. Репресії через свою безглузду безоглядність викликали зворотну реакцію. Під їх впливом на бік українського руху переходять навіть ті, хто раніше тримався осторонь.

Водночас антиукраїнські реформи використовують й російські опозиційні сили як привід для критики дій царського уряду. У 1913 р. під час засідань четвертої Державної думи домагалися ліквідації національних обмежень в Україні кадет Петро Мілюков, есер *Олександр Керенський*, більшовик Григорій Петровський і навіть російський православний єпископ Нікон.

Загалом же напередодні першої світової війни український рух у Російській імперії був дуже слабким через постійні заборони і переслідування. Національний рух часто змушений був обмежуватися лише добрими побажаннями. Якщо у *Галичині* напередодні війни українська модерна нація практично вже існувала, то на Східній Україні їй довелося формуватися в огні війни і революції 1917-1920 рр.

МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ: МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЗДАТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

Один із провідних українських діячів початку ХХ ст. *Євген Чикаленко* у своїх спогадах розповів про епізод, пов'язаний з відкриттям пам'ятника *Котляревському* в Полтаві у 1903 р. Всі гості, які їхали на це відкриття, помістилися у двох залізничних вагонах. Оскільки вони представляли чоловік українського руху, то, як жартували, у випадку аварії поїзда цьому рухові прийшов би кінець.

Скарги на ворожість адміністрації і погіршливість російського суспільства, нечисельність і пасивність української інтелігенції, брак сили і грошей були постійною темою у писаннях східноукраїнських патріотів початку ХХ ст. Вони з заздністю дивилися на успіхи своїх єдинокровних братів по іншу сторону Збруча, вважаючи, що там українці уже стали державною нацією і почувають себе господарями на власній землі. У їхньому середовищі ходив гіркий жарт: чому нас не приєднає до себе Британська імперія? – тоді за десять років ми б уж були готові відокремитися від неї.

Російська влада послідовно блокувала розвиток українського національного відродження. Українська мова стала мовою або неосвічених селян, або освічених, але дуже малочисельних національних діячів-“дисидентів”. За твердженням того ж *Чикаленка*, на початку ХХ ст. у Києві нараховувалося всього вісім інтелігентних сімей, які попри заборони і зневаги, розмовляли українською: *Луценки*, *Грінченки*, *Антоновичі*, *Лисенки*, *Старицькі*, *Косачі*, *Шульгини* і його власна. Український національний рух у Російській імперії до 1917 р. був представлений порівняно нечисельною групою міських інтелектуалів, які, за винятком останнього передреволюційного десятиліття, були цілковито відрізані від своєї потенційної соціальної бази – українського селянства.

В історичних працях вважається прийнятним писати про відсталість і запізнілість українського руху у підросійській Україні у порівнянні з *Галичиною*². Однак таке порівняння має обмежену пізнавальну вартість. Бо, очевидно, для виявлення внутрішнього потенціалу обидвох рухів галицьких українців варто порівнювати з чехами, словаками та ін. народами *Австро-Угорщини*, а наддніпрянських українців – з білорусами, вірменами, грузинами фінами та ін. неросійськими національностями Російської імперії. Щобільше, для розуміння динаміки національного руху у підросійській Україні коло паралелей слід розширити і на інші партії й угруповання, що діяли на її території. Так, порівняння географічної сітки кадетської та російської соціал-демократичної партій – цих без сумніву, найсильніших опозиційних партій, з українськими національними організаціями у 1905-1907 рр. показує характерну спільну рису у розвитку недержавних політичних структур: це були нечисельні міські структури, розсіяні серед величезного селянського моря³.

Традиційною особливістю російського політичного режиму було те, що в ньому держава була все, а суспільство – нічого. Будь-яка ініціатива, яка виходила за рамки держави, сприймалася як потенційно анти-державна. Як влучно висловився відомий історик марксизму Лешек Колаковський, Російська імперія була “державою, в якій ... не було чіткої роздільної лінії між літературною критикою й вбивством”⁴. Тому про український рух у Російській імперії точніше говорити не як про “відсталий” і “недорозвинутий”, а як про “заарештований (як майже кожний політичний рух і партія) у своєму зародку.

Те, що український рух на початку ХХ ст. стояв перед потребою національного усвідомлення селянства, теж не було свідченням його катастрофічної відсталості. Французький історик Южен Вебер у своїй широко відомій книжці “Зі селян – у французи: Модернізація сільської Франції, 1870-1914”⁵ показав, що перед подібним завданням наприкінці ХІХ ст. стояв і французький уряд. Жителі сільської Франції тоді ще не були національно свідомими французами. Вони стали такими лише після того, як французьке суспільство перетворилося з переважно сільського, аграрного, неписьменного у переважно урбанізоване, промислове і письменне – одним словом, у модерну націю. Новітні розвідки з історії Великобританії і Німеччини підтверджують, що навіть серед західноєвропейських “історичних” народів перетворення “селян у націю” є досить пізнім феноменом⁶.

² Див., наприклад: Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. К., 1992. Вип.1. С.105-109.

³ Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Москва, 1983. С.299-309; Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904-1912. Ph. D. Dissertation (Harvard University, 1991) P.169 (fn); R.C. Elwood, Russian Social Democracy in the Undergorund. A Study of the RSDRP in the Ukraine, 1907-1914 (Assen, 1974), p.15.

⁴ Kółakowski L. Main Currents of Marxism: In 3 vols. Vol.2. P.307.

⁵ Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914. Standford, 1976.

⁶ Colley L. Britons: Forging the Nation: 1707-1837. New Haven, 1992; Steehan J.J. German History. Oxford, 1989.

Проблеми, схожі на ті які мав французький уряд, турбували й російські і польські вищі класи, традиційних суперників українського руху. Звичайно, за ними стояла сила державного апарату, грошей, вищого рівня освіти і кращого політичного досвіду. Але український рух мав одну велику перевагу: він безпосередньо апелював до соціальних інтересів селянства, заторкуючи найчутливішу струну у його душі.

Існувало декілька факторів, що створювали високу потенційну можливість появи в Україні масового національного руху. Першим у списку треба назвати демографічний фактор. Високі темпи природнього приросту компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс внаслідок русифікації. У загальному балансі, незважаючи на тиск асиміляції й акультурації, частка українців у Російській імперії зростає з 16,4% у 1719 по 17,3% у 1917 р. Порівняння темпів асиміляції українців на східно- та західноукраїнських землях приводить до несподіваного висновку: галичани полонізувалися набагато швидше, аніж їхні земляки по другу сторону Збруча ставали росіянами. Головним заборолом, що стримував процес асиміляції, в підросійській Україні були вищі темпи природнього приросту та порівняно менші розміри еміграції серед місцевих українців, аніж серед їх співвітчизників у *Галичині*⁷.

Енергія, з якою українські селяни освоювали нові землі, свідчила, що їм не властива була соціальна апатія. З часу інтеграції українських земель у склад Російської імперії і до останніх років її існування українські селяни виявляли особливу схильність до непослуху і соціального протесту. Бунтівливі традиції *Коліївщини* та руху *Кармелюка* знайшли своє продовження у *Київській козащині 1855 р.* та Чигиринській змові 1876-1877 рр. Селянські повстання 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях стали справжньою революцією у мініатюрі і настільки потривожили центральну владу, що вона була вимушена провести зміни у своїй аграрній політиці у межах всієї імперії. У 1905 р. українське село знову вело перед в аграрних бунтах.

Українська національно свідомо інтелігенція стала тією силою, яка експлуатувала соціальне невдоволення місцевого селянства у політичних цілях. Але для цього їй не треба було видумувати щось нове. Соціальне обличчя селянства уже набуло тих рис, з яких легко складався національний портрет. Соціальні відмінності, що відділяли селян від помістя, міста, фабрики й уряду, служили одночасно національним бар'єром між українцями й не-українцями. Як клас українське селянство відрізнялося від російського більшим індивідуалізмом і нехиттю до общинної форми землеволодіння.

Особливість соціального статусу українського селянства склала необхідну умову для його політичної мобілізації під національні лозунги. Необхідну, але не достатню. Для зрозуміння її недостатності найкраще порівняти національний рух українців з білоруським, який

на початку ХХ ст. структурно був дуже близьким до українського⁸. Як й українське суспільство, білоруське переважно було селянським і терпіло від тих самих структурних недоліків. Поміщицькі володіння належали в основному польським або російським поміщикам, дрібна торгівля перебувала у руках євреїв, а бюрократія була російською. Тому поняття “білорус” й “селянин”, як і в українському випадку, практично співпадали: 92% білорусів були селянами, 95% всіх селян були білорусами. Як й українське, білоруське селянство відрізнялося дуже низьким рівнем грамотності. Йому властиві були індивідуалістичні настрої й несприйняття общини. Тим не менше, сила українського національного руху у 1917 р. виявилася набагато більшою, аніж білоруського.

До цього спричинилися головним чином дві обставини, які, наклавшись на всі інші, відіграли вирішальне значення для виникнення масового національного руху. По-перше, українська інтелігенція виявилася набагато чисельнішою. Якщо керівництво українського руху в 1903 р. вміщалося у двох вагонах поїзда, то рік перед тим всі члени Білоруської революційної громади, єдиної на той час національної організації, спокійно могли розсістися за одним обіднім столом. Через невелику кількість освічених людей ні одне білоруське місто не стало місцем скупчення більш-менш помітної культурної общини. Українська інтелігенція завдяки своїй чисельності все-таки зуміла сяк-так налагодити національне життя принаймні у двох великих містах – Києві й Полтаві. Якщо взяти до уваги, що націоналізм, заки стає масовим рухом, є міським, а не сільським феноменом, то наявність міської інтелігенції є першочерговою обставиною для успіху мобілізації селян під національні лозунги.

По-друге, вступаючи у модерну добу, українці не були зовсім “не-державною” чи “не-історичною нацією”. Вони мали певні політичні традиції самоуправління і власну правлячу еліту, яка виконувала функції представницького класу всієї староукраїнської козацької нації (тому-то український випадок націотворення, як справедливо відзначав *Іван Лисяк-Рудницький*⁹, займає проміжне місце у дихотомії між “історичними” й “не-історичними” націями, будучи ближчим до чеського, аніж скажімо, до білоруського прикладу). Хоча козацька старшина та її нащадки порівняно швидко і без великих перешкод інкорпоровалися у російське дворянство, вона змогла постачати кадри і для національного руху та прокласти таким чином місток між “старою” й “ною” Україною. Мірослав Грох на основі порівняння

---

⁷ Кабузан Н.В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII-30-XIX годов XIX в. // Советская этнография. 1985. №3. С.85; Saunders D. Russia's Ukrainian Policy (1847-1905): A Demographic Approach // European History Quarterly. Vol.25, No 2 (April 1995). P.193.

⁸ Тут і далі використані аргументи, приведені Стівеном Гут'є – див.: Guthier S. The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Unpublished Ph. D. Dissertation (The University of Michigan, 1990). P.284-313. Про причини слабості білоруського національного руху див. також: Радзкі Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX-XX ст. // Беларускі Гістарычны Агляд . Т.2. Сшытак 2 (Сьнежень 1995). С.163-348.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. С.24, 34.

національних відроджень “не-історичних” народів прийшов до висновку, що успішніше до організаційної стадії переходять ті національності, які затримали певну традицію політичної індивідуальності, що виражається не так в історичній реальності, а радше в історичній пам’яті¹⁰. Вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку ХХ ст. Не є випадком, що найбільшої активності і розмаху національний рух добився на *Лівобережжі*, тобто території колишньої козацької держави – *Гетьманщини*. Київ та *Лівобережна Україна* постачали національному рухові як масові кадри, такі, приклад яких могли наслідувати в інших частинах підросійської України. Це був той фактор, якого сильно не вистачало білоруському національному рухові.

Отже, “відсталість” і “запізнілість” українського руху в підросійській Україні варто оцінювати за відносними, а не абсолютними мірками. Немає сумніву, що за рівнем свого розвитку він значно уступав рухам тих народів, які зберегли свою національну еліту та мали чисельну перевагу серед міського населення (польському, фінському, естонському і, до певної, литовському латвійському). Але серед тих національних рухів, що не входили у дану категорію, український, як показали події 1917 р., відігравав роль безумовного лідера. І це не зважаючи на п’ять десятиліть майже безперервних репресій й обмежених можливостей для вільного розвитку.

---

¹⁰ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge (Mass.), 1985. P.178.

РОЗДІЛ 3. У ВОГНІ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ: 1914-1921

ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Революційні події, що розпочалися вслід за Першою світовою війною і глибоко змінили політичний ландшафт Центральної і Східної Європи, становлять серйозний виклик для кожного історика, який намагатиметься охопити весь складний і багатовимірний характер цього явища. Це особливо вірно, коли йде мова про цей період в українській історії. Протягом цього драматичного періоду в Україні відбувалося зразу декілька переплетених і більш-менш одночасних конфліктів:

— до кінця 1918 р. тривала Перша світова війна, й українська територія була одним з головним воєнних театрів у Східній Європі; після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти, повязані з повоєнним влаштуванням цих земель, що завершилися лише з укладенням Ризького договору у 1921 р. та рішенням *Антанти* стосовно *Галичини* у 1923 р.;

— після вибуху революції в Російській імперії у березні 1917 р. Україна була поступово втягнута у російську революцію і громадянську війну; у певні моменти воєнні дії на українській території мали вирішальне значення для перебігу цього конфлікту;

— з розпадом Російської та *Австро-Угорської* імперій розпочалася і швидко набрала сили українська національна революція, лідери якої стреміли до політичного самовизначення української нації по обидва боки колишнього російсько-австрійського кордону;

— водночас в Україні розвивалася своя власна українська громадянська війна; хоча за своєю гостротою вона значно поступалася російській громадянській війні, все-ж таки в окремі моменти вона відіграла ключову роль у перебігу революції в Україні;

— окремо від цих всіх конфліктів визрівало і розгорталося селянське повстання проти усіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом; у цьому селянському русі були відчутними елементи громадянської війни і національної революції, однак його не можна просто звести ні до першої, ні до другої.

На жаль, в історіографії української революції існує мало праць, які пробують брати до уваги усі складові частини тогочасної української політичної кон'юнктури. Історики мають схильність перенаголошувати роль одних конфліктів та ігнорувати значення інших. Радянські автори інтерпретували ці події як історію перемоги більшовицького режиму, тобто виключно як регіональну версію російської революції. Українська нерадянська історіографія

зосереджувалася головним чином на історії українського національного руху, применшуючи, а то й зовсім заперечуючи сам факт існування української громадянської війни¹.

Хоча представники кожної з цих шкіл виявляли глибоку ворожість один до одного, однак вони поділяли одну спільну рису: описуючи революційні події в Україні вони зосереджувалися на історії “соціалістично” чи “національно” свідомих еліт, які намагалися мобілізувати “несвідомі” або “малосвідомі” маси під свої політичні прапори. Успіх чи поразки революції вимірювався кількістю людей, яких вдалося мобілізувати тій чи іншій еліті.

Інший спосіб мислення демонстрували ті західні історики, які преставляли революцію в Україні як стихійний, анархічний та кровавий бунт мас, що ніби-то не мали жодної політичної програми і думали тільки про задоволення своїх найбільш безпосередніх соціальних інтересів. Відповідно до такої інтерпретації революція в Україні представала як українська версія Жакерії². Цілком очевидно, що ця інтерпретація базувалася на перенаголошенні останнього з п’яти перелічених конфліктів, тобто селянської війни проти “міських” режимів.

З кінця 1970-х років все голосніше чуються голоси істориків, які закликають до критичного перегляду існуючих схем. Зокрема, вони закликають до синтезу національного і соціального виміру революційних подій, а також повнішого врахування міжнародного контексту. Найновіші інтерпретації наголошують на тому, що за зовнішньою хаотичністю революційних подій ховається певна логічна упорядкованність, яка дозволяє трактувати революцію в Україні як окрему, українську революцію, зі своєю власною специфікою, а не просто як регіональну відмінність російської революції³.

Аргументи на користь автономного характеру української революції можна коротко підсумувати таким чином⁴:

1) революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й ту частину українських земель, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне *Буковину, Галичину й Закарпаття*; тому українська революція не було просто проблемою Російської імперії – воно було частиною ширшої проблеми геополітичної трансформації, яка охоплювала всю Центральну і Східну Європу;

---

¹ Детальний опис традиційних радянської й української національної парадигм див.: J.-P. Himka, “The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-1920”, *Archiv für Sozialgeschichte*, vol. 34 (1994), pp. 95-110.

² A.E. Adams, “The Great Ukrainian Jacquerie”, *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*, ed. by Taras Hunczak (Cambridge, Ma., 1977), pp. 247-270. Див. також його дискусію з І. Лисяком-Рудницьким: *Slavic Review*, 1963, vol. 22, no 2, pp. 217-223, 256-262; no 3, pp. 615-616.

³ Див. мою статтю: Я. Нрысак, “Ukraińska rewolucja 1914-1923. Nowe interpretacje” w: *Przegląd Wschodni*. T. V, z. 2 (18), s. 21-39.

⁴ І. Лисяк-Рудницький, “Роля України в новітній історії”, *Історичні есе*. Т.1, с.164; G. Eley, “Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923”, *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj (2nd Ed. Edmonton, 1990), pp. 205-246; M. von Hagen, *Ukraine between Empire and Union: Military and Nationality Politics, 1914-1941* (forthcoming book); R. Szporluk, “Review”, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, 1978-1980, vol. XIV, no. 37-38. p. 268.

2) українська революція на відміну від російської мала іншу політичну програму. У випадку *Росії* центральною проблемою було зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завданням же української національної революції було створити державу для нації, позбавленої державного існування. Тому український приклад був ближче до національних революцій серед поляків, чехів, словаків, фіннів, литовців та ін. національностей у Російській та *Австро-Угорській* імперіях;

3) включення української революції у ширший міжнародний контекст дозволяє розширити хронологічні рамки української революції від уже звичних 1917-1921 р. (як у російському випадку), до 1914-1923 р. – часу великих геополітичних змін у Центральній і Східній Європі. Перша світова війна сильно прискорила процес “зі селян – у націю” і сприяла актуалізації українського національного питання, надавши йому міжнародного виміру. Тому зрозуміти динаміку революційних змін можна лише при тій умові, якщо взяти за точку відліку не 1917 р., а 1914 р. – рік початку першої світової війни.

ВЕЛИКА ВІЙНА

Перша світова війна поклала початок глибоким змінам у житті суспільства, які повністю проявили себе у часи революції, а їх віддалений відгомін відчувався впродовж усього ХХ століття. Перш за все, війна поставила українські землі у центр великих геополітичних змін у Центральній і Східній Європі, які завершилися аж з розпадом соціалістичної системи і Радянського Союзу у 1989-1991 рр. Від самого початку боїв літом 1914 р. українські землі стали одним із основних воєнних театрів на східному фронті, де у боротьбі зішлись два старі супротивники – *Австро-Угорщина* й Німеччина з одного боку, та *Росія*, з іншого. Без перебільшення можна сказати, що Україна з її багатими людськими і природними ресурсами була одним з найбільш головних виграшних призів для кожного з них.

Напередодні першої світової війни підросійська Україна виробляла понад 1 млрд. пудів (бл. 16 млн. тон) хліба. Ця цифра мала магічну притягальну силу— встановлення контролю над цією величезною європейською житницею служило конкретною військово-політичною ціллю для всіх воюючих у цьому регіону сил сторін. Особливо її роль зросла під кінець війни, коли над Берліном, Віднем, царським Петроградом а згодом більшовицькою Москвою повисла примара голоду, і хліб став питанням життя і смерті політичних режимів, які панували у кожній з цих столиць.

Іншим фактором було використання людських ресурсів України. За весь час війни російська армія прикликала до своїх лав 3,5 млн. українців, австро-угорська – бл. 300 тис. За своєю чисельністю українці були другою (після росіян) національною групою у російській та п'ятою (після німців, угорців, поляків та чехів) в австро-угорській армія.

Не менш важливими були геополітичні розрахунки. Як писав у 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах, “хто володіє Києвом, той має ключ від *Росії*”. Німецькі та австрійські воєнні експерти добре розуміли, що відірвання українських земель від *Росії* ставить під сумнів існування імперії Романових як великої європейської держави і створить стіну між власне *Росією*, Центральними державами та Балканами

Якщо Німеччина й *Австрія* були зацікавлені у захопленні підросійської України, то *Росія* мріяла про завоювання *Галичини*, *Буковини* і *Закарпаття*. Петербург постійно виставляв себе як захисник поневолених слов'янських народів Габсбурзької імперії, у т.ч. “руських” з “*Підкарпатської Русі*”. Приєднання цієї землі до *Росії* мало завершити справу збирання “руської спадщини”, яку розпочав ще в XIV ст. московський князь Іван Калита. *Росії* йшлося не просто про приєднання *Галичини*, але й про придушення тут гнізда “мазепинства”, що поширювало свої впливи на Наддніпрянську Україну. В австрійсько-російських відносинах *Галичина* фігурувала на другому місці після Балкан як *causa belli*.

Не дивно, що на *Галичину* було спрямоване головне вістря російської атаки на Південно-Західному фронті. Уже на початку вересня 1914 р. російські війська окупували Львів, а до кінця першого року війни російська армія втримувала усю *Галичину*, *Буковину*, а також північно-східну частину *Словаччини* і *Закарпаття*. Російська окупація цих земель тривала недовго. Під натиском об'єднаного австро-німецького контрнаступу російське військо до кінця червня 1915 р. не лише полишило усю *Галичину* і *Буковину* (за винятком вузької смужки на схід від Тернополя), але й змушене було до початку осені віддати противнику частину *Волині*.

У першій половині 1916 р. становище на фронті знову змінилося на користь російської сторони. Наприкінці травня 1916 р. російські війська під командуванням генерала Брусілова розпочали наступ і до кінця літа захопили *Буковину* і східну частину *Галичини* включно з Тернополем та Західну *Волинь* разом з Луцьком. “Брусіловський прорив” був, мабуть, найвдалішою воєнною операцією російської армії за весь час війни. Але її спроби захопити у ході наступу Львів закінчилися провалом. Після відбиття російської атаки літом 1916 р. лінія фронту залишалася незмінною. Влітку 1917 р. уже новий, революційний російський уряд розпочав черговий наступ. Він завершився крахом, й німецька й австрійська армії до кінця 1917 р. просунулися на схід по українській території навіть трохи далше, аніж вони були наприкінці 1915 р.

Якщо творення новітніх націй складало результат розгортання модернізаційних процесів, то якраз війна виявилась найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне селянське життя. Вона сильно заактивізувала національне питання. Одягнені у військові мундири селяни не цілком розуміли, ради чого їх покликано на фронт і кинуто у земляні окопи. Від них очікувалося, що вони повинні віддати своє життя за батьківщину. Але що було їхньою

батьківщиною? Українці, що воювали по обидва боки фронту у складі ворогуючих армій, говорили тією ж самою мовою, співали однакові пісні і мали подібні традиції. Вияснення цього фактумало величезне значення для національного усвідомлення багатьох солдат. Так, відомий український письменник 1920-х років *Микола Куліш* признавався пізніше, став свідомим українцем, перебуваючи на австрійському фронті у *Галичині*.

Звертаючись через голову свого супротивника до пригноблених ним народів, кожна з воюючих сторін таким чином “інтернаціоналізувала” національне питання. Головним каналом його активізації у роки війни стала справа військовополонених і воєнних біженців. Прагнення використовувати українських полонених у своїх військово-політичних цілях виявляли лише Центральні держави. Про використання *Росією* у своїх політичних цілях військовополонених з числа галицьких українців не могло бути й мови: вони були “заражені” мазепинством. Але вивезені у російський тил галичани – як військові, так і цивільні – стали об’єктом опіки неурядових добродійних організацій, що ставили собі за мету допомогу жертвам війни. Одна з найбільших таких організацій – Комітет південно-західного фронту всеросійського союзу місту – після того, як її головою став активний український діяч барон Федір Штейнгель, практично повністю опинилася в українських руках.

Війна відкрила нові можливості для національної роботи. Парадоксально, але саме у воєнний час на території підросійської України появилися перші національні школи. Їх організували у 1916-1917 рр. на *Волині* галичани, що потрапили сюди як солдати й офіцери австрійської армії. З іншого боку, місцева українська інтелігенція, що опікувалася жертвами війни, організувала в околицях Києва “захоронки” (виховничо-навчальні заклади) для дітей галицьких біженців.

Найчастіше така діяльність здебільшого відбувалася не завдяки, а всупереч воєнній політиці обидвох воюючих сторін. Український рух став однією із головних мішеней воєнних репресій в *Росії*. Українські газети були заборонені тут навіть раніше, ніж німецькі. Рівно ж були закриті українські організації, в т.ч. єдина – катеринославська – “*Просвіта*”, яка залишилася після репресій попередніх років. Найактивніших українських діячів – як от редактора “*Української хати*” *Павло Богацький*, чи *Михайла Грушевського*, який після початку війни покинув *Галичину* і повернувся на підросійську Україну – вислали на схід.

Політика австро-угорської влади щодо цивільного населення прифронтової зони у загальних рисах нагадувала російську. Поразка австрійської армії в *Галичині* у перші тижні війни породила теорію “руської зради”. Тисячі галичан страчували за підозрою у нелояльності або вислали до спеціальних таборів у глибині *Австрії*. В одному з таких таборів – *Талергофі* у *Штирії* – від тяжких умов ув’язнення та епідемії загинуло бл. 1,7 тис. в’язнів.

Однак справжнім європейським скандалом стала поведінка російської адміністрації під час окупації *Галичини*. Російська влада вчинила справжній погром українських громадських установ. Коли українські діячі з Петербурга, спробували виступити у захист українського руху в *Галичині*, то одержали таку відповідь російського міністра закордонних справ Сазонова: “Що ж Ви хочете, якраз тепер прийшов найвідповідніший час, щоб раз і назавжди покінчити з Вашим українством”.

Результат визвольних змагань пригноблених народів у великій мірі залежав від зовнішньо-політичної орієнтації їхньої політичної еліти. Галицько-українські політики ще у грудні 1912 р. прийняли рішення у майбутній війні виступити на боці *Австро-Угорщини*. Вони вірили, що *Росія* буде легко побита Центральними державами, а на її руїнах постане самостійна українська держава. 1 серпня 1914 р., лідери трьохгалицько-українських партій – національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної – утворили *Головну українську раду* на чолі з *Костем Левицьким*. 3 серпня 1914 р. вона видала маніфест до українського народу в *Галичині*, закликаючи його боротись на стороні *Австро-Угорщини* за визволення України.

Однією із перших справ, якою зайнялась *Головна українська рада*, була організація окремої української військової частини, яка мала стати зародком майбутньої національної армії. Австрійське командування дало згоду на формування українського легіону під назвою “*Українські січові стрільці*”. Але воно не спішило йти назустріч ентузіазму галицьких українців. Коли добровольцями до “*Українських січових стрільців*” (“усусів”) записалося 30 тис. чол., австрійський уряд заявив, що видасть зброю й одяг лише для 3 тис. чол., а згодом зменшив цю кількість до 2 тис.

“Усуси” виявилися однією із найдисциплінованіших частин австрійської армії. Мужня поведінка УСС на фронтівій лінії контрастувала з деморалізованими війною регулярними частинами *Австро-Угорщини*. “Усуси” проявили зразковий героїзм у битвах з російськими частинами на горі Маківці у Карпатах та під час австрійського контрнаступу у *Галичині* весною-осінню 1915 р., літом-ранньою осінню 1916 р. – під час Брусилівського прориву.

Але австрійське командування дуже нерівно ставилося до УСС. Під час боїв, в яких відзначилися українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця; під час же затишшя на фронті українські січові стрільці були для австрійців лише “руськими зрадниками”. Під впливом такого відношення серед “усусів” ширився настрої погірдливої ненависті до *Австрії*. Багато з них готові були воювати навіть проти *Габсбургів*, коли б цього вимагали національні інтереси. Цим настроєм пройнялася насамперед група січовиків, яка попала у російський полон. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. вони утворили у Києві курінь січових стрільців на чолі з *Євгеном Коновальцем*. Курінь (пізніше корпус) став найбоєздатнішою частиною українських військ у 1918-1919 рр.

Орієнтація стрільців на свої власні сили виглядала не цілком реалістично в умовах, коли Україна залишалась затиснутою між двома воюючими сторонами. “Реальна політика” вимагала приєднання до одного з цих блоків. Окрім *Головної української ради*, лояльність до Центральних держав проголосила група східноукраїнських емігрантів (*Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Андрій Жук* та ін.), що перед початком війни проживали у Львові. 4 серпня 1914 р. вони заснували “*Союз визволення України*” (*СВУ*) як організацію підросійських українців для пропаганди ідеї політичної самостійності України як серед урядів Центральних держав, так і серед полонених українських вояків російської армії. У травні 1915 р. “*СВУ*” разом з членами *Головної української ради* утворили у Відні *Загальну українську раду*, що стала єдиним і найвищим представницьким органом українського народу в *Австро-Угорщині*.

Проавстрійська і пронімецька симпатії не викликали відгуку у Наддніпрянській Україні. Редактор журналу “Украинская жизнь” в Москві *Симон Петлюра* у перші дні війни видав декларацію з закликом до українців чесно виконати свій обов’язок перед російською державою. У значній мірі ця декларація була пристосуванням до реальних умов і диктувалася бажанням запобігти антиукраїнським репресіям. Але разом з тим *Петлюра* сумнівався у перемозі *Росії* і вважав, що приєднання *Галичини* і *Буковини* до Російської імперії відповідає українським інтересам.

Наприкінці 1916 р. як проавстрійська, так і проросійська орієнтації обидвох українських груп зазнала сильного струсу. 5 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди проголосили утворення самостійного польського королівства, складеного з польських земель Російської імперії. Одночасно *Галичина* отримала повну автономію, без поділу її на східну і західну частину, чого так довго добивалися українські політики. З іншого боку, антиукраїнські репресії в самій Російській імперії та в окупованій *Галичині* показали марність сподівань українських політиків на зміну політичної лінії Петрограду. У грудні 1916 р. Товариство українських поступовців проголосило нейтралітет українського руху до обидвох воюючих сторін, “бо жодна з них не могла викликати спочуття ні цілями, ані способами боротьби”. Своїх союзників українські лідери вбачали у недержавних народів *Росії*, а також серед тих представників російського суспільства, що поділяли основну вимогу українського руху – “автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах”.

Велику активність проявила соціалістична молодь, у першу чергу—українські соціал-демократи. Їхня агітація під лозунгами “Геть війну! Хай живе автономія України!” знаходила відгук серед найбільш національно свідомих і революційно настроєних українських солдат і робітників. Українським студентам Петрограду вдалося налагодити постійний зв’язок з

українськими солдатами столичної військової залоги. Це, здавалось б, дрібничкове досягнення зіграло велику роль у перші дні революційних подій у Росії.

ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Як і більшість революцій, революція 1917 р. в Російській імперії почалася скромно й помірковано. Поштовхом до неї стали масові мирні демонстрації та страйки у Петрограді наприкінці лютого – на початку 1917 року, під тиском яких цар *Микола II* змушений був підписати заяву про зречення від престолу. Переломною подією в перші дні революції став перехід петроградських солдатів на сторону демонстрантів. Першими приєдналися до демонстрантів солдати Волинського полку, який складався головним чином з українців і перебував під впливами української студентської громади в Петрограді. Свою революційну рішучість солдати згодом пояснювали тим, що, як українці, вони достатньо натерпілися переслідувань українства під старим режимом.

Цей епізод рельєфно відображає значення українського питання у революційних подіях, хвиля яких протягом найближчих чотирьох років захлинула Російську імперію. Але вже з самого початку українська революція не стала просто “південно-західним” варіантом російських подій. Двовладдя – протистояння між *Тимчасовим Урядом* і Радами – яке було так характерним для центру, ніколи не набрало сили в Україні. Сітка Рад була найгустішою у Донбасі (у середині 1917 р. тут зосередилося 70% всіх Рад в Україні) та у прифронтівій смузі, але не справляла поважного впливу на розвиток подій в усій Україні.

Набагато більше значення мало утворення в Києві 17 березня 1917 р. представниками різних українських політичних, громадських і культурних організацій *Центральної Ради*, яка взяла на себе представництво політичних інтересів українців перед *Тимчасовим урядом*. 27 березня 1917 р. у Київ з заслання повернувся *Михайло Грушевський*. Він зразу ж очолив *Центральну Раду*, надавши їй діяльності чіткої політичної лінії – домагання національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці.

Весна-літо 1917 р. в Україні пройшли під знаком “українізації” суспільно-політичного життя. Гасло “вільної України” стало гаслом “чоловіка з вулиці”⁵. З’явилося величезне число нових газет і видавництв, відроджувалися або утворювалися нові масові громадські і політичні організації і т.д. Свою підтримку *Центральній Раді* проголосили з’їзди українських селян, робітників і військових, профспілки, земства та ін. Опіраючись на ці новопосталі структури, *Центральна Рада* за до кінця літа перейняла керівництво справами у більшій частині України.

---

⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук, 1960. С. 276; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. Київ, 1997. С. 112.

Розбудовуючи національне життя в Україні, *Центральна Рада* зберігала повну лояльність до *Тимчасового Уряду*. Більш радикальну позицію розбуджені революцією українські народні маси, що вимагали від київських політиків негайно розв'язати найпекучіші земельне і воєнне питання, не чекаючи на рішення у Петербурзі. Військовий і селянський з'їзди, що відбулися у Києві в середині травня, закликали *Центральну Раду* самим взятися за проведення в життя автономії України.

Уступаючи цим настроям, 23 червня 1918 р. *Центральна Рада* видала свій Перший *Універсал*, в якому проголосила: “Однині самі будемо творити наше життя”. Незабаром після цього для виконання рішень *Центральної Ради* був створений уряд – *Генеральний секретаріат* – на чолі з українським соціал-демократом *Володимиром Винниченком*.

Проголошення автономії України привело до українсько-російського протистояння. Лідери російських лівих партій сприйняли Перший *Універсал* як зраду, як удар в спину всеросійської революції. *Тимчасовий Уряд* вмовляв українців не розбивати сили звільненої *Росії* і чекати на рішення Установчих зборів. Ситуація з Україною не була винятковою – подібне напруження переживав *Тимчасовий Уряд* й у відносинах з Фінляндією і *Польщею*. Але поведінка України видалася особливо небезпечною з огляду на її близькість до зони військових дій.

Переговори між петербурзькими і київськими лідерами закінчились 15 липня 1917 р. прийняттям компромісу, який включив в себе визнання *Тимчасовим Урядом* легітимності *Центральної Ради* та *Генерального Секретаріату* й згоду на організацію окремих українських військових частин. Ціною за досягнення компромісу з українського боку була відмова від проголошення національно-територіальної автономії.

Умови угоди були оголошені Другим *Універсалом Центральної Ради* (16 липня 1917 р.). Згідно з домовленістю, склад Ради збільшився за рахунок представників національних меншостей, що проживали в Україні. Таким чином *Центральна Рада* стала політичним органом не лише українського народу, а й всього населення України. Юрисдикція її влади обмежувалася п'ятьма губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською.

Компромісний характер Другого *Універсалу* не міг задовільнити обидві сторони. Його прийняття викликало міністерські кризи як у Петербурзі, так і в Києві. Опоненти *Центральної Ради* з українського радикального табору вимагали проголошення державної самостійності. У ніч на 17 липня Український полк ім. Полуботка зробив невдалу спробу взяти контроль над містом, щоб заключити сепаратний мир з Центральними державами і проголосити самостійність України.

У політичних конфронтаціях і суперечках поволі доходило до кінця літо. Політичне двовладдя у центрі Російської імперії у поєднанні з національними рухами на її окраїнах

допроводжували державну владу до стану повного паралічу. У цій ситуації крайні ліві і крайні праві сили пробували силою прийти до влади. Першими на початку липня 1917 р. зробили спробу більшовики, а наприкінці серпня спробу – головнокомандуючий Південно-Західного фронту генерал Корнілов. Обидва заколоти не вдалися, але й ускладнили й без того складну ситуацію, привівши, зокрема, до посилення позиції більшовиків. Вслід за Петроградською і Московською Радами, Київська Рада робітничих депутатів на початку вересня 1917 р. перейшла на більшовицькі позиції.

Визволена революцією величезна енергія мас загрозувала перетворитися у смертоносний смерч анархії й руїни. Провал наступу російської армії у липні 1917 р. і прорив німецького війська перетворив значну частину України у прифронткову зону. У цих умовах *Центральна Рада* почала подавати перші ознаки своєї слабості. Не маючи змоги обсадити адміністративний апарат людьми, які могли б провадити її політичну лінію на всіх рівнях влади, вона не могла добитися виконання своїх рішень на місцях. *Центральна Рада* сама частково несла відповідальність за те, що не змогла залучити до свого апарату потрібні їй кадри. Цьому на заваді ставала ідеологія її лідерів – українських соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів і соціал-демократів – які прагнули утвердити в Україні соціалістичний лад. Українській державі, згідно їхніх задумів, належало стати державою “трудящого люду”, у якій немає місця на експлуатацію й експлуататорів. *Центральна Рада* ставилася з недовірою до тих українців, які не сповідували соціалістичних поглядів або належали до “експлуататорських класів”. Зрозуміло, що такою поставою українські соціалістичні політики відвертали від себе тих, у кого був найбільший досвід управління – старорежимних чиновників, поміщиків, офіцерів та ін.

Треба, однак, віддати належне лідерам *Центральної Ради* у політичній мобілізації українського селянства. Українські соціалістичні партії проробили велику працю, відбивши своєю пропагандою маси з-під впливу російських політичних партій і повівши їх за гаслами національного визволення. На виборах до Всеросійських установчих зборів пізньої осені 1917 р. українські партії набрали 5 млн. голосів й значно випередили всі інші російські партії в Україні. Число виборців, які подали свій голос за українські партії, найкраще засвідчило успіхи *Центральної Ради* у політичній мобілізації мас.

За дев'ять революційних місяців 1917 р. жителі українського села пройшли шлях “зі селян у націю”, на який у спокійніших умовах пішло б декілька років. Українське суспільство протягом весни й осені 1917 р. еволюціонувало у напрямку створення національної держави з соціально-демократичним ладом, в якій керівну роль відіграли б соціалістичні лідери *Центральної Ради* у блоці з поміркованими соціалістами національних меншостей. Подібна модель встановилася у Грузії під керівництвом грузинських меншовиків у 1918-1920 рр. Однак

між Україною й Грузією існувала одна засаднича різниця: Грузія знаходилася досить далеко від Центральної Росії і тому довгий час могла залишатися на безпечній відстані від революційного радикалізму російського суспільства. Україна ж була надто близько і мала надто велике господарське і геополітичне значення для *Росії*, щоб могли без перешкод влаштовувати своє внутрішнє життя.

Після більшовицького перевороту в Петербурзі та скинення *Тимчасового Уряду* *Центральна Рада* 20 листопада у своєму Третьому *Універсалі* проголосила утворення *Української Народної Республіки (УНР)*. Її влада поширювалася, окрім п'яти губерніях, визначених Другим *Універсалом*, і на Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії та Таврію. Разом з тим, *Центральна Рада* зобов'язувалася “помогти всій *Росії*, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів”.

Проголошуючи свою відданність ідеї федеративної перебудови *Росії*, українські лідери залишалися вірними своїм попереднім зобов'язанням перед неросійськими народами. Серед усіх національних рухів український був одним із наймасовіших і тому по праву претендував на роль лідера. Ця роль знайшла своє втілення у скликаному *Центральною Радою* у Києві 21-27 вересня з'їзді народів для обговорення питання перебудови *Росії* у федеративну республіку. Виступаючи на з'їзді, *Грушевський* запевняв учасників, що українські соціалісти розглядають федерацію не “як перехідну стадію до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу”.

Дотримуючись твердо цього курсу, зразу ж після оприлюднення Третього *Універсалу* *Центральна Рада* вислала ноту до всіх новоутворених урядів на території колишньої Російської імперії з пропозицією утворити однорідний соціалістичний уряд. Список адресатів був дуже довгим; не був забутий навіть Раднарком, більшовицький уряд у Петрограді. Але єдиним, хто дав ствердну відповідь, був уряд Козацького Дону. Союзу України і Дону було малувато для реорганізації всієї *Росії*, але цілком достатньо, щоб зупинити тріумфальний хід більшовизму по її території. Союзники відрізали завойовану петроградським урядом *Центральну Росію* від кавказької нафти, українського і донського хліба, донецького вугілля – загроза, якої дуже боялися більшовицькі лідери. Окрім того, це були ще й дві найбільш опірні до більшовизму країни, з живучими індивідуалістичними традиціями серед населення, з власними урядами й адміністрацією, чисельною армією і т.п. Тому Україна й Дон стали першими жертвами більшовицької експансії на окраїни колишньої Російської імперії. І хоча Раднарком оголошував своїм головним ворогом у той час генерала Каледіна, який збирав на Дону велику і сильну армію, основний удар наприкінці 1917-на початку 1918 р. був спрямований проти України.

Спроби більшовиків у листопаді й грудні 1917 р. здійснити переворот у Києві закінчилась невдачею. Після цих невдач у Києві більшовицькі лідери переїхали до Харкова і 24-25 грудня й утворили там перший радянський уряд. Вибір Харкова як місця осідку радянського осередку пояснювався тим, що напередодні сюди вступили російські червоноармійські частини з Півночі. Було очевидним, що місцеві більшовики мали надто мало сил, щоб захопити і втримати свою владу в Україні. Перемога більшовизму стала можливою лише завдяки зовнішній інтервенції.

Уже 17 грудня Раднарком направив ультиматум *Центральній Раді*, а через декілька днів Червона радянська армія під командуванням *Володимира Антонова-Овсієнка* вирушила в похід на Україну. У першій половині січня вислані з Центральної *Росії* більшовицькі загони захопили всю *Лівобережну Україну*, а наприкінці місяця підступили під українську столицю. У самому Києві у ніч з 28 на 29 січня місцеві більшовики, збільшовичені робітники і студентська молодь ще раз зробили спробу розв'язати бої у центрі міста, тоді як червоноармійські війська ззовні розпочали бомбардування міста з важких гармат.

Доля України, як і всієї Східної Європи, у ті дні вирішувалася однак не в Києві, а у Берестю (Брест-Литовську). Там з початку грудня проходили мирні переговори між Центральними державами і більшовицькою *Росією*. Австрійсько-угорський й німецький уряди прагнули зближення з *УНР*. Берлін і Відень страждали від гострої нестачі харчів, й укладення миру з багатою на хліб Україною могло б розв'язати цю проблему. Тому представники Німеччини, *Австро-Угорщини*, Болгарії й Туреччини з радістю прийняли зголошення *Генерального Секретаріату* про своє бажання взяти участь у Берестейських переговорах. 25 грудня у Берестю появилася українська делегація на чолі з *Всеволодом Голубовичем*. Делегація не лише вимагала визнання влади *УНР* над територією, окресленою Третім *Універсалом*, але й включення до неї тих українських етнічних земель, що входили у склад *Австро-Угорщини*, а також окупованих у ході війни *Холмищини*, *Підляшшя* і *Посяння*.

Радянська делегація отримала від *Леніна* інструкції затягувати переговори до того моменту, поки Німеччина та її союзники не пред'являть ультиматум. Однією з причин затягування було намагання більшовиків здобути контроль над всією територією *УНР* і тим самим не допустити українську делегацію до підписання миру.

Зі свого боку, *Центральна Рада* та її уряд за всяку ціну намагалися утриматись у Києві до того часу, доки не буде підписаний мирний договір у Берестю. Доля переговорів залежала у ті дні від рук військових телеграфістів, які передавали телеграми з Києва і підтверджували присутність української влади у місті. Останню таку телеграму *Грушевський* передав уже з підвалу будинку *Центральної Ради*, де він з рештками українського уряду переховувався від більшовицьких снарядів.

Підписання миру відбулося 8 лютого 1918 р. Згідно його умов, всі чотири держави-переможці визнали незалежність України у кордонах, які більш-менш співпадали з межами української етнічної території. Україна зобов'язувалася постачати *Австро-Угорщину* й Німеччину хлібом і продовольством, за що віденський і берлінський уряди повинні були надати *Центральній Раді* військову допомогу для очищення території *УНР* від більшовицьких напасників. За наполяганням німців *Австро-Угорщина* згодилася не лише віддати *Холмщину* і *Підляшшя*, але й обіцяла виконати стару вимогу українського руху в *Галичині* – поділити цей край на дві окремі, українську і польську частини. Ця умова була записана у таємному протоколі, доданому до основного тексту *Берестейського миру*.

Укладення сепаратного миру з Центральними державами вимагало від України, аби вона, як державне тіло, повністю відокремилася від *Росії*. Тому 25 січня 1918 р., під час перерви у Берестейських переговорах, *Центральна Рада* проголосила своїм Четвертим *Універсалом* самостійність *Української Народної Республіки*.

Еволюція українського руху від федеративності до самостійництва у роки революції повторювала загальну схему, характерну для національних рухів окраїн *Росії*. Користаючи з факту просунення німецьких військ далі на Схід та ослаблення російського центру, свою самостійність проголосили у грудні 1917 р. Литва, у лютому 1918 р. – Естонія і Латвія, у березні – Білорусія, у травні – Вірменія і Грузія. У всій сукупності причин, що штовхнули лідерів *Центральної Ради* на проголошення самостійності, потреба заключення миру була найпершою, але не єдиною причиною. На другому місці стояла потреба рішуче відмежуватися від більшовицького режиму на Півночі. Українські лідери так довго тримали згорнутим прапор самостійності, як довго вірили у можливість дійти порозуміння з російськими демократичними і соціалістичними політиками щодо задовільнення національних прав України. Проголошення самостійності відображало той стан в українсько-російських стосунках, коли компроміс став уже неможливим. У спричинених більшовицьким бомбардуванням пожежах у Києві, за словами *Грушевського*, згоріла “наша орієнтація на Московщину і *Росію*, накидвана нам довго й уперто силоміць...”

Проголошення III і IV *Універсалів* ставило *Центральну Раду* перед важливим питанням: як втримати лояльність неукраїнців, що проживали в Україні до української держави? Це мало досягнутися наданням їм особливих політичних прав. Згідно “Закону про національно-персональну автономію” (25 січня 1918 р.), право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами – росіянами, євреями і поляками (решту національних меншостей могли одержати це право при умові, якщо їхні петиції у цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів).

Особливим лібералізмом відзначалося ставлення *Центральної Ради* до євреїв. Єврейська національна автономія була впроваджена й урядами інших держав, що постали на уламках Російської імперії – Литви, Латвії, Естонії і Білорусії. Однак, як писав один із лідерів сіоністського руху та член *Центральної Ради* *Соломон Гольдельман*,

“коли порівняємо національні досягнення жидівської меншости у тих країнах з обсягом, компетенцією, практичною працею, а, зокрема, з формально-конституційним станом жидівської автономії, то переконаємося у виключній оригінальності автономного статусу жидівської меншости в Україні, у зразковому характері цього статусу. Національно-конституційний стан, створений законом про національно-персональну автономію жидівської меншости в Україні, стоїть осамітнено в усій історії жидівського народу в розсіянні, і є визначним і неповторним явищем у спробах урегулювання міжнаціональних стосунків в багатонаціональних державах”.

Перший досвід впровадження національно-персональної автономії в Україні не був абсолютно позитивним. Щонайголовніше, він не приніс *Центральній Раді* бажаної лояльності національних меншостей. Під час битви за Київ більшість російських і російськомовних міщан формально дотримувалася нейтралітету, хоча їхні симпатії – в одних з соціальних, в інших з національних мотивів – перебували на стороні не української влади, а більшовиків. Коли ж *Центральній Раді* під натиском війська *Муравйова* довелося покинути Київ і переїхати до Житомира, у її складі не виявилось жодного представника національних меншостей.

9 лютого 1918 р. більшовицькі частини вступили у столицю України і розпочали масовий терор проти жителів міста. Лише в одному Києві більшовики знищили до 5 тис.чол. Було страчено кожного, у кого при арешті знаходили червоний квиток – посвідчення українського громадянина. Масові страти відбувалисьна всій окупованій території.

Перша більшовицька влада не залишила тривалого сліду в Україні. Її підтримували певні категорії промислових робітників, частина демобілізованих солдатів та селяни тих районів, які не знали її ближче – села, які хоч раз відвідали червоні загони, ставали антибільшовицькими. Більшовики на своєму досвіді зазнали впливу того ж самого фактору, що й перед ними *Тимчасовий Уряд* і *Центральна Рада*, а власне – нестійкість і легку мінливість політичних симпатій українського населення.

Тому коли згідно умов Берестейського договору австро-німецькі війська 18 лютого вступили на Україну, вони не зустріли на своєму шляху жодного серйозного опору. На початку березня 1918 р. австро-німецькі частини ввійшли у Київ, а до кінця квітня контролювали майже всю Україну.

Ознайомлення з реальним станом справ в Україні викликало розчарування в німецького й австрійського командування. Цілковито ізольована й безвладна *Центральна Рада* не могла забезпечити регулярних поставок хліба і вивіз продуктів, як вона обіцяла ще в Берестю. Розчарувавшись у можливості співпраці з *Центральною Радою*, австрійське й німецьке командування прагнуло її заміни ефективнішим і слухнянішим урядом.

Безпосереднє знаряддя для виконання цих планів вони знайшли серед тих верств українського суспільства, які були найбільше невдоволені політикою *Центральної Ради*. У першу чергу це стосувалося заможнішого селянства й українських поміщиків, землевласників, які противилися ідеї соціалізації землі. Виразником політичних поглядів цих соціальних верств стала створена ще весною 1917 р. *Українська демократично-хліборобська партія*. Уже в середині квітня 1918 р. вона ввійшла у контакт з німецьким командуванням. Український уряд виявився безпомічним в організації протидії заколотникам.

29 квітня *Центральна Рада* ще встигла відбути своє останнє засідання, на якому ухвалила проект основного закону (конституції) *УНР*. Цього ж дня хліборобський конгрес, скликаний заколотниками, обрав гетьманом всієї України колишнього російського офіцера, полковника *Павла Скоропадського*. У ніч на 30 квітня були захоплені усі найважливіші державні установи.

Центральна Рада ввійшла в історію української революції як уряд добрих намірів і великих задумів. Подивугідним є те, що не зважаючи на відверте доктринерство і відсутність політичного досвіду у її лідерів, *ЦР* таки вдалося добитися чималих успіхів. В першу чергу це стосується національної мобілізації українських мас та проголошення *Української Народної Республіки*. Вона досягала цих результатів, поєднуючи національні мотиви з соціальними, укладаючи численні союзи та компроміси. Але політика компромісів погано надається для часів, які зветься революцією. Діячі *Центральної Ради* недооцінювали динаміки революційного процесу. Їхня розважлива програма могла б мати успіх при спокійних обставинах розвитку суспільства. Ініціативу у неї перехопили ті політичні сили, які робили ставку на грубу фізичну силу.

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

29 квітня 1918 р. в історії української революції розпочався новий період, який тривав трохи більше півроку – період *Гетьманату*. Стара назва – *Українська Народна Республіка* – була скасована і замінена новою – *Українська Держава*. В одному із своїх перших інтерв'ю *Скоропадський* твердо заявив, що “моя Батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів”. Права приватної власності проголошувалися фундаментом культури і цивілізації.

Характер державної системи, до якої прямував гетьман, тяжко визначити однозначно – найправдоподібніше, це мала бути конституційна монархія відмінна від традиційної самодержавної системи в *Росії*. Політичні опоненти *Скоронадського* закидали йому, що гетьманське міністерство складене в основному з т.зв. малоросів, тобто “індивідумів української крові, але з московською душею”. 10 із 15 міністрів дотримувалися російської орієнтації. Єдиним, хто мав репутацію українського патріота, був *Дмитро Дорошенко*. Ціною його міністерського портфелю стала відмова від членства у партії соціалістів-федералістів, які вважали режим *Скоронадського* абсолютистським й антидемократичним. Інші українські соціалістичні партії теж відмовилися співпрацювати з новим міністерським кабінетом.

Кістяк державного апарату становили російські старорежимні чиновники й офіцери. Гетьманські міністерства, суди та інші державні установи під новими українськими вивісками зберігали російський характер. Відомий випадок, коли міністерські службовці, колишні працівники державного апарату *УНР*, оголосили страйк на захист української мови від русифікаторських посягань міністра.

Для російських офіцерів, бюрократів та інтелектуалів гетьманський режим з його псевдо-козацьким характером був фарсом, “чепухой”. Якщо вони йшли на службу до гетьмана, то робили це з виключно прагматичних міркувань. Їх приваблювала та обставина, що гетьманська держава гарантувала певний мінімум стабільності. Вони мали намір використати Україну як базу для боротьби проти більшовицької влади на Півночі. Щойно з більшовизмом буде покінчено, гадали вони, потреба у цій оперетковій державі відпаде.

Спокійне життя в Україні приваблювало тисячі біженців з *Росії*. З осені 1918 р. у Києві побували “весь Петроград” і “вся Москва”. Сюди прибула аристократія, лідери політичних партій, фінансисти, підприємці, цілі редакції столичних газет та трупи столичних театрів. “Матір міст руських” переповнювали проститутки і перекупщики; київські кінематографи, кафе, театри, ресторани не вмщали всіх, хто бажав розваг.

Ніколи Київ у своїй історії не був таким “російським” містом, як за часів правління *Скоронадського*. Зрозуміло, що гетьман і його найближче оточення мусіли рахуватися з цим фактом. Але його політика диктовалась не одним лише бажанням пристосуватися до ситуації. Вихований в аристократичній сім’ї, *Скоронадський* сприймав світ у поняттях соціального статусу і соціальної ієрархії. Він був у першу чергу підданим *Росії*, вірним царю, імперії і своєму офіцерському обов’язку. І лише на другому місці стояли його етнічно-культурні пов’язання до *Росії* і до своєї “малої батьківщини” з її славетним козацьким минулим. Падіння старого режиму звільнило *Скоронадського* від старих обов’язків; залишився лише його “малоросійський” комплекс. Він вірив, що в майбутньому Україна ввійде в союз з *Росією*.

У вужчому смислі *Скоропадський* будував ані українську, ані російську національну державу. Нова концепція української нації відкривала шлях для співпраці з гетьманським режимом зрусифікованим лівобережним дворянам та декільком тисячам чиновників — “малоросів”, не позбавленим почуття територіального патріотизму. Як би символізуючи свій розрив з національною політикою *Центральної Ради*, 9 липня 1918 р. гетьман відмінив закон про національно-персональну автономію.

Біда полягала в тому, що як стара, так і нова концепція української нації мали більше ворогів, аніж союзників. Для російських націоналістів клятва на вірність *Українській державі* була рівноцінна зраді і ренегатству. А українські соціалісти взагалі відмовляли гетьманському режимові у праві називатися українською державою. “В їх очах, – писав *Дмитро Дорошенко*, – кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій і не був членом “*Просвіти*” – не був і українцем; українство в поняттях цих людей кінчалося поза межами партій ес-ефів, ес-ерів, ес-деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтелігентів, згуртованих у цих партіях”.

Гетьману весь час доводилося лавірувати між різними політичними групами, час від часу змінюючи свій внутрішній курс. Політична стабільність гетьманського режиму ґрунтувалася на зовнішньому чиннику – німецькому й австрійському багнеті. Але цей порядок і стабільність були оманливі. Як твердить американський історик Джоф Ілі⁶, німецька окупація західних окраїн колишньої Російської імперії була встановлена у вирішальний момент революційного процесу, коли старорежимні політичні і громадянські структури уже зазнали краху, а нові лише зароджувалися. Впровадивши свою авторитарну владу, німецьке командування зруйнувало зародки громадянського суспільства і тим самим унеможливило довготривалу політичну стабільність на окупованих територіях. Старі антагонізми не пропали, але – що було значно гірше – до них додалися нові. Кумулятивний ефект першої світової війни, розпаду імперії і німецької окупації під корінь знищив існуючу соціальну організацію і витворив політичний вакуум, який швидко заповнювали найбільш радикальні сили.

Цей висновок повністю підтверджує історії німецької окупації України 1918 р. Німецьке військове командування заборонило страйки і масові зібрання. Будь-яка інформація в газетах про німецькі війська підлягала попередній цензурі. Найбільшої шкоди завдали репресії проти селянства. Група польських поміщиків і німецькі колоністи на *Волині* та на *Поділлі* звернулися до австрійського командування з проханням примусити селян відшкодувати заподіяні їхнім господарством шкоди шляхом стягнення контрибуцій та примусових відробітків. За прикладом волинських і подільських поміщиків великі землевласники *Лівобережної* та *Степової України*

---

⁶ Eley G. Op. cit., *Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923* // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by H.Aster and P.Potichnyj. Edmonton, 1988. P.207.

теж вдалися до “карних експедицій” за допомогою німецьких або австрійських військових частин.

Окупаційна влада сіяла зерно масового спротиву серед місцевого населення. На перших порах цей спротив мав пасивний характер: поля не оброблялися, робітники відмовлялись працювати на шахтах, заводах і фабриках. Але вже літом 1918 р. у Київській та Чернігівській губерніях прокотилася могутня хвиля селянського повстання, очоленого лівими есерами та більшовиками. Іншим вогнищем селянського збройного опору став район с. Гуляйполе на Катеринославщині, де повстанців очолював анархіст *Нестор Махно*.

У самому Києві уже в середині травня сформувався організований центр опозиційного руху – Український національно-державний союз. Союз ставив собі за мету “рятувати загрожену українську державність та сконсолідувати всіх сил для праці під будовою незалежної Української Держави”. У його склад ввійшли представники основних українських партій (включно з хліборобами-демократами, які самі допомагали *Скоропадському* прийти до влади) та найбільших профспілок – Об’єднання ради залізниць України та Поштово-Телеграфної спілки. У середині червня до неї приєднався Всеукраїнський Земський Союз.

Атмосфера напруги росла. Її свідомо підсичували російські “білі” і “червоні” сили. Російські ліві есери вдалися до прямих терористичних актів. 30 липня 1918 р. лівий есер Борис Донський вбив німецького генерала-фельдмаршала, командуючого німецькими військами в Україні Германа фон Айхгорна. Готувався замах і на самого гетьмана.

На початку липня 1918 р. у Москві відбувся установчий з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Новоутворена партія на чолі з *Георгієм П’ятаковим* виступила складовою частиною РКП(б) і мала прав не більше, ніж будь-яка обласна партійна організація. Але з формального боку, утворення окремої української компартії означало визнання московськими більшовиками самостійності Української РСР. Зв’язаний умовами Берестейського уряду, більшовицький уряд не міг відкрито виступати проти української держави. Тепер же свою боротьбу з режимом *Скоропадського* він зміг представляти як боротьбу незалежної української соціалістичної держави проти українського реакційного уряду, тобто як акт української внутрішньої громадянської війни, до якої більшовицька *Росія* не має ніякого відношення.

Перед в опозиції до гетьманського уряду вели українські сили. Протистояння загострилося, коли керівництво в УНДС перейняли українські соціал-демократи й соціалісти-революціонери, які до цього входили в його склад лише на правах дорадчого голосу. Очолені *Володимиром Винниченком* та *Симоном Петлюрою*, вони ввійшли у склад Союзу, витиснули з нього демократів-хліборобів, й перейменували його в Український національний союз. Своєю метою УНС проголосив встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед

парламентом, і боротьбу за демократичний виборчий закон. У вересні 1918 р. *Винниченко* вступив у переговори з радянською стороною й обіцяв легалізацію більшовицької партії в Україні, якщо раднарком надасть допомогу УНС у повстанні проти гетьманського режиму й визнає самостійність відновленої *УНР*.

Оточеному стіною непопулярності й змов гетьманові *Скоронадському* все-таки вдавалося добитися певних успіхів. Гетьман проводив активний зовнішньополітичний курс щодо включення до складу України українських етнічних земель, які перебували у складі більшовицької *Росії*, *Польщі* й *Румунії* (північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів *Воронізької* й *Курської* губернії, *Холмщини*, *Підляшшя*, північної *Бессарабії*) та *Криму*.

Найзначніших і найтривкіших успіхів гетьманський уряд добився у галузі науки й освіти. У Києві та Кам'янець-Подільському були відкриті два українські університети. Були засновані національні архів, бібліотека, галерея мистецтв, театр, видавалися підручники українською мовою і т.д. Від початку літа розпочалася робота щодо організації *Української Академії Наук*, й уже 14 листопада 1918 р. гетьман своїм окремим наказом призначив особовий склад академії. Її головою став всесвітньовідомий природознавець *Володимир Вернадський*, який ще з дореволюційних часів відзначався симпатіями до українського руху.

У цей же день – 14 листопада 1918 р. – *Скоронадський* проголосив, що Україна відрікається від державної самостійності і входить у федеративну спілку з майбутньою небільшовицькою *Росією*. Цим рішенням гетьман мав на меті здобути прихильність з боку *Антанти* після того, як поразка Німеччини й *Австрії* стала вже доконаним фактом. Вибух революції в Німеччині і розпад *Австро-Угорщини* позбавили гетьманський режим найміцнішої підпори. У цій ситуації єдиною надійною опорою видавалася непереможна *Антанта*. Але держави *Антанти*, зацікавлені у реставрації свого союзника, “єдиної і неподільної” *Росії*, ставили перед *Скоронадським* вимогу негайного з’єднання з *Росією*.

Дні режиму *Скоронадського* були полічені. У ніч на 14 листопада на таємному засіданні Національного Союзу витворився повстанський уряд – *Директорія* – у складі *Володимира Винниченка*, *Симона Петлюри*, *Федора Швеця*, *Опанаса Андрієвського* та *Андрія Макаренка*. Первісним центром повстання стала Біла Церква, де перебувала основна військова опора повстанців. 17 листопада вірні *Директорії* війська завдали поразки військовим частинами *Скоронадського* під залізничною станцією Мотовилівка. Ця військова перемога відкривала шлях до захоплення української столиці. Однак влада гетьмана у місті зберігалася ще до середини грудня, поки німецькі війська продовжували перебувати у Києві. І лише коли *Директорія* уклала угоду з німцями про їхній відхід з української столиці, гетьман підписав

своє зречення від влади. У мундирі німецького офіцера разом зі своєю дружиною, переодягнутою в одяг медсестри, він виїхав до Берліна.

Про характер гетьманського режиму в українській історіографії довгий час тривали суперечки. Для українських істориків консервативного напрямку (*Дмитра Дорошенка, Наталі Полонської-Василенко*) гетьманат став єдиною “правовою” українською державою, витвореною місцевими консервативними силами. Для авторів унерівської школи гетьманський уряд був маріонетковим режимом, створеним німецькими окупантами і позбавленим будь-якої опори в українському суспільстві. Близьким до цього трактування є карикатурний образ гетьмана у булгаківських “Днях Турбіних”, широко відомих масовому читачу і глядачеві.

Однак фігура *Скоропадського* є радше трагічною, аніж комічною. Вирваний із звичного русла життя російського дворянина світовою війною і революцією, волею долі він був поставлений на чолі української держави. Російський офіцер, який чотири роки воював з німцями, в останній рік війни він змушений був опертися на їхню допомогу, залишаючись переконаним у перемозі *Антанти*. Не будучи демократом і сповідуючи консервативні погляди, він прагнув залучити до будівництва стабільної української держави найширші верстви, незалежно від їхнього соціального і національного походження. Логіка державного будівництва змусила його захищати українські інтереси, навіть якщо його влада опиралася на німецькі багнети, а більша частина міністрів говорила і думала по-російськи.

ЗУНР: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА МІЖ СЯНОМ І ЗБРУЧЕМ

Коли пізньою осінню 1918 р. на Східній Україні вирішувалася доля держави *Скоропадського*, на західноукраїнських землях визрівали події, які ставили українське питання на цілком іншу площину. Влиття галицького струменя перетворювало дотеперішні українські революційні змагання з питання виключно внутрішньої реорганізації колишньої Російської імперії у питання встановлення стабільного політичного порядку у всій Центральній та Східній Європі.

Поштовхом до нового повороту у розвитку політичної ситуації була воєнна поразка Центральних держав, які з весни 1918 р. контролювали майже всю українську територію. Внаслідок зміни міжнародної кон'юнктури становище українців дуже ускладнилося. У новій післявоєнній Європі вони опинилися у таборі переможених, а не переможців. У планах *Антанти* не було місця на утворення незалежної української держави. До того ж ідея утворення українського коронного краю в *Австрії* із Східної Галичини та Північної Буковини була головним змістом таємного додатку до *Берестейського мирного договору* між Україною й Центральними державами. Молоді українські дипломати не зуміли зберегти таємницю, і зміст угоди швидко став відомим польській стороні. *Австрія* швидко денонсувала таємну угоду, але

цей факт дозволив польським політикам представити перед *Антантою* питання української державності в *Галичині* як “австро-німецьку інтригу”.

18 жовтня 1918 р. збори українських послів віденського парламенту, депутатів галицького і буковинського сеймів та представники українських політичних партій обидвох країв утворили у Львові *Українську Національну Раду*. Вона повинна була виробити свій план розв’язання українського питання. Основним предметом суперечок стало питання про взаємовідношення української влади в *Галичині*, *Буковині* і *Закарпатті* з самостійною українською державою на сході України. Молодші і найбільш радикально настроєні депутати виступали за негайне проголошення об’єднання українських земель *Австро-Угорщини* з “Великою Україною”. Керівництво *Національної Ради* на чолі з *Євгеном Петрушевичем*, однак, відлякував пануючий у Східній Україні політичний хаос (уряд гетьмана *Скоропадського* доживав свої останні тижні). Окрім того, проголошення об’єднання зі Східною Україною означало б розрив з *Австрією*. На цей крок, виховані в школі австрійської лояльності й поваги до легітимності, галицькі політики не наважувалися. Великою ілюзією провідних галицьких політиків була думка, що доля західноукраїнської держави вирішуватиметься у Відні. Тому Виконавчий комітет *Народної Ради* виїхав до столиці *Австрії*, залишивши на місці лише невелику делегацію на чолі з *Костем Левицьким*.

Політика керівництва *Національної Ради* неминуче довела б до краху, якби не група молодих українських політиків та січових стрільців. Вони були прихильниками рішучих дій. Якраз у той самий час, коли у Відні австрійська Рада міністрів дебатовала над справою Східної Галичини, таємний Український військовий комісаріат видав розпорядження про здобуття влади у Львові військовою силою. Операцію очолив молодий сотник *Дмитро Вітовський* 29 жовтня він переїхав з Чернівців, місця стаціонарного перебування січових стрільців, до Львова. Члени *Національної Ради* були повідомлені про військове повстання уже після того, коли були видані накази і розпорядження про захоплення Львова українськими частинами.

Операція була проведена блискавично і без проливу крові. Всі державні будинки, казарми й важливі об’єкти у Львові зайняли українські частини. Над ратушею був вивішений синьо-жовтий прапор. Жителі міста, які в ніч на 31 жовтня ще лягали спати підданими *Австрійської імперії*, ранок наступного дня прокинулися громадянами української держави (з 9 листопада, згідно офіційної назви – *Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)*).

Політична дійсність 1 листопада 1918 р. здавалася полякам “кошмаром, взятим із поганого сну”. У політичному сенсі вони “проспали” українське національне відродження, злегковаживши його як нібито “австрійську інтригу”, що, окрім групки інтелігентів, немає за собою вагомих соціальних сил. На момент проголошення *Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)* польської держави ще не існувало – вона виникла декількома днями пізніше.

На час описуваних подій польські політики розважували над двома концепціями повоєнного влаштування кордонів у Східній Європі. Обидві опирались на те положення, що затиснута між *Росією* і Німеччиною *Польща* не має шансів вижити, якщо буде слабосильною державою. Але висновки з цього робилися цілком протилежні. Лідер польської ендеції Роман Дмовський вважав, що білоруський, литовський, український національні рухи на “східних польських кресах” не мають достатніх державотворчих потенцій. З другого боку, відновлена *Польща* теж не мала б достатньої сили вдержати ці території повністю у складі своєї держави. Найменшим злом для Дмовського було встановлення польсько-російського кордону, який би перетинав білоруські, литовські і українські землі й був би розташований майже на однаковій відстані як від Варшави, так і від Москви.

Зовсім іншою була концепція *Юзефа Пілсудського*, яка поділяли більшість польських соціалістів. Вони прагнули розвалу й ослаблення імперської *Росії* шляхом створення федерації самостійних білоруської, литовської, польської й української держав. Найслабшим місцем цієї концепції було, однак, те, що вона не виходила за межі лозунгів. Федералістичні ідеї, слабо розроблені й романтично забарвлені, не могли стати серйозним поборником лінії Дмовського, що ґрунтувалася на прагматичному й легко зрозумілому почутті “національного егоїзму”. Навіть ті з поляків, хто розцінював війну з українцями як непотрібну і шкідливу, залишався при думці, що оборона Львова є вимогою обов’язку захисту вітчизни.

Перші сутички між поляками й українцями вибухнули в Львові вже 1 листопада 1918 р. У перші ж дні виявилися слабкі сторони українського війська. Солдати, здебільшого вихідці з села, непевно почували себе в місті і не мали досвіду вуличних боїв. Дуже гостро серед українських військ відчувався брак офіцерів. Крім об’єктивних слабостей, українське військове керівництво допустило серйозні помилки і прорахунки. Воно мало всі можливості, щоб в зародку знищити опір, якщо проявило б більше рішучості і злагодженості в діях.

Тактичні прорахунки українського війська були причиною того, що після трьохтижневих боїв воно було змушено 21 листопада покинути Львів. Майже одночасно зі Львовом розгорілися бої за Перемишльську фортецю і за встановлення контролю над Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном. Військові сутички при загальній рівновазі сил переросли у затяжний конфлікт. Почалася справжня польсько-українська війна. Найбільша іронія полягала в тому, що ця війна розгоралася саме в той час, коли весь західний світ святкував встановлення миру.

Непримиренність обидвох сторін впливала із різниці їх психологічних постав. Для українців це була боротьба за власну свободу проти національного поневолення. Вони з розумінням і повагою поставилися до визвольних змагань поляків, але лише при умові, що ці змагання не будуть вестися на українській етнічній території. Абсолютно протилежною була

польська позиція. Поляки відчували себе історичною, державною нацією, якій належить право на *Галичину*. Українське збройне повстання вони сприймали як пряме продовження “варварських бунтів”, “гайдамацької різні” XVII -XVIII ст. А українське військо було для них лише “бандою”, яка не заслуговувала ні на пощаду, ні на людське відношення. Іншим важливим психологічним моментом було те, що поляки почували себе на стороні переможної *Антанти*, тоді як українцям здавалося, що весь світ повстав проти них. Це надавало боротьбі особливо відчайдушного характеру.

Покинувши Львів, український уряд разом з командуванням переїхали до Тернополя, а з кінцем грудня – до Станіслава. Ще раніше, 11 листопада від *ЗУНР* відпала *Буковина*, окупована румунськими військами. У Тернополі розгорнулась робота по реорганізації регулярної *Української Галицької Армії (УГА)*, створеної на основі легіону *УСС*. Зміцнення армії стало можливе завдяки встановленню контактів з Наддніпрянською Україною. Командуючим (начальним вождем) *УГА* з початку грудня став наддніпрянець генерал *Михайло Омелянович-Павленко*. Ще 10 листопада, у розпал боїв за Львів, *Українська Національна Рада* уповноважила уряд (Державний секретаріат) прийняти всі необхідні міри для об’єднання українських земель в одну державу. 1 грудня 1918 р. у Фастові делегація *ЗУНР* разом з *Директорією Української Народної Республіки* ухвалила попередній договір про злуку нових держав. 22 січня 1919 р. у Києві, на Софіївській площі, під час урочистої маніфестації було проголошено, що “від сьогодні Західна Україна лучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло, соборну та суверенну державу”. Від моменту проголошення “Акту про злуку” *Західноукраїнська Народна Республіка* була перейменована у *Західноукраїнські області Української Народної Республіки (ЗОУНР)*.

На плечі *ЗОУНР* впав весь тягар польсько-української війни. *Українська Народна Республіка*, сама була втягнута у військовий конфлікт з більшовиками на сході, і тому не могла допомогти новоприєднаним областям на заході. Весь грудень-січень пройшов у спробах українських військ відвоювати Львів. У той час, коли українці були найближчими до успіху, до *Галичини* приїхала місія *Антанти* на чолі з французьким генералом Жозефом Бартельмі. Місія мала завдання розв’язати польсько-український конфлікт, переклавши справу державної приналежності *Галичини* на вирішення майбутньої Паризької мирної конференції. Ціною перемирня мав послужити територіальний компроміс з обидвох боків. Лінія розділу двох ворогуючих сторін (“лінія Бартельмі”) залишала третину *Галичини*, разом зі Львовом і Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном по польському боці, решта земель переходила до українців. Водночас місія Бартельмі запевнювала, що у випадку згоди українського уряду на цей компроміс *Антанта* визнає західно-українську державу і надасть їй всеможливу допомогу.

Пропозиція Бартельмі була реальною можливістю для розв'язання польсько-українського конфлікту. У випадку її прийняття ліквідовувався західний фронт об'єднаної української держави і основний тягар боротьби переносився на Схід, де війська *Директорії* безуспішно намагалися здержати натиск більшовицьких військ. Прихід *УГА* на допомогу *Директорії* створило б військову перевагу українців на східному фронті. До того ж, збереження території *ЗОУНР*, хоч і значно обкросної лінією Бартельмі, для української сторони створювало добре зорганізований цивільний тил для військових дій на Сході. Одним словом, пропозиції *Антанти* давали об'єднаній молодій українській державі добрий шанс вистояти у боротьбі з численними противниками.

Цей шанс не було використано. Серед галицьких українців переважала думка, що місія Бартельмі вислана спеціально для стримання успішного наступу *УГА* на Львів. Здобуття Львова вважалася справою декількох найближчих тижнів, якщо не днів. Прийняти пропозицію Бартельмі, на їхню думку, означало створити загрозу для соборності України, адже місія обіцяла визнання *Антанти* тільки для галицької держави. Тому позиція галицького уряду зводилася до слів наказу генерала *Омеляновича-Павленка* до *Української Галицької Армії*: “Хай нас розсудить залізо й кров!” Залізо й кров розв'язали справу не в користь українців. Поляки використали коротке перемир'я під час візиту Бартельмі для зміцнення своєї армії. Польські війська витіснили українців від Львова і весною 1919 р. повністю перебрали воєнну ініціативу у свої руки.

Невдачі на фронті контрастували з успішною внутрішньою політикою західноукраїнського уряду. За весь час тривання польсько-української війни в українському тилі панували лад та безпека. Політична стабільність та громадянський мир забезпечувались перш за все усталеною двопартійною системою – більшість місць у *Національній Раді* належала націонал-демократам та їхнім політичним опонентам – радикалам. Крім того, націонал-демократи уступили певну кількість своїх місць іншим партіям, щоб забезпечити їм повноцінну участь в законодавстві й виконавчій владі. Це створило можливість утворення уряду національної коаліції. В умовах постійної розрухи й військових дій урядові вдалося налагодити адміністрацію краю, уникнути загрози поширення голоду й епідемій, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу й залізниці. Доказом зрілості української влади був той факт, що за весь період польсько-української війни на території *ЗОУНР* не було масових репресій проти цивільного неукраїнського населення. У цьому відношенні поведінка західноукраїнського уряду вигідно відрізнялася від польської влади, яка до пустилася анти-українських й анти-єврейських погромів. Щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншостям (полякам, євреям і німцям) гарантувалися широкі права, зокрема пропорційне представництво у *Національній Раді* та право звертатися до державних органів

своєю мовою (державною мовою була визначена українська). Аграрна політика *ЗУНР* теж відрізнялася прагматичністю. На відміну від соціалістичних експериментів *УНР*, *Національна Рада* поклала в основу земельної реформи право приватної власності. Експропріації підлягали лише державні землі, землі, що належали до членів пануючої династії, землі двірські і духовні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволена норму площі.

Приклад *ЗУНР* наочно показував переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого вирости східноукраїнські політики. Галицькі державні діячі якби здавали екзамен на свою політичну зрілість, і з цієї точки зору результати їхньої праці заслуговували найвищої оцінки.

Але успіхи державного будівництва начисто перекреслювалися військовими невдачами. У квітні 1919 р. на польсько-українському фронті відбулися докорінні зміни у розстановці сил: з Франції сюди прибула 110-тисячна армія генерала *Юзефа Галлера*, сформована з числа польських військовополонених, колишніх австрійських солдат й офіцерів. За розпорядженням *Антанти* ця армія мала вести військові дії з більшовиками, але польське командування обійшло цю умову і використало її у боротьбі з українцями. У середині травня польські війська, підкріплені армією *Галлера*, перейшли у загальний наступ, і до початку червня зайняли майже всю *Галичину*, за винятком невеликого трикутника між р.Дністер і р.Збруч. 23 травня румунські війська перейшли галицько-буковинську границю і зайняли Коломию і ціле Покуття аж по Дністер.

Становище української влади виглядало безнадійним. 9 червня *Національна Рада* передала президенту *ЗОУНР Євгенові Петрушевичу* диктаторські повноваження. Ставши диктатором, Петрушевич назначив нового начального вождя *УГА*, наддніпрянського генерала *Олександра Грекова*.

Наступні два тижні були свідками останнього відчайдушного наступу *УГА* (т. зв. “*чортківської офензиви*” (наступу)). Було відвойовано майже половину території, зайнятої польськими військами з середини травня. *УГА* швидко просувалася вперед, і знову опинилася близько воріт Львова. Успіх не вдалося закріпити через недостачу амуніції. 27 червня командування польськими військами у *Галичині* перейняв у свої руки сам *Пілсудський*. Зорганізована ним контратака відкинула українців на попередні позиції. Лише слабкість натиску польських військ та вдало спланований і проведений відхід врятував *УГА* від повного знищення. 16-18 липня війська *ЗОУНР* перейшли р.Збруч, залишивши всю Східну *Галичину* у руках польської влади.

Політичним результатом дев'ятимісячних боїв для польської сторони була перемога концепції *Дмовського* над концепцією *Пілсудського*, причому завдяки енергії й зусиллям останнього. Але перемога 1919 р. рівно через 20 років обернулася для відновленої *Речі*

Посполитої великою геополітичною поразкою. Спроба утворення самостійної української держави закінчилась невдачею; зворотньою стороною цієї поразки було відновлення російської імперії у вигляді СРСР. Ця імперія у 1939 р. разом з фашистською Німеччиною провела “четвертий поділ *Польщі*”. Не можна не згодитися з сучасним польським істориком Мацеєм Козловським, що “мало котра виграна війна коштувала *Польщі* так дорого, як ця швидка, порівняно дешева і блискуча перемога... І якщо ще сьогодні з гіркотою ми згадуємо те, що в роки другої світової війни діялось в *Галичині* і на *Волині*, то ми повинні пам’ятати, що це були великою мірою наслідки переможного польського походу на Збруч в 1919 році”⁷.

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ: ВІДРОДЖЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

Подібно до того, як політика *Скоронадського* була запереченням курсу *Центральної Ради*, діяльність *Директорії* була прямою антитезою до гетьманського режиму. Декларація від 26 грудня 1918 р. оголошувала Україну вільною від карних експедицій, старост, жандармів та “інших злочинних інституцій пануючих клас”. Відмінялися всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Дрібні і середні селянські землеволодіння залишалися непорушними, а решта земель повинні були перейти у користування безземельних і малоземельних селян, у першу чергу тих, хто брав участь в антигетьманському повстанні. Було відновлено також національно-персональну автономію.

Українська революційна демократія не змогла оцінити позитивних сторін гетьманського режиму, в першу чергу – залучення до будівництва української держави всіх лояльних фахових елементів, незалежно від соціального і національного походження. У тому сенсі *Директорія* продовжувала лінію *Центральної Ради*. Декларація від 26 грудня позбавляла права голосу “класи не трудові, експлуататорські, які живляться і розкошують з праці клас трудових, які нищили край, руйнували господарство й означали своє правління жорстокостями й реакцією”. Таке формулювання викликало непорозуміння і суперечності: чи до експлуататорських класів слід зараховувати адвокатів, лікарів, журналістів і т.п. – людей, без яких нормальне функціонування будь-якого сучасного суспільного організму є просто неможливим?

За соціалістичною риторикою й белетризованою формою Декларації від 26 грудня вгадувалася постать її автора, *Володимира Винниченка*. Він відігравав провідну роль у *Директорії* від моменту її утворення (15 листопада 1918 р.) аж до його добровільної відставки 10 лютого 1919 р. Зразу ж після першої радянської окупації *Винниченко* написав блискучу п’єсу “Між двох сил”, у якій він розкрив увесь трагізм українських соціалістів які опинилися між українським національним рухом і російським більшовизмом. П’єса підштовхувала до висновку про потребу раз і назавжди припинити соціальне експериментування і розпочати “позитивну”

---

⁷ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 - 1919. Kraków: Znak, 1990. S.295.

працю на національному ґрунті. Однак досвід першого року революції мало навчив *Винниченка*. Основним змістом української революції він вважав не національне питання, а прагнення “селянсько-робітничих” мас до “всебічного визволення” – соціального, національного, політичного, морального, культурного і т.д. *Винниченко* був прихильником введення в Україні радянської влади, пропонуючи надати їй національного характеру.

Іншу течію в *Директорії* уособлював *Симон Петлюра*. Від *Винниченка* його відрізняла менша схильність до утопічних проєктів і готовність співпрацювати навіть з “буржуазією” ради торжества національної справи. Протягом 1919 р. він все більше віддалявся від соціалістичних поглядів своєї молодості і еволюціонував у бік націонал-демократичної орієнтації.

Період політичного і воєнного тріумфу *Директорії* тривав недовго. Ознаки занепаду сил виявилися дуже рано. Соціальний момент надавав антигетьманському повстанню масового характеру, але водночас служив причиною його внутрішньої слабості. Армія *Директорії*, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, стала швидко розпадатися. Селяни не хотіли воювати далі і поверталися до своїх домівок.

Послаблення військових сил *Директорії* виявилось дуже несвоєчасним перед лицем нової хвилі більшовицької інтервенції з Півночі. 6 грудня 1918 р. більшовицькі війська під керівництвом *Володимира Антонова-Овсієнка* перейшла у наступ на Україну. 3 січня 1919 р. вони взяли Харків, а 12 січня – Чернігів. Становище *Директорії* стало критичним. 2 лютого 1919 р. вона покинула Київ й перебралися спочатку у Вінницю і Рівно, а з середини червня – до Кам’янця-Подільського.

Ситуація ще більше ускладнилася після появи на Півдні України на початку грудня 1918 р. французького десанту. Під час переговорів з українським урядом французьке командування висунуло умови, що мали характер ультиматуму: виведення зі складу *Директорії* *Винниченка*, *Петлюри* і *Чехівського* як головних “провідників більшовицького курсу”, підпорядкування своїй команді української армії, залізниць і фінансів. Справа ж державної незалежності України перекладалась на вирішення мирної конференції в Парижі.

До зовнішніх загроз додавалися внутрішні розколи. Командир одного із найбільших військових з’єднань, отаман *Матвій Григор’єв* перейшов на сторону більшовиків, після того, як *Директорія* не дозволила йому “скинути французів у море”. А командуючий українською армією в *Лівобережній Україні* отаман *Петро Болбочан*, у знак протесту проти пробільшовицької політики лідерів *Директорії* самочинно покинув лінію фронту і разом зі своїми частинами рушив на з’єднання з російськими добровольцями.

Усвідомлюючи катастрофічність становища на фронті, *Директорія* перш за все шукала компромісу з французьким командуванням. Для цього соціалістичний кабінет міністрів

Чехівського був замінений більш розсудливим, “буржуазним” урядом *Сергія Остапенка*. *Винниченко* відмовився від посади голови *Директорії* і виїхав з України. *Директорію* очолив *Петлюра*, який, намагаючись пристосуватися до вимог *Антанти*, покинув соціал-демократичну партію. З цього часу ім’я *Петлюри* стало єдиним символом українських визвольних змагань. Але для багатьох неукраїнців це ім’я стало ще й синонімом анархії, безпорядку і насильства, яке хвилею прокотилося в Україні весною і літом 1919 р.

Найбільше постраждало від цієї хвилі єврейське населення. В антиєврейських погромах на Україні у 1918-1920 рр. загинуло, згідно з даними єврейських джерел, щонайменше 30 тис. євреїв. Найбільше погромів здійснили самозвані “отамани” і “батьки”, які, хоч і виступали від імені *Директорії*, нерідко відмовлялися виконувати її накази, кидали фронт і поверталися у свої рідні місця. На контрольованих ними територіях вони вели себе як самозвані царки. На їхню частку припадає 40% погромів. Ще 20% припадало на банди, які часто не мали жодного політичного пов’язання. До погромів вдавалися російські Біла (20%) і Червона (6%) Армії. Найкривавіші погроми вчиняв *Матвій Григор’єв*, колишній офіцер російської армії, який спочатку воював під прапорами *Директорії*, пізніше – Червоної Армії, і, зрештою, збунтувавшись проти більшовиків, самочинно проголосив себе отаманом України і провадив військові дії на власну руку, аж поки не був вбитий *Нестором Махном* наприкінці липня 1919 р.

Ні українським, ні єврейським лідерам не бракувало добрих намірів покінчити з погромницькою хвилею. *Директорія*, продовжила ліберальну лінію *Центральної Ради* щодо єврейського населення. Вона відновила закон про національну персональну автономію, поширивши його лише на євреїв. Сам *Петлюра* звертався до війська з численними закликами припинити погроми й вимагав покарання винних військовим трибуналом. Ці зусилля принесли свої скромні результати: у період між червнем і жовтнем хвиля насильств була призупинена. Але українському керівництву не вдалося контролювати ситуацію. Хоча головнокомандуючий українськими військами *Олександр Греков* наказував віддавати погромників під суд військового трибуналу, при загальному розкладі військ не можна було перевірити, чи виконувались ці накази на відстані більше декількох верст від його місцезнаходження.

Українські лідери весною і літом 1919 р. представляли собою нечисленну й позбавлену впливу соціальну групу, яка знаходилася на самій вершині вулкану насильства й анархії. Їхня трагедія полягала в тому, що вони розбудили сили, з якими не могли справитись. І виконавці, і жертви погромів були спадкоємцями Російської імперії, політична система якої не давала своїм громадянам ні досвіду, ні легального механізму для мирного розв’язання суспільних конфліктів, ані розуміння своїх прав. Що досвід російського політичного життя, вірніше – його повна відсутність, зіграв вирішальну роль у справі антиєврейських погромів в Україні,

переконає приклад і галицьких січових стрільців. Ці найдисциплінованіші частини українського війська не вдавалися до насильства по відношенню до мирного населення. Єврейські жителі українських містечок впрошували українське командування розквартирувати в їхніх кварталах галичан, твердо знаючи: де зупиняються галичани, там не буде погромів. Але за плечами галицьких солдатів стояла австрійська школа парламентаризму, громадського життя і національної толерантності – всього того, що бракувало колишнім підданним Російської імперії.

Окремі українські політики зверталися до французького командування з проханням виступити з засудженням погромів, оскільки саме слово “Антанта” мало ще гіпнотичний вплив для значної частини населення України. Але французи відмовилися, мотивуючи свою відмову небажанням втручатися у внутрішні справи України. Мало хто, однак, у той час усвідомлював, що дні *Антанти* на Україні вже полічені. 6 квітня 1919 р. воно поспішно евакуювало свої війська з Одеси і чорноморського узбережжя під ударами отамана *Григор'єва*. Поспішність, з якою проводилася евакуація, пояснювалась тим, що й серед самої французької армії почали проявлятися пробільшовицькі настрої.

Весь подальший перебіг української революції після весни 1919 р. – це історія калейдоскопічної зміни урядів, відчайдушних спроб досягти на фронті нових перемог після все частіших військових поразок, розпачливих пошуків союзників та безуспішних намагань одержати визнання серед тих держав, які на мирній конференції у Парижі вершили долю післявоєнної Європи.

Українська Народна Республіка виявилася маложиттєздатним державним утворенням. Але у часи революції слабкість і силу варто оцінювати у релятивних мірках. У 1919 р. жодна зі сторін, яка вела боротьбу в Україні, не мала вирішальної переваги сил. Загальне співвідношення сил у травні 1919 р. між більшовиками, поляками, армією *УНР*, білогвардійцями, бандами *Григор'єва* й *Українською галицькою армією* становило 30:21:14:10:8:17 (не враховані дані про чисельність партизанських загонів, чисельність яких у 1919 р. коливалася 20 до 100 тис. чол). Навіть якщо одна сторона й добивалася вирішальної переваги в силі, то її перевага могла компенсуватися тимчасовими союзами між її супротивниками. Так, весною 1919 р. не червоноармійці, а *Махно* утримував в Україні весь більшовицький фронт проти *Денікіна*.

Особливістю формування армій було те, що всі вони мали плинний особовий склад. Були випадки, коли одні і ті самі бійці по 3-4 рази побували по черзі і в Білій, і в Червоній армії. Факти частого дезертирства підживляють міф про ніби-то класовий характер цих армій: мовляв, Червона була робітничо-селянською, а Біла – офіцерсько-буржуазною. Насправді, основну масу солдатів у кожній армії, що воювали на території України у 1919 р., складали українські селяни.

В умовах, коли жодна зі сторін не мала рішучої переваги, результат військових дій залежав від того, кому надавало підтримку українське селянство. Але його лояльність була дуже мінливою. Спочатку воно підтримало *Центральну Раду* проти *Тимчасового Уряду*, пізніше більшовиків проти *Центральної Ради*. Селяни були основною силою у боротьбі *Директорії* проти *Скоропадського*, а потім, охоловши до неї, дозволили більшовикам відтиснути її з *Лівобережної України*. Весною 1919 р. вони повстали проти більшовиків і вітали *Денікіна*, щоб ще через декілька місяців виступити проти *Денікіна* й вітати більшовиків.

Така мінливість у поведінці українського селянства закономірно викликає питання: які цілі насправді переслідували селяни у цій війні всіх проти всіх? Були це чисто соціальні вимоги, а чи невдоволення українського селянства мало й національний вимір? Найпростіша відповідь, який пропонував “здоровий глузд”, була та, що селянство позбавлене будь-якої ідеології і воювало лише ради власного добра і наживи.

Однак це було зовсім не так. Показовим був приклад махновщини – масового повстанського руху селян Півдня України. Політичною ідеологією його керівника, *Нестора Махна*, був анархізм. Але цей анархізм віддавав певною місцевою специфікою, яка робила його не схожим на традиційні доктрини російського анархізму. У поведінці бійців його загонів та їхніх уявленнях про соціальну справедливість махновців легко вгадувалися старі традиції низового козацтва і гайдамаччини. Як писалося у донесенні Вищої військової інспекції УСРР (березень 1919 р.), “частини батька *Махна* міцно просякнуті духом і тенденціями відчайдушного вільного Запоріжжя”. З другого боку, повстанці виявляли почуття сильної прив’язаності до своєї території. Вони наймужніше боронили ту ділянку фронту, де були їхні рідні села, сім’ї і земля. Як правило, вихід повстанських військ поза межі цієї території негативно позначувався на їхній боєздатності. Це почуття територіального патріотизму при певних обставинах легко могло еволюціонувати у національне почуття, особливо якщо ворог розмовляв неукраїнською мовою.

Найсильніше ці риси проявилися у антибільшовицькому повстанському русі, що весною-літом 1919 р. охопило *Правобережну Україну*. Тут, як писав *Антонов-Овсієнко* у доповідній записці *Леніну*, “робота надзвичайки і продекспедиторів, які спираються на “інтернаціональні” загони, відроджує націоналізм, підіймає на боротьбу з “окупантами” все населення без землі”. Національний характер конфлікту підсилювався тим, що для придушення селянських повстань більшовики висилали частини, сформовані з китайців, латишів, естонців, сербів, росіян, оскільки українським частинам не можна було довіряти – вони нерідко переходили на бік повстанців.

У середині 1919 р. українські повстанці володіли майже цілою Україною, за винятком *Волині* і *Поділля*, де перебувала армія *УНР*. Загальна чисельність повстанців, за даними

білогвардійської розвідки, становила бл. 250 тис. чол. До повстанського руху в окремих районах долучалася українська соціалістична інтелігенція, яка перебирала у свої руки керівництво.

Різка погіршення ситуації більшовиків на Україні внаслідок селянських повстань у тилу дозволили Білій Армії *Денікіна* та військам *УНР* літом 1919 р. розгорнути успішний похід проти більшовицької влади. 31 серпня 1919 р. війська *УНР*, підкріплені загонами *УГА*, та денікінські частини, наступаючи з різних сторін ввійшли у Київ. Однак між обидвома арміями зразу ж виник конфлікт навколо питання, хто встановить свій контроль над Києвом. Український головнокомандуючий генерал *Антін Кравс* від імені галицьких військ підписав договір з денікінцями про добровільний відступ з Києва.

Але армії *Денікіна* теж не вдалося розвинути свого успіху. Виступаючи під лозунгом відновлення “Великої Росії”, білі генерали здебільшого діяли на неросійських етнічних територіях. Однак вони не хотіли йти на жодні компроміси з національними рухами. *Денікіну* була осоружна сама думка, що росіян у Києві можна звести до статусу національної меншості. Український рух був оголошений зрадницьким, а назву “Україна” взагалі заборонено – замість неї вживали “Юг России”, “Малороссия”. Національна політика *Денікіна* була самовбивчою. Він не спромігся провести земельну реформу, але принаймні міг укласти політичні союзи з окраїнними національними рухами на базі федерації. Це дозволило б йому позбутися найголовнішої слабості білогвардійського руху – відсутності міцного тилу. До того ж, Добровольча Армія не устояла перед загальною для всіх військ споскусою вдатися до реквізицій, погромів і грабунків. Це вирішило її долю в Україні, бо, як ствердив сам *Денікін*, “грабіжники не можуть довго залишатися на місці грабежу”.

У вересні 1919 р. в тилу денікінської армії розпочалося масове селянське повстання. Український уряд хотів скористатися з нього, але на перешкоді стали суперечки між східно- та західноукраїнськими лідерами. Уряд *ЗОУНР* боявся йти на конфронтацію з білогвардійським рухом, тому що розраховував найти спільну мову з *Антантою*. *Директорія*, знаючи про крайні антиукраїнські настрої *Денікіна*, все більше схилялася до союзу з *Польщею*.

Нарешті, в кінці вересня, обидва українські уряди дійшли до згоди і розпочали спільні військові дії проти Білої Армії. Несподівано посеред осені вдарили холоди, які спровокували епідемію тифу. Затиснуте між трьома ворогами – російськими білогвардійцями, поляками й більшовиками – й заблоковане *Антантою* українське військо понесло величезні втрати. Українське керівництво не могло одержати навіть медикаментів для допомоги армії й цивільному населенню. У цьому “трикутнику смерті” армія *УНР* втратила до 70% свого складу. Начальна Команда *УГА* під тиском розпачливих обставин підписала пакт з генералом *Денікіним* про перехід під його командування. Покинення *УГА* українського табору унеможливило взагалі

будь-які дальші військові операції. 17 листопада в Кам'янець-Подільськ, останню столицю української держави вступили польські війська.

Загнаний у безвихідь, 4 грудня 1919 р. *Петлюра* вирішив припинити регулярні військові дії і перейти до партизанської боротьби. 6 грудня 1919 р. 5 тис. вояків *УНР* під проводом *Михайла Омеляновича-Павленка* та *Юрія Тютюнника* виступили у “Зимовий похід” по тилах більшовиків і *Денікіна*. Сам же голова *Директорії Симон Петлюра* 5 грудня 1919 р. покинув Україну й приєднався до української місії у Варшаві.

Водночас зазнала катастрофи й армія *Денікіна*. Під тиском більшовицького наступу й селянських повстань в тилу білогвардійські частини у листопаді 1919 р. відступили до *Криму*, своєї бази на чорноморському узбережжі. Частини *УГА*, знову опинившись у безвихідній ситуації – *Денікіна* було розбито, зворотня дорога до *Петлюри* закрита, а *Румунія* відмовила їм у притулку, – у лютому 1920 р. перейшли на сторону більшовиків й одержали назву Червоної *Української Галицької Армії*. На початку грудня 1919 р. більшовики взяли Київ і на початку 1920 р. контролювали всю територію *УНР*, за винятком *Волині* і Західного Поділля, окупованих восени 1919 р. польською армією.

БІЛЬШОВИЦЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ УКРАЇНИ

Перемога більшовиків у великій мірі була результатом нової зміни орієнтирів українського селянства після декількамісячного досвіду денікінського режиму. Член Революційно-Військової Ради червоноармійської армії Григорій (Серго) Орджонікідзе у листі до *Леніна* від 19 листопада 1919 р. писав з України, що *Денікін* зламав собі шию на українському мужикові. Він переконував *Леніна*: “Чого б це не було варто, ми повинні на цей раз знайти з українським мужиком спільну мову”.

До таких же висновків наприкінці 1919 р. прийшла частина більшовицького керівництва включно з самим *Леніним*. “... Нам потрібен блок з селянством України” – такий був лейтмотив його тогочасних заяв. *Ленін* розробив проект резолюції “Про Радянську владу в Україні”, що після довгого і гострого обговорення була прийнята VIII Всеросійською конференції РКП(б) 3 грудня 1919 р. Резолюція обіцяла зміни в аграрній політиці, залучення до партійного керівництва українців, сприяння розвитку української культури. Вона підтверджувала, що РКП(б) “стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР”. 28 грудня *Ленін* написав спеціального “Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім”, в якому запевнював у серйозності нового курсу.

Позиція *Леніна*, однак, була пройнята “революційною діалектикою”. Гарантуючи політичні і культурні права українцям, він точно окреслював їхні граничні межі: здійснення цих прав не повинно вести до відриву України від *Росії*. “Хто порушує єдність і найтісніший союз

великоруських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікіним, капіталістам-хижакам усіх країн”.

Більшовицький флірт з українським селянством тривав недовго. На початку 1920 р., коли воєнне становище радянської *Росії* значно покращилося, комуністичний уряд вернувся до старої політики “воєнного комунізму”. Суть цієї політики стосовно України образно виразив один партійний керівник: “загвинчувати Україну все міцніше і міцніше, щоб з неї побіг нарешті живильний сік не лише до Харкова [тодішньої столиці підрадянської України. – Я.Г.], але й до Москви”.

У результаті весною-літом 1920 р. популярність більшовиків знову почала падати катастрофічно швидкими темпами. Як доносили партійні інформатори, по селах говорять, що “робітничо-селянської влади нема, а є група, яка називає себе комуністами, які хочуть закабалити нас у ту панщину, яку несли наші пращури”. Зростання антибільшовицьких настроїв серед українського селянства відкривало новий шанс перед *Петлюрою*. 22 квітня 1920 р. у Варшаві він заключив з урядом *Пілсудського* військово-політичний союз про спільну боротьби з більшовизмом. Польська сторона визнавала *Директорію УНР* верховною владою України, а також приналежність до України *Правобережжя*. Натомість *Петлюра* відмовлявся на користь *Польщі* від Східної Галичини, Західної Волині, *Холмщини*, *Підляшшя* і *Полісся*.

Петлюра жертвував ідеєю соборності українських земель ради ідеї самостійності. На відміну від прагнень лідерів *Центральної Ради* та *Скоропадського* максимально включити у склад української держави етнічні землі, він змагав до того, що можна було реально досягнути у даних умовах. На його думку, базою української державності мала бути Східна Україна, а її визволення з під більшовицької влади – першочерговим завданням.

Варшавський договір між *Польщею* й Україною називали “договором *Пілсудського* і *Петлюри*”. У цьому означенні —багато гіркої правди: ані в українському, ані в польському суспільстві цей договір не користувався популярністю. Серед українців йому противилися першу чергу галичани. *Грушевський* і *Винниченко* в еміграції звинуватили *Петлюру* у зраді ідеалів соціалізму ради сліпого націоналізму. У самому петлюрівському таборі голова уряду *Ісак Мазепа* подав у відставку, щоб уникнути відповідальності за наслідки союзу з *Польщею*. З боку польського суспільства українську політику *Пілсудського* підтримувала тільки невелика група його однодумців із лівого табору. Польський сейм й ширші політичні кола хоча активно не противилися, але й не сприймали союзу з *УНР*.

25 квітня об’єднані польсько-українські війська перейшли Збруч і вступили в бої з Червоною Армією. У прокламації до українського населення *Пілсудський* запевнював, що польські війська перебуватимуть на українській території доти, доки український уряд сам не зможе перейняти владу. Таке туманне формулювання відсувало термін перебування польських

військ в Україні аж до “грецьких календ”. Польсько-українська співпраця затьмарилася уже в перші дні, коли частини УГА, що дезертирували з Червоної Армії в надії пристати до українського війська і боротися за українську самостійність, були оточені, розброєні й інтерновані поляками.

Польське командування застерігало військо, що ставить перед собою завдання не лише розгрому радянської армії, але й здобуття симпатій українського населення. Однієї тільки “паперової пропаганди”, з огляду на старий польсько-український антагонізм, не вистачало – все залежало від поведінки кожного польського солдата й офіцера. Учасники “виправи на Київ” твердять, що ставлення місцевих українців *Правобережжя* до них було майже приязним, на відміну від населення *Галичини*, *Волині* і Білорусії. Повсюди на шляху наступаючої армії можна було зустріти свідчення національного відродження та сліди діяльності повстанських загонів. Але до співпраці не доходило. У стосунках між обидвома сторонами чулася настороженність і недовіра. Як тільки польські війська опинилися на *Правобережжі*, польська військова адміністрація кинулася грабувати майно і вивозити його до *Польщі*. Політика реквізицій змусила ще раз піднятися українське селянство, на цей раз проти нових окупантів. З іншого боку, польський наступ й захоплення Києва, “матері міст руських”, викликали піднесення російських національних почуттів. Показово, що серед червоноармійських полковників, що воювали у радянсько-польській війні, більшість становили колишні царські офіцери.

7 травня 1920 р. об’єднані польсько-українські війська вступили у Київ. Але тріумф був короткотривалим: уже через тиждень радянські війська розпочали контрнаступ, а 11 червня вони взяли українську столицю. Після навального наступу Кінної армії Будьонного в Україні та армії Тухачевського у Білорусії *Пілсудський* був відтиснутий під самі ворота Варшави.

Більшовики спішили внести революцію на територію *Польщі*, з надією поширити її звідтіля далі на Захід. Під час наступу Червоної Армії літом 1920 р. на території *Галичини* була утворена Галицька Радянська Республіка. У поспіху радянське командування не змогло скоординувати дії двох армій і відірвало наступаючі частини від тилу. Прорахунки радянської сторони врятували польський уряд від повної капітуляції. 16-18 серпня під Варшавою відбулася битва, у якій радянські війська зазнали нищівної поразки.

18 березня 1921 р. Ризі був підписаний мирний договір між *Росією* й Української РСР, з одного боку, та *Польщею* з другого. Обидві договірні сторони визнавали незалежність радянської України і Білорусії і встановлювали спільний кордон значно далі на схід від т.зв. лінії Керзона – лінії, яку у 1919-1920 рр. визнала *Антанта* як етнічний східний кордон *Польщі*. Ризький договір гарантував окремою статтею культурні, мовні і релігійні права української, білоруської і російської меншості в *Польщі* та польської меншості в Україні, Білорусії і *Росії*.

Заким у Ризі тривали радянсько-польські переговори, *Петлюра* шукав зближення з білогвардійським рухом. Дорогу до порозуміння відкривала зміни у політичній лінії цього руху після того, як на початку квітня 1920 р. його очолив барон Петро Врангель. Як виходець із балтійського дворянства, він виявив більше гнучкості у національному і селянському питанні. Врангель відмовився від ідеї “єдиної і неподільної Росії” і обіцяв не порушувати автономних прав кубанського і донського козацтва, надати самоуправління кримським татарам та пробував нав’язати стосунки з *Петлюрою* і *Махном*. Він підписав закон про радикальну аграрну реформу, що передбачала проведення розподілу землі між селянськими господарствами.

Всі ці зміни в ідеології білогвардійського руху були спрямовані на одержання нових союзників і забезпечення тилу, щоб досягнути головної мети – розгром більшовизму. 6 червня 1920 р. Біла Армія вийшла з *Криму*, і до кінця цього місяця оволоділа Північною Таврією, а у середині серпня перейшла у наступ на правий берег Дніпра і Донбас. Населення Півдня України проявляли певну терпимість до врангелівських військ: принаймні у тилу Врангеля не було селянських повстань, як свого часу у тилу *Денікіна*.

Успіхи Врангеля були можливими, доки більшовики були зайняті війною з поляками. Заключення Ризького перемир’я у жовтні 1920 р. дозволило їм зосередити свої ударні сили на Півдні. Разом з Червоною Армією проти Врангеля виступив *Махно*, який наприкінці вересня уклав новий союз з більшовиками. На початку листопада Червона армія під керівництвом *Михайла Фрунзе* впритул підійшла до *Криму*, і, форсувавши мілководну морську затоку Сиваш, з численними втратами прорвала систему могутніх земляних укріплень півострова. До середини листопада весь *Крим* був зайнятий радянськими військами, а Врангель з рештками своїх частин евакуювався морем до Туреччини, а далі – на Захід.

Вже перед самим відступом Врангель визнав *Директорію* як уряд України та право українців на самовизначення. Взамін за це *Петлюра* мав включитися в антибільшовицьку боротьбу. На другий тиждень листопада об’єднані українсько-російські сили під спільним українським командуванням перейшли польсько-радянський кордон, однак їх дуже швидко оточили червоноармійські загони. 21 листопада 1920 р. *Петлюра* востаннє перейшов зі своєю 30-тисячною армією Збруч у західному напрямку.

Після розгрому армій *Петлюри*, *Пілсудського* і Врангеля більшовики остаточно перейняли контроль над територією України. Однак святкувати перемогу було ще рано: проти них в Україні залишалася діяти найчисельніша армія, якій нікуди було емігрувати – українське селянство. Воно не визнавало радянської влади в Україні і волило дивитися на неї через приціл рушниці. У жовтні 1920 р. *Ленін* змушений був визнати, що Україна є радянською лише формально, оскільки справжня влада належить повстанцям. Армія *Махна*, яку після перемоги над Врангелем знову проголосили поза законом, контролювала цілі регіони у центрі та півдні

України. Червоній Армії доводилося вести боротьбу не з окремими селами і хуторами, а цілими волостями.

В умовах безперервних селянських повстань український уряд у *Польщі* виробив відчайдушний план – ввести в Україну свої військові частини, щоб об'єднати всі партизанські загони і вимести звідти більшовицьку владу. З інтернованих у польських таборах вояків *УНР* була сформована *Українська Повстанська Армія*. У листопаді 1921 р. під проводом генерала *Юрія Тютюнника* вона розпочала Другу Зимову Кампанію. Однак ця кампанія тривала набагато коротше за першу. Головна повстанська група була оточена 7 листопада 1921 р. біля містечка Базар на Житомирщині червоною кіннотою під проводом Григорія Котовського. Частина бійців загинула у битві. Інша група разом з штабом прорвали оточення і 20 листопада відійшли на територію *Польщі*. Більшість, однак, потрапили у полон. 359 чол. з них були розстріляні 23 листопада, відмовившись перейти на бік радянської влади.

Крах Другого зимового походу піднімає питання, чому повстанцям не вдалося підняти повстання проти радянської армії. Традиційна інтерпретація зводиться до того, що селяни у той час заспокоїлися після заміни продрозкладки продродатком. Оскільки зникла головна причина їхнього невдоволення, то вони припинили боротьбу проти радянської влади. Таке пояснення не враховує того факту, що нова економічна політика в Україні була введена значно пізніше, ніж у Центральній *Росії* – більшовики не могли утриматися від спокуси максимально витиснути з українських села “живильні соки”. Антибільшовицькі селянські повстання в Україні і на Кубані продовжувалися ще дуже довго у 1920-х рр.

Найправдоподібнішим поясненням причини поразки повстанської хвилі є відсутність політичного центру, навколо якого вона могла б об'єднатися і перетворитися на стабільну силу. Самим селянам, як відомо, дуже важко перейти від почуття соціального невдоволення до організованої політичної діяльності. Загони *Тютюнника* вступили в Україну пізньої осені, коли повстанці пішли зимувати по домівках. З іншого боку, радянська влада, розправившись з ворогами в інших частинах контрольованої нею територій, змогла зосередити в Україні величезні сили. Під кінець жовтня 1920 р. більшовицькі сили становили 46% усіх військових загонів, що перебували на українській території (решту 54% відсотків розподілялися між білогвардійцями (19%), поляками (19%), уенерівськими (8%) і повстанськими (8%) загонами). Й останнє – основна маса населення була змучена 7 роками безперервної війни. Для багатьох кращим був жахливий кінець, ніж жах без кінця.

ЧОМУ ЗАЗНАЛА ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ?

Наукові дискусії навколо характеру української революції і причини її поразки вирости з політичної суперечки, яку вели між собою в еміграції дві групи українських політиків –

безпосередніх учасників революції. Перша група, представлена українськими соціалістами різних відтінків, вбачала головну причину поразки у низькій національній і політичній свідомості народних мас, що у критичні моменти не надали вирішальної підтримки українській революції. Характерним для цієї точки зору є слова учасника та історика української революції *Ісака Мазени*:

“Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян”⁸.

Друга емігрантська група, що виводилася з консервативного табору, перекладала всю вину на українську революційну еліту. Цей табір представив першокласних істориків української революції в особі *Вячеслава Липинського*, *Дмитра Дорошенка* та *Василя Кучабського*⁹. Керівники *Центральної Ради* і *Директорії*, твердила консервативна історіографія, допустилися цілого ряду смертельних помилок. Їхня вина полягала у соціалістичному експериментуванні, нерозумінні державних інтересів, свідомому відштовхуванні від управління державними справами фахових і досвідчених кадрів лише на тому ґрунті, що вони не були соціалістичними або за своїм походженням піднімалися вище селянства й інтелігенції. Єдиним світлим моментом в українській революції було гетьмарування *Павла Скоропадського*. Але гетьманська держава впала під ударами української соціалістичної “гайдамаччини”.

Спрощуючи з необхідності, можна ствердити, що основна суперечка велася навколо того, хто винуватий – народ чи еліта? У викладі фахових істориків аргументи обидвох сторін одержали більш рафінований характер. Їх можна підсумувати у такий спосіб:

1. Слаба соціальна база українського національного руху як результат неповної соціальної структури української нації (відсутність середнього класу і промислової буржуазії, слабкість міського елементу). Українські лідери змушені були апелювати до політично недорозвинутого селянства і т.д. З традиційної української історіографії ці аргументи перекочували у повоєнну західну. Їх можна надібати у двох найраніших англомовних

---

⁸ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Т.1. С.7.

⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр.: У 2 т. Т.1. Доба Центральної Ради. Т.2 Українська гетьманська держава 1918 роки. Ужгород, 1930-1932; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Б.м. [Відень], 1926; *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. Berlin, 1934.

монографіях, присвячених історії української революції – працях Джона Решетара-молодшого¹⁰ та Артура Адамса¹¹.

2. Недостатня відданість ідеї державності з боку революційних еліт, які творили лівоцентристські коаліції і перебували при владі від 1917 аж до 1920 рр., з декількамісячною перервою на час правління *Скоропадського*. Замість державницької ідеї вони пропонували народницький націоналізм або доктринерський соціалізм. З цим аргументом пов'язані твердження про незрілу партійну систему і недосвідчене керівництво. Даний напрямок не має за собою серйозного монографічного дослідження. Найяскравіше і найчіткіше формулювання ці аргументи знайшли у статтях *Івана Лисяка-Рудницького*¹².

У цілому ж, історія української революції у сучасній західній історіографії не має чітко викристалізованої і переконливої концепції. Переважає чисто позитивістський, хоча й дуже старанний, виклад перебігу основних подій з невеликими коментарями й уникненням ширших узагальнень¹³.

Треба, однак, віддати належне українській еміграційній історіографії. Характер її аргументів відтворював загальну тональність тогочасних писань про революцію й громадянську війну, зокрема популярність соціально-історичних пояснень перемоги більшовиків. Згідно з таким підходом, вирішальним для кінцевого результату революції були питання політичної мобілізації мас й колективної дії. Український рух мав дуже слабкі позиції у місті; селянство не розуміло національних лозунгів, прагнучи у першу чергу наситити свою жаждою до землі; національна еліта була малочисельною і їй не вистачало досвіду державного будівництва. У цілому ж він був позбавлений соціальної інфраструктури. Тяжко було будувати державу нації, яка перед 1917 р. не мала не те що власної буржуазії, але навіть власної школи! З цієї точки зору поразка української революції була якби визначена наперед, ще задовго до її початку. Більшовики виграли революцію тому, що демагогією зуміли перетягнути на свою сторону мільйонні робітничі і селянські маси і при їх підтримці утвердити свою диктатуру.

Такі погляди поширилися у західній історіографії у 1960-1970-х роках. Найсмішніше було те, що за своєю загальною тональністю вони відтворювали аргументи радянської історіографії. Єдина суттєва різниця полягала в тому, що, за твердженням радянських істориків, більшовики подолали своїх ворогів не демагогією й обманом, а “єдино правильною і всеперемагаючою теорією марксизму і лєнінізму”.

¹⁰ Reshetar John Jr. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism*. Princeton, 1952.

¹¹ Adams Arthur. *Bolsheviks in Ukraine: The Second Campaign, 1918-1919*. New Haven, 1963.

¹² Див. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Історичні есе*. К., 1994. Т.2. С.1-27; Українська революція з перспективи сорокаліття // Там само. С.35-51; Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там само. С.53-61; Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Там само. С.95-120.

¹³ Такий підхід найрельєфніше представлений у збірнику статей: *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* / Ed. by T.Hunczak. Cambridge, MA., 1977.

Молодше покоління західних істориків кінця 1970-х - початку 1980-х років виразило своє невдоволення таким наголошуванням важливості соціальних факторів. “Ревізіоністське” покоління солодших істориків перенесло центр уваги на ідеологічні питання, і, що було найрадикальнішим нововведенням, – на міжнародний контекст революційних подій. Введення міжнародного контексту дозволило цілком інакше оцінити революційні події в Україні. Попередні дискусії велися в українському політичному і науковому середовищі, тому у пошуках аргументів вони не виходили за межі українських прикладів й українського матеріалу. Хоча, зрозуміло, ця суперечка набрала б іншого характеру й іншого рівня, якщо б досвід української революції був спроектований на історію інших тогочасних національних революцій у Російській й *Австрійській* імперіях. Мова йде, у першу чергу про революції польську, чехословацьку, литовську, фінську, грузинську, вірменську та ін., а також – що не менш важливо – про історію російського білогвардійського руху.

Пригляньмося детальніше під цим оглядом до аргументів традиційної української історіографії. Що стосується аргументу про слабку соціальну базу, то ця проблема була спільною для всіх політичних партій і рухів, які діяли на території Російської імперії напередодні і під час революції. Російський самодержавний режим зводив до мінімуму можливості для легальної політичної діяльності. Усі партії, що виникли у ході або після революції 1905 р., були недосвідченими й незрілими. Вони переживали безперервну кризу. Жодна з більших партій не могла похвалитися стабільною соціальною базою – кожна нова революційна криза приводила до нових партійних розколів. Українські партії відображали цю загальну тенденцію. Отже, аргумент про слабку соціальну базу є частиною загальної проблеми політичних рухів і партій у Російській імперії на початку ХХ століття. Можна лише додати, що більшовицька партія під цим оглядом була однією з найслабших. Володимир Бровкін¹⁴ у своєму дослідженні про політичні партії і соціальні рухи за лінією фронту в *Росії* у 1917-1922 показав, що у 1918 р. більшовики не мали чітко означеної соціальної бази. “У середині 1918 року більшовицька партія не була більше політичною партією у стислому значенні цього слова, оскількине відображала інтересів жодної соціальної групи. Вона перетворилася у нову соціальну групу на свій власний лад”. Що стосується старого твердження про більшовиків як про партію російського пролетаріату, то при перевірці фактами він виявився простісіньким міфом: російські робітники постійно брали участь в антибільшовицьких страйках і масових протестах, коли ж вони мали можливість голосувати, то віддавали свої голоси меншовикам й есерам, а не більшовикам.

---

¹⁴ Brovkin V.N. Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922. Princeton University press, 1994.

Ставлення до більшовиків в Україні вкладалося у загальну схему зміни настроїв населення колишньої Російської імперії: спочатку народ ненавидів більшовиків і вітав білих; пізніше у нього росла ненависть до білих і він напівсердечно вітав більшовиків, а тоді ще раз піднімав антибільшовицькі повстання. Тому ні одна із конфліктуючих сторін не могла похвалитися стабільною масовою підтримкою. Й українські революційні сили у цьому відношенні не склали жодного винятку. Чи значить це, однак, що вони самі несуть головну відповідальність за поразку національно-визвольних змагань?

У пошуках відповіді на це питання найкраще придивитися уважніше до аргументів *Івана Лисяка-Рудницького*. Він виділяв такі чотири причини поразки українських визвольних змагань¹⁵:

“1. Надмірна молодість провідників, що серед них багато мали тільки по двадцять кілька років! Навіть релятивно старша група (покоління *Петлюри* й *Винниченка*) складалася з людей, що мали небагато понад тридцятку. *Грушевський*, завдяки своїй сивій бороді та силою контрасту до молодиків, що його оточували, робив у *Центральній Раді* враження старого “січового діда”. Але навіть цей “патріярх” мав ледве 51 рік (нар. 1866), отже, як на державного мужа, був у середньому віці. Це засилля молоді вносило в наші визвольні змагання ентузіазм та духа жертвенности, але разом із цим недосвідченість, студентський догматизм, перевагу темпераменту та сантиментів над розумною волею.

2. Соціологічна молодечість українського руху. [...] Українському рухові цілком бракувало досвіду в областях нормального (в європейському значенні слова) партійного життя, парламентарної та законодавчої практики, адміністрації, дипломатії, військовости й фінансів. Іншими словами, вся властива державна сфера збірного існування була українству чужа.

3. Брак сильної центральної партії. [...] Недостача міцної центральної націонал-демократичної партії поставила у 1917 році в незручне і двозначне становище соціалістичні середовища. Об’єктивна ситуація вимагала від України не соціалістичного, а “дрібнобуржуазно”-демократичного курсу. Якщо соціалісти пробували вести реалістичну політику (як це, наприклад, робила більшість соціал-демократів), вони відхилялися від своїх програмових принципів; знову ж вірність цим принципам провадила до доктринерських експериментів (в ролі “соціалізації землі”), які хаотизували країну.

4. Ідейні збочення тогочасного українства, тобто властивий йому дух народництва, революційної романтики та соціального утопізму”.

---

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи століття // Історичні есе. Т.2. С.45-47.

Якщо спробувати вписати ці аргументи у досвід інших тогочасних національних революцій та історію російського білогвардійського руху, то вони наберуть зовсім іншого звучання, а то й взагалі втратять свою рацію. Як уже говорилося вище, друга і третя причини – соціалогічна молодечість і брак сильної центральної партії – були у тій чи іншій мірі характерні усім революційним і національним рухам на території колишньої Російської імперії. Поки що питання, чи різниця у рівнях цієї міри мала вирішальне значення для перемоги одних і поразки інших як питання чисто спекулятивне. Достатньо сказати, що головний переможець – російські більшовики – був чи не найбільше поражений цими хворобами.

Що ж стосується біологічної молодості українських лідерів, варто зауважити, що лідер російських більшовиків – *Ленін* – був на чотири роки молодший за *Грушевського*, і подібно до нього, оточений “молодиками”. Коректніше було б сказати, що біологічна молодість є притаманною рисою усіх революційних рухів. Зрозуміло, лідери української революції вартують серйозної критики за їхній соціологічний утопізм. Але цей утопізм блідне перед революційними планами більшовиків! Навіть Маркс й Енгельс у найдикіших своїх мріях не наважилися б назвати *Росію* країною переможної пролетарської революції. Революційні амбіції більшовиків перевершували російські простори – звідси вони хотіли поширити революцію на всю Європу, Азію й надати їй всесвітнього характеру. Але й у прагматичніших питаннях російські більшовики йшли вслід за революційною фразою. Відомим, наприклад, є той факт, що під час Берестейських переговорів Бухарін пропонував повернутися до політики “революційної війни” проти німецьких завойовників (як це раніше пропонував *Керенський*), а *Троцький*, розсерджений присутністю на Берестейських переговорах української делегації, виступав за лінію “ні війни, ні миру”, а армію – розпустити.

Лисяк-Рудницький, критикуючи утопізм *Володимира Винниченка*, вдало підмітив, що як і його ідеологічна протилежність *Дмитро Донцов*, обидвоє виявляли типові для російської інтелігенції нахили до екстремізму, ідеологічного доктринерства, спрощених форм і радикальних розв’язок¹⁶. Але ж ці риси у тій же, якщо і не в більшій мірі, були характерні для російських більшовиків! Єдину суттєву різницю між українськими й більшовицькими лідерами складало те, що лідер останніх – *Ленін* – проявляв більшу схильність до політичних компромісів і, без перебільшення, був генієм “реальної політики”. Ні *Грушевський*, ні *Винниченко*, ані *Петлюра* як державні мужі не дорівнювали *Леніну* (хоча ради справедливості варто сказати, що *Петлюра* у 1919-1920 рр. все більше еволюціонував у бік прагматичної політики). Але роль особистостей у цьому випадку не варто перебільшувати. Не можна не

---

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Історичні есе. Т.2. С.110.

погодитися з *Винниченком*, що “коли б (у 1918 р.) ожив Олександр Македонський чи *Наполеон* і захотів допомогти *Центральній Раді* та *Генеральному Секретаріатові*, то й то не допомогло би”¹⁷.

То ж у чому слід шукати причин поразки української революції? Нове покоління західних істориків пропонує відмовитись від старої соціальної парадигми пояснення причин цієї поразки, і радить звернути більшу увагу на міжнародний контекст¹⁸. Джеф Ілі у своїй статті про українську революцію у контексті революційних подій у Центральній і Східній Європі стверджує принципову “нормальність” українського досвіду (у порівнянні зі старими твердженнями про “слабкість”, “відсталість”, “недорозвинутість” українського руху).

“Можна сказати, – продовжував він, – що у питанні національного самовизначення драматично переплелися територіально-політичний і революційний виміри післявоєнного влаштування. Що більше, їхня складна взаємодія виходила за межі локального рівня (як наприклад, зміна політичних орієнтирів українського селянства) і поширювалась на більш глобальні рівні політичного процесу між 1917 і 1923 (наприклад, протистояння “реакційних”, “революційних” і “реставраційних проектів”...). Щоб одержати адекватну картину, потрібний “складний аналіз післявоєнного влаштування ... на різних рівнях (окрема місцевість /район/ нація /держава/ система держав)”. Що ж стосується українського руху, то “після падіння царського режиму, український національний рух все більше був затиснутий між переважаючими військовими силами – контрреволюційними і егоїстичними амбіціями великих держав (спочатку німців, пізніше – Великобританії й Франції) й революційними амбіціями більшовиків. Ні одна з цих сил не була особливо чутливою до складної регіональної, не говорячи вже про місцеву, ситуації”¹⁹.

Що дає така перспектива? Перш за все, очевидно, що державне будівництво має більші шанси на успіх у стабільній ситуації й в умовах, відносної національної суверенності. Замість цього, Україна й інші молоді держави пробували самоутвердитися в умовах безконечних воєн (досить сказати, що в одному лише Києві влада переходила з рук у руки 14 раз!). Тому кінцевий

---

¹⁷ Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Ч.2. С.219.

¹⁸ Серед робіт, які зробили найбільший внесок у підваження старої парадигми української історіографії, у першу чергу слід назвати рецензію Романа Шпорлюка на книжку під редакцією Тараса Гунчака (див.: *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. 1978-1980. Vol.XIV. N.37-38. P.267-271). Цікаві узагальнення теми поданий у недавній статті професора Колумбійського університету Марка фон Гагена, який сам уже декілька років працює у цій галузі і витворив цікаву й оригінальну концепцію української революції. Див.: Hagen M., von. *The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921* // *The Harriman Institute Forum*. 1994. Vol.7. N.5. P.7-11. Виклад подальших аргументів базується на основних положеннях цієї статті.

¹⁹ Eley G. *Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923* // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed.by Howard Aster and Peter J. Potichnyj. Second Edition.-Edmonton, 1990.-P.213.

успіх залежав від надання національній справі інтернаціонального розголосу. Зовнішня підтримка зіграла вирішальне значення для успішного завершення державного будівництва *Польщі*, Фінляндії, балтійських держав і *Чехо-Словаччини*. Досить сказати, що як й українська, так і польська армії повністю залежали від постачання зброї ззовні, оскільки ні в одну, ні в іншу сторону не було достатньо амуніції і власної збройної промисловості. Під кінець же першої світової війни як і в *Антанти*, так і Центральних держав зосередилася величезна кількість військових матеріалів. Різниця у ситуації *Польщі* й *УНР* полягала в тому, що перша разом з міжнародним визнанням одержала зброю, тоді як друга не дістала ні того, ні іншого.

Трагізм української ситуації полягав у тому, що дві найбільші сили, які діяли у цьому районі – *Росія* і Німеччина – не спішили визнавати українські домагання. Рівно ж *Антанта* відмовилася поширити принцип права націй самовизначення (славетні “14 пунктів” американського президента Вільсона) на українців. Проголосивши свою самостійність від *Росії* й уклавши сепаратний мир з Німеччиною та іншими державами Почвірного союзу, автоматично попали в табір ворогів переможених. Усі пізніші спроби *Петлюри* й західноукраїнських лідерів змінити гнів *Антанти* на милість залишилися безуспішними. Парадоксально, але факт: єдиною частиною українських земель, яка одержала міжнародну підтримку, було відстале в національному відношенні *Закарпаття*. За це воно було винагороджене (бодай номінально) статусом автономії у складі *Чехо-Словаччини*.

Отже, однією із головних причин поразки українських визвольних змагань було те, що їм так і не вдалося здобути визнання на міжнародній арені. Міжнародний контекст був дуже і дуже важливим. Але він не пояснював всього. Чому ж тоді перемогли російські більшовики, які перебували у такій же несприятливій міжнародній ситуації, що й українські лідери?

У своєму недавньому дослідженні російської громадянської війни Еван Модслі підсумовує фактори, що спричинилися до перемоги більшовиків, таким чином: більшовикам пощастило в тому, що вони захопили ядро колишньої імперії – Центральний промисловий район, комунікаційний вузол і російське етнічне підсоння²⁰. Біла армія, відтиснута на пограниччя, переферію, зустрілася з вороже настроєними неросійськими національними рухами, через що змушена була покладатися на зовнішні поставки для своєї армії. Підтримка *Антанти* виявилася надто слабкою і непостійною, і, що дивно, вона відіграла більшу користь для більшовиків, аніж для білогвардійців. Адже більшовики дістали підставу представляти себе як лідерів боротьби за національне визволення проти “чужоземних окупантів – імперіалістів”.

Існувала й інша, менш відчутна різниця, між більшовиками, з одного боку, та новонародженими національними державами та білими російськими силами з іншого. Вона стосувалася різних підходів до проблеми державного будівництва. Більшовики набагато

---

²⁰ Mawdsley E. The Russian Civil War. Boston, 1987. Цит. за: Hagen M., von. Dilemmas... P.10.

швидше зрозуміли свою місію у державному будівництві, пристосували “державницький” підхід своїх ліберальних і консервативних опонентів до лозунгу пролетарської диктатури. Українські лідери, як і політики інших новонароджених держав, з багатьох причин притримувалися самостійницького курсу з великими застереженнями і відклали таке рішення на крайній випадок, “на чорний день”. Свої політичні амбіції вони пов’язували з набагато скромнішими планами національної автономії у демократичній, федеративній *Росії*. Окрім короткого періоду державного будівництва у часи *Скоропадського*, українські еліти надавали дуже мало уваги будівництву державних структур, очікуючи, що до влади в *Росії* прийдуть поступові, помірковані і федералістські партії.

Це особливо стосується політики *Центральної Ради* щодо будівництва національної армії. На відміну від неї, більшовики набагато краще зрозуміли політичний аспект громадянської війни і підпорядкували йому всі наявні у їхньому розпорядженні ресурси. Зокрема, їхні соціалістичні переконання не перешкоджали їм залучати до військового будівництва старорежимних офіцерів. Більшовикам вдалося досягти ефективного контролю над ними, ввівши у свою армію інститут комісарів і революційно-військових рад. Подібно вони використовували старорежимних чиновників, щоб встановити свій адміністративний контроль над завойованими територіями. Ці нововведення виявилися настільки ефективними, що білі генерали й українські військові лідери з запізненням взялися копіювати їх.

Як білі, так й українські лідери не змогли встановити належного контролю над своєю армією, що вилилося в акти грабежу, терору, отаманщини і т.п. *Петлюра* мав ті ж проблеми, що й білі генерали з тією, однак, різницею, що він мав дуже мало офіцерів зі старої імперської армії, з яких можна було б вибудувати усю командну структуру.

Іншу принципову різницю складав терор. Білий терор й терор українських військ реалізовувався через вбивства, пограбування, насильства, які проводили недисципліновані офіцери, солдати і селяни. Червоний терор мав ті ж самі складники. З одною, однак, суттєвою різницею, що за характером він був організованим політичним терором, тобто керувався зверху і діяв цілеспрямовано, а не випадково. В умовах громадянської війни така перевага мала вирішальне значення.

Теж саме можна сказати і про питання пропаганди. Більшовики раніше своїх супротивників досягнули значення воєнної пропаганди в умовах громадянської війни. Ефективність їхньої пропаганди відзначалася двома чинниками: 1) розбудовою постійного і чисельного пропагандистського апарату, який складався з комісарів й агітаторів; 2) привабливістю простоти і ясності лозунгів. Як писав відомий діяч української революції *Арнольд Марголін*,

“кожний великий народний рух тільки тоді досягає намічених цілей, якщо вони є ясними і не дуже складними для сприйняття. Лозунги повинні бути короткими, стислими і за формою, і за змістом. “Більшовизм – це значить не воювати”, згадався мені лаконічний вислів солдат на виборах у Чернігівській губернії. А тут [в українському випадку] кликали народ на одночасне здійснення і національних, і соціалістичних ідеалів в їх складному переплетінні, надуманому кабінетними людьми, але дуже неясним і туманним для чоловіка від плуга чи станка, для величезної маси селянства, робітників, дрібних міських ремісників – словом, для всіх тих, хто не зачислявся тоді до буржуазії [і мав послужити соціальною базою *Директорії*. – Я.Г.]”²¹.

Говорячи про причини перемоги більшовиків, варто не забувати, що ця перемога не була абсолютною. Після поразки німецького й угорського комуністичних повстань у 1919 р. та провалу більшовицького наступу на *Польщу* у 1920 р., їм не вдалося поширити полум'я світової пролетарської революції поза кордони колишньої Російської імперії. У межах же старої російської держави, їм довелося піти на компроміс з окраїнними національними рухами.

Еволюція поглядів *Леніна* на національне питання з цього погляду є особливо повчальною. До початку першої світової війни він був переконаним прихильником централізованої і неподільної Російської імперії. З цих позицій *Ленін* гостро критикував федеративну програму *Драгоманова* та спроби українських соціал-демократів *Льва Юркевича* (Рибалки) та ін. організувати український пролетаріат в окрему українську соціал-демократичну організацію. Коли ж він критикував одночасно російський уряд й російських націоналістів зарепресивну політику стосовно неросійських народів, то не тому, що жадав для *Росії* розділення на менші держави, а, навпаки, – оскільки така політика викликала спротив національних рухів і загрожувала цілісності російської держави.

Вибух національних революцій у 1917-1920 роках змусив *Леніна* сильно видозмінити свої плани. Розмах українського руху у 1917 р., невдача зі встановленням радянської влади у 1918 р. та хвиля антибільшовицьких селянських повстань в Україні у 1919-1921 рр. привели його до розуміння необхідності укладання компромісу з українським національним рухом та обережності у поведінці з українським селянством. *Ленін* відійшов від унітарних позицій і почав виступати за укладення федеративного союзу між Українською СРР та Російською РФСР. Полемізуючи з німецькою комуністкою Розою Люксембург, яка звинувачувала його у “розбещенні” українського націоналізму, *Ленін* вказував на результати виборів до Установчих

---

²¹ Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых / Составил С.А. Алексеев под редакцией Н.Н.Попова. М.-Л., 1930. С.372.

виборів восени 1917 р. 5 млн. голосів, які одержали тоді українські партії, були, на його думку, доказом того, що з українським рухом треба рахуватися.

Результатом цих змін став ленінський план утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік як федеративної держави. Щоправда, збереження централізованого контролю Москви над діяльністю місцевих ніби-то національних комуністичних партій зводив цю федеративну формулу нанівець. Але українці— принаймні формально – отримали право жити у складі власної автономної держави – право, якого їх позбавила Російська імперія, і в якому їм відмовляли білогвардійські сили. Коротко кажучи, без *Української Народної Республіки* не було б й *Української Радянської Соціалістичної Республіки*. У такому сенсі, поразка українських сил не була повною. За весь час радянської влади, існування хоча й формальної української держави у складі відновленої імперії, становило поважну проблему для Москви. Витрачаючи величезні зусилля для поборення автономістичних і самостійницьких стремлень української політичної еліти, вона підривала свої внутрішні сили.

Українській революції так не вдалося утримати свою окремішність. Вона була втягнута у водоворот російських подій. Але разом з тим не можна не додати іншого факту, що українська революція стала поворотною віхою у російсько-українських стосунках. Вона реалізувала той проект, який у 1846-1847 рр. був ідеалом для невеликого гуртка мрійників з *Кирило-Мефодіїського братства* – виловлення українства як окремої політичної культурної течії з загальноруського потоку. Величезне її учасників, що перед 1914 р. заледве уявляли собі існування України, під кінець революції ставали українськими патріотами. Цікавою з цієї точки зору була політична еволюція *Нестора Махна*. У його останніх відозвах виразно проступає національний момент – він виступає як захисник українського селянства й українського народу. Літом 1921 р. *Махно* серйозно розглядав можливість походу свого війська у Східну Галичину, на допомогу українському національному рухові²². Уже пізніше, в еміграції, він написав трьохтомні мемуари, однією з головних тем яких було як “російська революція в Україні” стала “українською революцією”. Своім обов’язком він бачив “українізацію” анархістського руху, і жалів, що не досить добре знає українську мову²³.

Приклад *Махна* показовий ще з іншого боку: “українізація” анархізму засвідчив появу політичної течії, яка до 1914 р. була відсутня в українському русі. Під кінець революції українське політичне життя було представлене цілим спектром різних партій і напрямків – від національного комунізму до монархізму. Подібну до *Махна* еволюцію переживали й політичні і культурні діячі, і немає сумніву, що якби українська держава утрималася, більшість з них були б лояльними до неї.

²² Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ, 1991. С.340-341.

²³ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. P.295-304.

Та не менш важливим було те, що цей процес зачіпав не тільки верхівку суспільства. Революція засвідчила вибух національного почуття серед раніш несвідомих селян та робітників. Український комуніст-боротьбист *Іван Майстренко* у своїх спогадах описав ситуацію, типову для багатьох тогочасних сімей. Родина його батька була “малоросійською”, хоча у хаті панувала українська мова. Старші діти, з “передреволюційного” покоління, були виховані царською гімназією як люди російської культури, з ігноруванням усього українського. Молодші, формування яких припало на час революції, розмовляли уже рідною мовою і були українськими патріотами, дарма що його сестра була петлюрівкою, сам *Іван Майстренко* – боротьбістом, а його молодший брат став радянським письменником²⁴.

Тому цілковиту рацію мав *Іван Лисяк-Рудницький*, коли вважав, що

“було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з цього часу розвивається все далі українське життя”²⁵.

---

²⁴ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський Інститут Український Студій, 1985. С.1-2, 9.

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи століття. С.50.

РОЗДІЛ 4. ВЕЛИКА ПАУЗА

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У 1920-І: ДОБА УКРАЇНІЗАЦІЇ

Після поразки лівацьких заколотів у Німеччині й *Угорщині* у 1919 р. російським комуністам довелося розпрощатися з надіями на революцію в Західній Європі. Вони залишилися сам на сам з суспільством, яке, з марксистської точки зору, представляло собою не найкращий матеріал для побудови комунізму. Замість великої західної промисловості, яка мала б підвести матеріально-технічну базу під державну комуністичну надбудову, вони отримали у спадок економічно відсталу і переважно аграрну країну. До того ж у національному відношенні це суспільство було дуже різнородним, і після хвилі національних революцій на окраїнах Російської імперії втримувати його як одне ціле стало дуже важко. Найбільш далекоглядна частина більшовицького керівництва і, в першу чергу – *Ленін*, заговорила про потребу передиху та тимчасового відступу.

Одним із найперших компромісів була відміна вкрай непопулярного “воєнного комунізму” з його примусом, експропріаціями майна та тотальною централізацією виробництва. Проголошена у березні 1921 р. “нова економічна політика” (НЕП) покращила загальне господарське становище, частково відновивши вільний ринок та звільнивши приватну ініціативу від жорстких державних обмежень. Найбільше ж скористалося з нього селянство, яке після ліквідації примусової “продрозверстки” могло продавати продукти своєї праці на ринку.

Україна відігравала особливе стратегічне значення для російських більшовиків. Завдяки експлуатації її природних багатств вони прагнули добитися покращення господарської ситуації у Центральній Росії. Досить сказати, що московське керівництво відклало запровадження НЕПу в Україні аж на шість місяців, щоб мати змогу ще деякий час без перешкод вилучати український хліб.

Найкраще залежний статус України проілюстрували події, пов’язані з голодом 1921-1923 рр. Голод був спричинений засухою, падінням худоби, післявоєнною розрухою та – не в останню чергу – більшовицькою політикою реквізицій зерна у селянства. Найбільше постраждало від цього населення Поволжя і центральних районів *Росії*. Ті самі причини діяли і на Півдні України, але з тією різницею, що місцеве селянство мало більші запаси хліба. Це дозволило б уникнути голоду в українських губерніях, якщо б не розпорядження Москви відправляти український хліб в *Росію*. Щобільше, *Ленін* довго не дозволяв посилати в Україну міжнародну гуманітарну допомогу, спрямовуючи її основний потік в *Росію*. Голод 1921-1923 рр. коштував Україні 1,5-2 млн. жертв.

Позиція московських комуністів зустріла опір серед партійного керівництва української республіки. Навіть та його частина, яка в роки революції стояла на відверто антиукраїнських позиціях (*Христіан Раковський, Михайло Фрунзе* та ін.) забили тривогу у зв'язку з випаровуванням “суверенітету” України. Воно відкинуло підготовлений у серпні 1922 р. *Йосипом Сталіним* проект резолюції ЦК РКП(б) “Про взаємовідносини РСФФР з незалежними республіками”, за яким усі неросійські республіки мали ввійти у склад *Росії*. На стороні партійного керівництва неросійських республік виступив *Ленін*. Він добре розумів, що без досягнення певного компромісу з національними рухами на окраїнах Російської імперії більшовицький режим приречений на загибель. *Ленін* вимагав, щоб РСФФР вступила у державний союз на рівних правах з Україною та іншими республіками.

30 грудня, у Москві I з'їзд Рад СРСР проголосив утворення Союзу РСР. Об'єднання РСФСР, України, Білорусії і Закавказької федерації відбулося більше за формулою *Сталіна*, а не *Леніна*, участь якого у політичному житті через прогресуючу хворобу була мінімальною. Але навіть якщо б лінія *Леніна* перемогла, дуже сумнівно, чи вона привела до рівноправності республік. В умовах, коли партійне керівництво зберігало за собою право командувати всіма сферами суспільного життя, а статус української компартії залишився на рівні обласних організацій РКП(б), будь-яке рішення, прийняте московським ЦК, мало зобов'язуючий характер на території України. У цьому відношенні між “лінією *Леніна*” і “лінією *Сталіна*” не було принципової різниці.

Утворення СРСР найкраще можна зрозуміти як досягнення компромісу між російським більшовизмом й окраїнними національними рухами. Цей компроміс не мав характеру формального договору, а швидше був результатом рівноваги антагоністичних сил, жодна з яких не відчувала достатньо сил, щоб контролювати територію неросійських республік²⁶.

Українське національне питання мало для московського керівництва особливе значення. У 1926 р. з 69 млн. неросіян, які проживали у СРСР, українці становили 31 млн. (44%). За своєю чисельністю вони перевершували всі інші національності, включно з радянськими мусульманами і наступною (після росіян й українців) найбільшою національністю – білорусами. Проте ці демографічні показники перебували у різкій невідповідності до частки українців у партійно-державному апараті. Наприкінці 1920 р. у Комуністичній партії (більшовиків) України українці склали лише 19,0%, а у квітні 1922 р. – 23,3%, тоді як серед усього населення УРСР вони становили бл. 80%.

Більшовики мали намір виправити цю невідповідність, залучивши до управління в республіках представників неросійських національностей. Таким чином вони хотіли розширити соціальну базу свого режиму. У 1923 році XII з'їзд РКП(б) проголосив політику “коренізації”

---

²⁶ І. Лисяк-Рудницький. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе. Т. 2. С. 457.

партійно-державного апарату у неросійських республіках. В Україні ця політика набрала форми “українізації”.

Першим кроком для її здійснення було усунення від влади відвертих російських шовіністів. Перший секретар (з 1921 по 1925 рр.) *КП(б)У* Емануїл Квірінг та другий секретар Дмитро Лебедь не приховували свого ворожого ставлення до політики “українізації”. Дмитро Лебедь весною 1923 р. проголосив теорію “боротьби двох культур”. На його думку, російська культура була революційною, прогресивною і міською, тоді як українська – контрреволюційною, відсталою і сільською. У їхньому протистоянні українській культурі належало відступити і загинути.

Цю теорію засудило центральне керівництво як прояв російського шовінізму. Лебеда, разом з іншими вороже настроєними до українізації високопоставленими партійними чиновниками, відкликали з України у 1924 р. У квітні 1925 р. на посаду першого секретаря *КП(б)У* призначили *Лазаря Кагановича*. Хоча й єврей за національністю, він, як уродженець Київщини, був одним із небагатьох партійних лідерів, що вільно розмовляли по-українськи. Інші важливі зміни відбулися з назначенням у 1924 р. головою Ради народних комісарів *Власа Чубаря* та комісаром народної освіти у 1925 р. *Олександра Шумського*.

Одним з головних напрямків “українізації” стало розширення сфери вживання української мови у державному житті. З серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватися курси української мови; той, хто не пройшов їх і не здав відповідного екзамену, ризикував втратити свою посаду. У 1925 р. було введено обов’язкове вживання української мови в державному діловодстві, а у 1927 р. *Каганович* оголосив, що вся партійна документація вестиметься українською мовою.

Частка українців у партійно-державному апараті зросла до 52-54% у 1926-27 рр. За кількісним ростом стояли важливі структурні зміни. Одним із найголовніших наслідків “українізації” було витворення нових українських державно-партійних, господарських та культурних еліт. Їхній кістяк складали т.зв. національні комуністи. Це середовище формувалось самостійницькою течією, яка існувала всередині *КП(б)У* ще з часів революції, та колишніми українськими лівими есерами і лівими соціал-демократами – “боротьбистами” та “укапістами” – членами Української комуністичної партії, що влилася у більшовицьку партію у 1920-1925 рр.

Якщо національні комуністи виступали керівними кадрами, то армія виконавців рекрутувалася переважно з української інтелігенції, яка радо компенсувала свою поразку в революції активною культурницькою діяльністю. У 1923 р. в УРСР повернувся герой Зимового походу *Юрій Тютюнник*, а у 1924 р. – колишній голова *Центральної Ради Михайло Грушевський*. Слідом за ним в Україну вирушила значна кількість емігрантів, здебільшого представників українських лівих партій. Іншою групою, яка зробила великий внесок у

розгортання “українізації”, були галицькі українці. Для них, як і для “лівих” емігрантів, доля України вирішувалась в УРСР.

Найбільший вплив українізація справила на розвиток національної освіти. Якщо до революції 1917 р. в Україні взагалі не було українських шкіл, то наприкінці 1920-х років 97% усіх українських дітей навчалися рідною мовою – показник, якому пізніше не вдалося досягти ні одному українському урядові. У 1933 р. тираж україномовної преси становив 89% всього обігу газет у республіці. Україномовні театри у 1931 р. склали три чверті всіх театрів в Україні. На українській сцені йшли не лише з національного репертуару, але й світова класика у перекладі на українську мову. Українська мова стала виробленою настільки, що нею можна було описувати найскладніші наукові поняття.

Розвиток української культури у 1920-х роках продовжував і розвивав той період її модернізації, який вона пережила наприкінці XIX – на початку XX ст. після перенесення центру культурного життя у *Галичину*. Але українізація 1920-х рр. охопила галузі, невідомі наприкінці XIX ст. Коли появилось радіо, воно теж стало засобом українізації. У 1928 р. радіомовлення по-українськи велося радіостанціями у 11 великих містах України. У 1927-1929 р. у Києві збудовано найбільшу в Європі кіностудію. У 1928 р. в Україні діяло 6 тис. кінотеатрів, в яких глядачі могли дивитися фільми на українську тематику.

Прискорені темпи українізації часто позначалися на якості виробленої нею продукції. Українські газети рясніли орфографічними помилками та русизмами. Багато поезій, прозових та літературно-критичних творів, що появилися у цей час, були просто графоманською макулатурою.

Але були й окремі прориви, які рівнялися найвищим мистецьким стандартам. Творчість режисера *Леся Курбаса* та його театру “*Березіль*” порівнюють з діяльністю найбільших авангардистів-реформаторів тогочасного театрального мистецтва в Європі – швейцарця Адольфа Аппія, француза Жака Кокто, росіянина Всеволода Мейерхольда та ін. Поставлені *Курбасем* п’єси молодого драматурга *Миколи Куліша* “*Комуна в степах*”, “*Народний Малахій*”, “*Мина Мазайло*” були таким же яскравим явищем українського мистецтва, як драми Володимира Маяковського у *Росії* та Бертольда Брехта у Німеччині. Фільми *Олександра Довженка* створили йому славу “першого поета кінематографа”, а його кінокартину “*Земля*” (1930) у 1968 р. міжнародне журі включило у список 12 найкращих фільмів світового кіно.

Українізація викликала серйозні зміни в соціальній і національній структурі суспільства. Наявність розвинутої української мовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри) спинила процес русифікації населення у великих містах Сходу і Півдня України. Процеси індустріалізації і примусової колективізації сільського господарства у другій половині XIX—початку XX ст. вигнали із села у місто маси українського селянства. У результаті масової

міграції сільського населення частка українців зросла між 1923 і 1933 роками з 38% до 50% у Харкові, з 7% до 31% у Луганську, з 16% до 48% у Дніпропетровську, з 28% до 56% у Запоріжжі. Вперше в українській історії українці становили більше половини (55% у 1926 р.) робітничого класу.

Хоча “українізація” і вдовольнялася статусом офіційної лінії, її протікання не було зовсім гладким. Центральне партійне керівництво намагалося надати їй характеру напівзаходів. Українців не поспішали допускати до найвищих урядових ланок. Наприкінці 1920-х років їхня частка серед членів Центрального комітету *КП(б)У* не перевищувала 25%. Окрім короткотривалого (з грудня 1921 по квітень 1923 р.) перебування на посаді першого секретаря *КП(б)У Дмитра Мануїльського*, українці не призначалися на найвищу посаду у республіканській партійній ієрархії. На всесоюзних з’їздах і конференціях українські комуністи нерідко ставали об’єктами атак з боку російських більшовиків за їх ніби-то “насильну” українізацію російського пролетаріату в УРСР. Українізація мала скромні успіхи серед працівників вищої освіти, робітників Донбасу, військових керівників, чиновників всесоюзних наркоматів та комсомольської номенклатури. Високі показники впровадження української мови часто були фіктивними. Кампанійський характер українізації породив чимало антиукраїнських насмішок, серед яких однією із найвідоміших було питання: “Це Ви говорите серйозно, чи по-українськи?”

Проголошений партією курс так і залишився б “напівукраїнізацією”, якщо б стимули до нього надходили лише від державно-партійного апарату. Тому було б великим спрощенням й помилкою вважати українізацію одним лише результатом цілеспрямованих зусиль більшовицької партії. Вона була у першу чергу далеким відгомонам української революції. Показово, що найбільших успіхів українізація досягла у тих інституціях, родовід яких виводився ще з революційних часів і в яких партійний контроль відчувався найслабше – у “*Просвіті*”, кооперативних організаціях, Всеукраїнській Академії Наук, *Українській автокефальній православної церкві*.

Бурхливий розвиток українізації уможлилювала ще й та обставина, що московське керівництво після смерті *Леніна* (січень 1924 р.) було зайнято боротьбою за владу і тому не могло ефективно втручатися в українські справи. Більшість партійного керівництва України конфлікті між *Сталіним* і Троцьким стала на стороні першого. Антитроцькістській поставі республіканського керівництва сприяла та обставина, що на чолі української партії й уряду стояли безпосередні висуванці *Сталіна*, *Каганович* і *Чубар*. У той час *Сталін* схвально відкликався про українізацію, висловлюючи впевненість, що українські міста, недивлячись на перевагу в них російського елемента, будуть неминуче українізовані, як це сталося з Прагою, – котра до 1880-х рр. в основному розмовляли німецькою, а після – чеською мовою.

В Україні теж йшла боротьба всередині партії, але вона набрала національного виміру. У 1926-1928 рр. *КП(б)У* стала джерелом трьох великих ухилів – “шумськізму”, “хвильовізму” та “волобуєвщини”. На початку 1926 р. колишній “боротьбіст” *Олександр Шумський* у листі до *Сталіна* вимагав заміни *Кагановича* на посаді першого секретаря *КП(б)У* українцем *Власом Чубарем*, а на посаду голови українського уряду пропонував іншого “боротьбіста” Григорія Гринька. В умовах національного відродження, стверджував *Шумський*, центральні посади у партійному й державному апараті повинні займати українці. Позицію *Шумського* засудили як “національне ухильництво”, і в покарання разом з Гриньком він був вимушений покинути Україну і переїхати в Москву.

Найбільшого розголосу набрала справа українського письменника *Миколи Хвильового*. Він та його товариші, – молоді і талановиті українські інтелектуали, об’єднані навколо Вільної академії пролетарської літератури (*ВАПЛІТЕ*) – прийняли виклик, кинутий їм теорією “боротьби двох культур”. *Хвильовий* вимагав визволитися з-під згубного впливу російської культури та переорієнтуватися на “психологічну Європу” як на справжнє джерело світових мистецьких вартостей.

Лозунги *Хвильового* “Геть від Москви! Дайош Європу!” викликали стурбованість російських більшовиків. Поета гостро критикували *Сталін* і *Каганович* і, врешті, разом з лідерами *ВАПЛІТЕ*, його змусили писати лист розкаяння. Літературна дискусія 1925-1928 рр. завершилася зовсім не по-літературному: “хвильовізм” був розбитий, а *ВАПЛІТЕ* – розпущено.

Не зважаючи на те, що “шумськізм” і “хвильовізм” були розгромлені як шкідливі “націоналістичні ухили”, ідеї *Шумського* і *Хвильового* продовжували жити серед українських комуністів. Провідну роль у розгромі “опозиції Шумського-Хвильового” відігравав *Микола Скрипник*. Але замінивши *Шумського* на місці комісара народної освіти, він ще глибше і послідовніше повів курс на “українізацію” політичного, громадського і культурного життя в УРСР. Саме час його перебування на цій посаді (1927-1933) визначається як період найвищого піднесення політики “українізації”.

Після піднесення *Скрипника* випадки “національного ухильництва” не припинилися. У 1928 р. молодий економіст *Михайло Волобуєв* опублікував у центральному теоретичному органі *КП(б)У* “Більшовик України” статтю, в якій доводив, що Українська РСР, як і Україна перед революцією, продовжує залишатись російською колонією.

Хоча кожний з “національних ухилів” пов’язувався з конкретною особою, все ж насправді за цим ухильництвом стояли цілі групи діячів з політичного, економічного та культурного життя. Багато у чому вони були попередниками “єврокомунізму” і “тітоїзму” повоєнних років, а також тих керівників країн т.зв. “народної демократії” (*Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Угорщини*), які, зовні залишаючись лояльними до Кремля, намагались

проводити свою власну незалежну політику. За часів *Скрипника* Радянська Україна почала відігравати у радянській політиці роль, подібну до тої, яку відігравала *Польща* у ранні роки правління Гомулки: УРСР, залишаючись частиною більшої цілості, була свідомо своєї окремішності, ревниво стерегла власні прерогативи, і найменше хотіла наслідувати московське керівництво при вирішенні своїх внутрішніх справ²⁷.

Не тільки українці користали з політики коренізації. Національним меншостям в УРСР у місцях їхнього компактного проживання теж було гарантовано право на освіту рідною мовою. Початковий всеобуч на території республіки здійснювався більше як 20-ма мовами. До 1930 р. в УРСР діяло 25 національних районів: 9 російських, 6 німецьких, 4 болгарських, 3 грецьких, 2 єврейських та 1 польський – т.зв. Мархлевщина, утворений у 1925 р. на *Волині*²⁸. Мовами національних меншостей виходило 35 газет і журналів. У *Криму*, який з 1920 р. був частиною РРФСР, проводилася політика “татаризації”. Під проводом кримсько-татарського націонал-комуніста Велі Ібрагімова тут у 1923-1928 рр. розвинулася мережа татарських культурно-освітніх установ.

Політика коренізації приводила до виникнення нових зон національного конфлікту. Так, утворення єврейських сільськогосподарських колоній на півдні України у 1920-х рр. викликала настороженність серед українських селян, які вважали, що в них забирають їхні ж землі. Багато росіян і російськомовних євреїв виступали проти українізації, оскільки вона здержувала їхнє просування вгору по службовій драбині. Але разом з тим історія національного відродження 1920-х рр. знає приклади, коли навіть окремі чиновники-“русотяпи” захищали інтереси УРСР перед московським центром у справі розподілу державних фондів, розміщення підприємств і т. д. Вони теж мали свою користь від “українізації” у тій мірі, в якій вона підвищувала їхню роль в управлінні республікою та послабляла контроль Москви. Ця частина чиновників виступала проти вузького, етнічного розуміння поняття української нації (т. визначення приналежності до нації “за кров’ю”). На їхню думку, бути українцем означало ототожнювати себе з інтересами Радянської України, її господарством і культурою, і все більша частина російськомовного населення, твердили вони, чинить власне так.

Все це створювало умови переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти. Адже захищати українські інтереси бралися не лише етнічні українці, але й представники інших національностей, що проживали на території України. Показовим є той момент, що два головні представники “національного ухильництва”, *Хвильовий* (справжнє прізвище – Фітільов) і *Волобуєв* були етнічними росіянами.

---

²⁷ Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. Cambridge, Ma, 1983.

²⁸ Про польську меншину в Українській РСР у 1921-1939 рр. див.: Iwanow M. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*. Warszawa, 1991.

Жодна з республіканських версій “коренізації” у СРСР не зайшла так далеко, як українська. За десять років “українізації” (1923-1933) українці перетворились у структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю – тобто набрали тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років. Вони вступали у ХХ століття як модерна нація. Можна було відчувати себе сучасною людиною, робити партійну, державну, наукову і т.п. кар’єру, не боячись втратити свою українську ідентичність. Відповідаючи на стару дилему, яка мучила попередні покоління українців – провінція чи імперія? – молоде покоління 1920-х рр., вслід за *Хвильовим*, могло повторити: Україна і Європа.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У 1930-І: ДЕСЯТИЛІТТЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

“Українізація” підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х років між комуністичним режимом й українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і наукова діяльність старої й молоді української еліти створювали серйозну загрозу для контролю Москви над УРСР.

Центр так довго міг дивитися крізь пальці на стан справ в Україні, як довго він був зайнятий внутрішньопартійною боротьбою за владу в Кремлі. З кінця 1920-х років, після розгрому “ухилів” й “опозицій” та остаточного укріплення *Сталіна* при владі, намітилася різка зміна у внутрішній політиці партії. Вона полягала у поверненні до методів “військового комунізму” та масового революційного терору. Уособленням нового курсу стало прийняття у травні 1929 р. першого п’ятирічного плану (1928-1932), виконання якого мало б повністю трансформувати радянське суспільство. Основними напрямками побудови соціалізму проголошувались культурна революція, примусова колективізація сільського господарства і форсована індустріалізація.

Першою жертвою цілеспрямованих атак стала стара інтелігенція. У травні-липні 1928 р. у Москві відбувся судовий процес над 53-ма спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, які ніби-то займалися антирадянською, шкідницькою діяльністю. У липні 1929 р. було проведено масові арешти серед української інтелігенції. 45 чол. з числа арештованих у березні 1930 р. стали у Харкові перед судом, звинувачені у приналежності до підпільної *Спілки визволення України (СВУ)*. Разом з ними на лаву підсудних потрапили молоді люди, яким закидувалось членство в юначій організації СВУ – Спілці української молоді. Всі засуджені у справі СВУ-СУМ одержали від 2 до 10 років ув’язнення, а згодом більшість з них були ліквідовані.

Процес *СВУ* сфабрикований радянськими карними органами і послужив моделлю для розправи над іншими групами інтелігенції. У цілому протягом 1930-х в Україні було засуджено

аж 15 таких організацій, членство в яких становило нібито декілька тисяч чоловік. Репресії охопили всі верстви інтелігенції, деякі з них (духовенство *УАПЦ*, вчені-філологи й історики, письменники, кобзарі, члени марксистських шкіл в суспільних науках) були винищені майже поголовно. В інших групах репресії проводилися вибірково, але ніде процент жертв не був низьким. За приблизними підрахунками в УРСР у 1930-і роки було ліквідовано бл. 80% творчої інтелігенції. У знак протесту проти репресій 13 травня *Микола Хвильовий*, а 7 липня 1933 р. *Микола Скрипник* покінчили життя самогубством. Смерть *Хвильового* і *Скрипника* послужила трагічним символом кінця українізації.

Найтяжчим злочином більшовицького керівництва супроти українського народу було влаштування голодомору 1932-1933 років. Віддаленою причиною голоду були завищені, нереальні цілі, яке радянське керівництво намагалося досягнути за час першої п'ятирічки (1928-1932). Виконання плану потребувало величезних капіталовкладень, і головним джерелом одержання необхідних коштів став продаж за кордон зерна. Однак уже взимку 1927-1928 років у СРСР вибухнула хлібозаготівельна криза. Вилучити необхідну кількість зерна у селянина можна було лише силою. Тому листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) прийняв курс на здійснення суцільної колективізації. Україна, як основний постачальник зерна на ринок, займала у цих планах особливе місце: вона мала стати прикладом того, як організувати великомасштабне колективне господарство. Тут колективізацію планувалося закінчити до осені 1930 р., тоді як на решту територіях – щонайпізніше навесні 1932 р.

Одним із головних напрямків колективізації стала “ліквідація куркулів як класу”. “Куркулів” розстрілювали, ув’язнювали або ж виселяли з села, часто – у Сибір або ж Казахстан. До 1932 р. в Україні таким чином було ліквідовано 200 тис. селянських господарств. “Декуркулізація” мала на меті перш за все позбавити селянство його природнього керівництва, яке могло організувати спротив насильницькій колективізації. В Україні та на Північному Кавказі (в т.ч. на Кубані), де традиції індивідуального сільського господарства були міцними, колективізація наштовхнулася на винятково сильний опір. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, забирали з колгоспів своє зерно і худобу, били місцеву адміністрацію і т.п. Нерідко бунти переростали у відкриті збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Пік повстанського руху припав на перші три місяці 1930 р. У деяких місцевостях України і Північного Кавказу проти повсталих була задіяна навіть регулярна армія. Загальна кількість повстанців в Україні у 1930 р., за даними ДПУ складала бл. 1 млн. чол. В окремих місцевостях спротив проходив під гаслами: “Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!”²⁹

---

²⁹ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. С. 92.

“Березнева лихоманка” селянства змусила *Сталіна* на деякий час навіть пригальмувати темпи колективізації. 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” появилася його стаття “Запаморочення від успіхів”. У ній він виступив із засудженням “перегинів” у проведенні колективізації, але переклав вину за це на місцеву владу. Після виходу статті селянам дозволили покидати колгоспи.

Вихід з колгоспів став масовим явищем. Знову ж таки, найбільшу частку (понад 50%) “відступників” дали Україна і Північний Кавказ. Але вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. Проти тих, хто очолював вихід із колгоспів, був застосований терор. У результаті було колективізовано до кінця 1932 р. в УРСР майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівних площ.

Утворення колгоспів внесло хаос і дезорганізацію у сільське виробництво. До загального неладу додалася посуха, що у 1931 р. охопила степові райони. Але не вона була причиною голоду: у 1934 р. трапилася інша посуха, яка мала більш спустошливий характер. Однак голоду у 1934 р. не було. Він припав на 1932-1933 р., й безпосередньо його викликала зловмисна воля партійного керівництва.

У результаті загальної дезорганізації сільського виробництва висилення із села найпродуктивнішої частини виробників та селянського опору колективізації колгоспи не могли виконувати покладених на них планових поставок зерна державі. Але більшовицьке керівництво вимагало українського збіжжя за будь-яку ціну. У 1931 р. для вилучення зерна у селян в села вислали війська і міліцію. Унаслідок реквізицій з республіки було забрано не лише урожай, алеймайже половину (45%) посівного зерна.

Українські керівники намагалися виправити становище, відправляючи в окремі райони продовольство. Дехто з них зверталися безпосередньо до *Сталіна* з проханням дозволити виділення зерна для голодуючих. Але ці звернення не принесли результату, а лише посилили недовіру Москви до республіканського керівництва.

У січні 1933 р. в Україну з Москви був посланий *Павло Постишев*. Він зайняв посаду другого секретаря *КП(б)У* і водночас став головою столичної – харківської – партійної організації. Першого секретаря *КП(б)У* *Станіслава Косіора*, який перебував на цьому пості після від’їзду *Кагановича* у 1928 р., відтиснули на другий план. *Постишев* відверто ігнорував *Косіора* та хизувався тим, що відповідає тільки перед *Сталіним* і звітується особисто лише йому. Разом з *Постишевим* в Україну прибуло 3000 партійних робітників з *Росії*. *Постишев* і голова республіканського ДПУ Всеволод Балицький, якого призначили головою республіканського ДПУ. *Постишев* і Балицький стали головними виконавцями “великої чистки” української державної і партійної еліти, звинуваченої у терпимості до “національного

ухильництва” З 1 червня 1932 р. до 1 жовтня 1933 р. було змінено 75% всіх чиновників у місцевих радах і 80% секретарів партійних організацій.

Восени 1932 р. в Харків прибула спеціальна хлібозаготівельна місія на чолі з *Вячеславом Молотовим* і *Лазарем Кагановичем*. Вона вивезла з України майже всі хлібні запаси (хоча навіть цього виявилось недостатньо для виконання плану!). Після завершення роботи хлібозаготівельної комісії весною-літом 1933 р. голод сягнув найбільшого розмаху. Люди вимирали цілими селами. У багатьох місцевостях були зафіксовані випадки канібалізму. Селяни пробували рятуватися втечею у міста, але й там їх наздоганяла смерть – міське населення само терпіло від нестачі їжі, та й, окрім того, воно боялося надавати допомогу “куркулям”, “контрреволюціонерам” і “саботажникам”.

Московське керівництво довгий час не приймало заходів, щоб полегшити долю мільйонів голодуючих. Купи зерна і картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення *Росію*, гнили просто неба. І лише у квітні 1933 р., коли голод розгорнувся у повну силу, надійшло розпорядження про передачу селянам певної кількості стратегічних запасів хліба. Партійному керівництву, очевидно, не йшлося про гуманні цілі. Воно боялося втратити повністю своїх годувальників. “На носі” була нова посівна кампанія, а по цілих селах не було ані чим сіяти, ані самих сіячів. Щоб компенсувати недостачу в робочій силі, у порожні і напівпорожні села направляли студентів, військові частини, жителів міста. На “вільні” землі України і Північного Кавказу переселялися селяни з центральних районів *Росії*.

Радянський режим заперечував факт існування голоду. Тому кількість жертв голоду обчислити дуже тяжко: ніхто не вів обліку загиблих. Опубліковані недавно дані перепису 1937 р. показують, що чисельність населення в Українській РСР між 1931 та 1937 рр. зменшилася на 2,8 млн. чол. Однак й ці цифри не дають повного уявлення про масштаби катастрофи, оскільки певна кількість померлого населення частково компенсувалася досить високим рівнем народжуваності у 1935-1937 рр. За підрахунками сучасних українських істориків і демографів, кількість жертв голодомору сягає 4-5 млн. чол.

Голод 1932-1933 р. став національною трагедією. Ні в українській, ні у західній літературі й мистецтві поки що немає твору, який би описав цю трагедію, скажімо, на рівні повісті Камю “Чума” чи хоча б фільму Спілберга “Список Шіндлера”. Західні інтелектуали мають особливий борг перед українськими жертвами голоду 1932-1933 рр. Англійський драматург Джордж Бернард Шоу, його співвітчизники подружжя Сідней та Беатрис Вебб, колишній прем’єр-міністр Франції Едуард Ерріо та ін. побували в Україні у розпал голоду і після повернення на Захід розповідали історії про добре вгодованих українських селян. Очевидно, вони не були свідомі того, що в Україні їм показували не справжні селянські садиби, а “потьомкінські” села. Але справа не в тому, що західних інтелектуалів обманули: багато з них

прагнули бути обманутими. Під час великої депресії 1929-1933 р., а особливо після приходу Гітлера до влади у Німеччині у січні 1933 р. вони виявляли сильні прорадянські симпатії і відкидали будь-яку критику СРСР як вигадки нацистської пропаганди. Були й такі, які на замовчуванні голоду робили собі кар'єру. Представник “Нью-Йорк Таймс” у СРСР Вальтер Дуранті був повністю освідомлений про те, що діється в Україні. Однак у своїх статтях він ні словом не прохопився про цю трагедію, не бажаючи попасти у немилість до радянської влади. У 1932 р. він одержав одну із найвищих журналістських премій – приз Пулітцера – “за глибину, безсторонність, розсудливість і виняткову ясність” своїх репортажів з Радянського Союзу.

Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав не виправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього появилася колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади. На декілька поколінь наперед голодомор 1932-1933 рр. імпантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність³⁰.

Попри свої величезні масштаби, голод не став останньою хвилею масового терору в УРСР. Окрім традиційних жертв сталінського терору об'єктом атаки стало державне і партійне керівництво, яке два-три роки тому саме організовувало чистки. За порівняно спокійні 1935-1936 рр. республіканське керівництво встигло досить сконсолідуватися. Навіть головний виконавець чисток, *Павло Постишев* за цей час перетворився у щось на зразок українського партійного “гетьмана”. Він носив українську вишивану сорочку, виявляв інтерес до української історії і культури. За час його перебування на посаді другого секретаря ЦК *КП(б)У* столиця республіки була перенесена з Харкова до Києва, “культурного Донбасу України”, а у самому Києві споруджено пам'ятник Шевченкові. У 1935 р. *Постишев* виступив за продовження українізації у республіканській партійній організації.

Київ був взятий “під приціл” аж під час останньої передвоєнної хвилі терору, у 1937 р. До кінця 1938 р. було арештоване майже все республіканське партійне керівництво. З усіх колишніх керівних кіл *КП(б)У* залишилися лише Олександр Бойченко, член ЦК *КП(б)У*, який згодом став українським письменником, та Григорій Петровський – він доживав свого віку на скромній посаді заступника директора Московського музею революції. Український уряд встиг помінятися – звісно, не з власної волі – у 1938 р. аж два рази. Деякий час Україна взагалі не мала голови Раднаркому, в українському ЦК не існувало кворуму – але кого турбували такі дрібниці!

---

³⁰ Див.: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ, 1999.

Вакансії на керівних постах заповнили нові, переважно молоді комуністи, до того часу практично невідомі в Україні. Єдиною відомішою фігурою був *Микита Хрущов*, який до свого призначення в січні 1938 р. першим секретарем *КП(б)У* виконував обов'язки першого секретаря Московської партійної організації. Разом з ним в Україну приїхали другорядні і третьорядні партійні функціонери з *Росії*. Їх доповнили місцеві висуванці. Більшість із них змогла втримати керівні посади у республіканській і всесоюзній партійній ієрархії аж до 1960-1970 років. Серед них був і молодий *Леонід Брежнєв*, майбутній генеральний секретар ЦК *КПРС*, який у тридцятидворічному віці очолив Дніпродзержинський обком партії.

За приблизними підрахунками людські втрати в УРСР від репресій у 1927-1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн. чол. Міжвоєнний сталінський терор привів до загибелі кожного десятого українця. Репресії особливо сильно зачепили молодші групи (віком до 50 років) і чоловіків (серед них показник втрат становив 15%, серед жінок – 7%). Підсумовуючи трагічний досвід 1930-х рр., не можна не згодитися зі словами канадсько-українського історика Богдана Кравченка: “найбільшим досягненням українців у це десятиліття було те, що вони пережили його”³¹.

Зрозуміло, що українці не були єдиною етнічною групою в УРСР, яка постраждала від колективізації, голоду і репресій. Від голоду помирали і єврейські села, і села німецьких протестантів, і поселення кримських татар та ін. національних груп. Єврейські, болгарські, польські, німецькі, грецькі і молдавські національні райони на території Української РСР були розпущені, школи і газети національних меншостей (за винятком російських) – закриті. Керівництво національних німецьких районів, викладачі і студенти німецьких навчальних закладів арештовувалися як “фашистська підмога”. Кінець політиці “татаризації” *Криму* був покладений масовими репресіями місцевої політичної та культурної еліти і депортацією 35-40 тис. кримських татар.

Репресії проти національних меншостей в УРСР були тісно пов'язані з терором, який центральне керівництво розгорнуло проти титулярної нації республіки – українців. Як пояснював *Постишев* у 1936 р., чистки в Україні через те повинні бути масовішими, що українська специфіка постійно випродуковувала більше ворогів, аніж де-інде. Ліберальний курс міг утримуватися так довго, як довго місцеве керівництво могло чинити опір русифікаторській політиці Москви. Подібно до того, як під час української революції кожний прихід і відхід з Києва українського демократичного уряду приводив до відновлення і ліквідації національно-персональної автономії, так і завершення політики українізації означало кінець надій національних меншостей на задоволення їхніх національно-культурних прав.

---

³¹ Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. London, 1985. P. 152.

ЗАХІДНА УКРАЇНА У МІЖВОЄННУ ДОБУ: ПІД КОЛЕСАМИ ІСТОРІЇ

Західна Україна (західноукраїнські землі) не є сталим історично-географічним поняттям. Найкраще означити цей регіон можна як українські землі, які до 1939 р. не перебували під владою Росії і Радянського Союзу. Після завершення першої світової війни територія Західної України стало дещо більшою, аніж вона була за часів габсбурзької влади. У результаті післявоєнного врегулювання кордонів до неї відійшла частина земель колишньої Російської імперії: *Волинь*, *Полісся* і *Холмщина* увійшли до складу відновленої польської держави, а *Бессарабія* підпала під владу *Румунії*.

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 рр. розділили між собою три держави – *Польща*, *Румунія* і *Чехо-Словаччина*. У кожній з цих держав українці становили національну меншість. 5 млн. чол. були найбільшою національною меншістю у *Речі Посполитій* (бл. 14-16% усього населення) і заселяли майже третину території міжвоєнної *Польщі*. У *Румунії* і *Чехословаччині* чисельність українців у кожній з цих держав коливалося між 500 і 600 тис. чол. (хоча українські демографи твердять, що це число у *Румунії* наближалось до 1 млн. чол.), а їхня частка серед населення становила 3-4%. У цілому, у міжвоєнну добу на західноукраїнських землях проживало бл. 6-7 млн українців, тобто у 3-4 рази менше від числа українців, які проживали в Українській РСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

80-90 % західноукраїнського населення становили селяни. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період була одним з найбільш аграрно перенаселених країв Європи. Тяжке економічне становище ускладнювалось ще й національним чинником. Для зміцнення польського елемента на “східних кресах” *Речі Посполитої*, у 1920 і 1925 роках сойм ухвалив закони про надання землі тут польським офіцерам та солдатам. На східно-українські землі внаслідок цієї акції переселилося бл. 200 тис. польських осадників. Подібну політику, хоча й з дещо меншим розмахом, проводив і румунський уряд. На відміну від Варшави і Бухаресту, празький уряд не практикував заселення українських земель чеськими і словацькими колоністами. Щобільше, чеська влада доклала чималих зусиль для впровадження кращих методів сільського господарства, організувала сільськогосподарські школи і т.д.

Становлячи більшість сільського населення, українці перебували у меншості серед населення великих і середніх міст. Як і в “старі добрі австрійські часи”, соціальні відмінності співпадали з національними. Український селянин чув себе покривдженим польським, мадярським чи румунським поміщиком і нерідко ворогував з євреєм – власником сільського магазину, який небагато платив за сільські продукти й дорого брав за промислові товари.

У межах кожної держави західні українці демонстрували різний рівень національної свідомості й політичної активності. Конституційний лад австрійської частини габсбурзької монархії дав змогу викристалізуватися українській національній свідомості й розвинутися

організованим формам громадського життя. Тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості національного самовизначення закарпатських русинів. Міжвоєнні *Закарпаття* і *Пряшівщина* були тереном взаємного поборювання трьох національних орієнтацій: москвофільської, русинофільської й української. Найтяжча ж політична і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яка перед першою світовою війною належала до Російської імперії. Українці *Волині*, *Полісся*, *Холмицини* і *Бессарабії* за рівнем освіченості та національної свідомості значно поступалися навіть населенню *Закарпаття*.

Польська й румунська політика щодо українців, загалом не відрізнялася і зводилася до одного слова: асиміляція. Подібність цієї політики впливала зі схожості обидвох держав: у результаті повоєнного врегулювання вони одержали більше територій, аніж могли втримати. Політичні рухи насильно приєднаних національних меншостей становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередили зусилля на насильному викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей національних меншостей: українців, білорусів, німців, литовців, угорців та ін. Єдиний виняток становили євреї. Щодо них польський і румунський уряди надавали перевагу політиці прямих переслідувань, не ставлячи питання про їхню асиміляцію.

В обох – польському й румунському – випадках кордони нових адміністративних одиниць на українських етнічних територіях проводилися таким чином, щоб включити до них якомога більше неукраїнців. Українців усували з адміністративних посад або посилали виконувати службові обов'язки поза українські етнічні землі.

Головними жертвами полонізації і румунізації стали освітні заклади. Українська шкільна система у *Галичині* поступово заміщала двомовною (утраквістичною). За двадцять років польського панування кількість українських шкіл зменшилася з 3,662 до 144. Але якщо польська влада ще залишала хоча б найскромніші можливості для функціонування української мови в шкільництві, то румунський уряд взагалі виключав їх. Закон про шкільну систему від 26 грудня 1924 р. трактував українців як “румунів, що забули свою рідну мову”. Схожість прослідковувалась і у політиці Варшави і Бухаресту щодо української вищої освіти: українські кафедри закрили і в Львівському, і в Чернівецькому університетах.

Для українців Західної України підвалиною їхньої ідентичності була приналежність до своєї церкви. Це однаково стосувалось і греко-католиків *Галичини*, і православного населення *Волині*, *Полісся* і *Буковини*. Тому церква теж стала об'єктом асиміляції. У *Румунії* правлячу церкву перейменовували у “православно-румунську”, а автономну буковинську метрополію підпорядкував собі румунський патріархат. Українських священників не допускали до вищих посад у церковній ієрархії, українським кандидатам чинили перешкоди при вступі до семінарій.

У *Польщі* найбільших репресій зазнала православна церква на північно-західних землях. Наприкінці 1930-х років тут провели акцію насильної “ревіндикації” (примусового навернення у католицьку віру), під час якої було знищено близько 200 православних церков, а ще 150 передано римо-католикам. У результаті, із діючих тут у 1914 р. 389 православних церков, у 1939 р. залишилося лише 51. Становище греко-католицької церкви дещо різнилось: її права захищалися особливою угодою – конкордатом – між *Польщею* і Ватиканом від 10 лютого 1925 р. Однак засобом поборовання національної свідомості українців у *Польщі* була підтримка русофільських тенденцій у середовищі греко-католицької церкви на *Лемківщині*.

Аби розбити єдність українського руху польський уряд підтримував регіональні тенденції серед менших етнічних груп – лемків, гуцулів і бойків, а також русофільський рух у *Галичині*. Польська влада намагалася повернути навспак процес самоідентифікації галицьких українців до стану, що існував ще перед кінцем XIX ст. Офіційні документи свідомо уникали окреслення “український”, замінюючи його старими термінами “русинський” або “руський”. При цьому “русини” трактувалися не як окрема нація, а як “етнографічний матеріал” для будування польської або російської націй. Українська мова вважалася “винаходом більшовиків”, якої ніхто не знав перед революцією.

Кричущим порушенням прав національної меншості була “пацифікація” українського населення у *Польщі* восени 1930 р. Ця акція набрала характеру організованих державою антиукраїнських погромів. У відповідь на революційні дії українських екстремістських груп, польський уряд відправив військові загони і поліцію у *Галичину*, в райони заворушень, для розправ з місцевими жителями. Розправи включали побиття й арешти, руйнування кооперативів і відділень “*Просвіти*”, закриття шкіл та ін. Найвідразливішою стороною пацифікації було застосування принципу колективної відповідальності всієї української спільноти за дії окремих її представників. Відповідно до цієї логіки, бути українцем означало бути політично неблагонадійним елементом.

З боку польського суспільства не бракувало закликів до нормалізації польсько-українських стосунків. Польські селянські та ліві партії декларували право українців і білорусів на територіальну автономію. Нелегальна комуністична партія настоювала навіть на праві обох народів до самоврядування, аж до відокремлення від *Польщі* і приєднання до УРСР та БРСР. Крім цього, існувало декілька позапартійних груп, які проявляли щирі симпатії до українських національних прагнень.

Але всі ці партії і групи відігравали другорядну роль у політичному житті *Польщі*. До 1926 р. його тональність визначалася перемогою лінії Романа Дмовського над федеральними планами *Юзефа Пілсудського*. Ще на початку 1920-х років останній запевняв, що ні за що на світі не хотів би, щоб *Польща* мала велику територію з вороже наставленими національними

меншостями – на довшу мету це мало б фатальні наслідки для польської держави. У травні 1926 р., коли *Пілсудський* здійснив державний переворот і прийшов до влади, він дістав усі необхідні важелі для проведення своєї політичної програми. Але його ставлення до національних меншостей у цей час визначалося не федеративними планами, а інтересами національної безпеки.

Щоправда, *Пілсудський* зберігав прихильність ставлення до своїх колишніх союзників, петлюрівців. У 1930 р. завдяки ініціативі екзильного (еміграційного) уряду *УНР* та фінансовій підтримці міністерства віросповідань і визнань у Варшаві був заснований Український науковий інститут. За дев'ять років свого існування Інститут надрукував більше праць, ніж будь-яка інша наукова установа у Західній Україні чи в еміграції. Найвідчутнішим кроком до позитивної української політики у часи правління *Пілсудського* було призначення у 1928 р. воєводою *Волині* колишнього заступника міністра внутрішніх справ у петлюрівському уряді Генрика Юзевського. За час свого перебування на цій посаді (до 1938 р., з невеликою перервою) він прагнув зреалізувати програму польсько-української угоди 1920 р. Українці *Волині*, за його задумом, мали стати лояльними громадянами *Речі Посполитої*. За це польська адміністрація зобов'язувалася сприяти їм у задоволенні їхніх національно-культурних і релігійних потреб. Експеримент протривав лише 10 років. Після зміщення Юзевського гору в місцевій адміністрації взяли антиукраїнські сили, а програма широко закреслених змін була згорнута. Восени прокотилась друга хвиля антиукраїнських погромів вздовж польсько-радянського кордону. Її лозунгом стало “зміцнення польськості на кресах”.

Результатом такої політики було тотальне відчуження українців від польської держави. Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно демонструючи їм переваги демократії і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд постійно застосовував репресії. *Іван Лисяк-Рудницький* характеризував політику міжвоєнної *Речі Посполитої* щодо українців словами: “Це гірше, ніж злочин, це – дурість”³².

Взаємна ворожість польської влади і національних меншостей означала щось більше, аніж просто невдачу національної політики уряду. Зазнала краху сама ідея демократії. Бо демократія – це не стільки правління більшості, скільки захист меншості. У повсякденному житті постійно виникають ситуації, коли ті, хто перебуває сьогодні у більшості, завтра можуть опинитися в меншості. Головне ж, з погляду демократії полягає в тому, щоб права громадянина не залежали від того, чи він належить до більшості, чи до меншості. Політика міжвоєнної *Речі Посполитої* витворювала такий клімат, коли від обмеження прав українців, євреїв та ін. національних меншостей легко було перейти до переслідувань своїх земляків-поляків, або будь-

---

³² Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. Т. 1. с. 105.

яких інших соціальних чи політичних груп, які в даний момент не згоджувалися з офіційною лінією Варшави³³.

Політика стосовно національних меншостей стала пробним каменем для демократичного устрою усіх тих держав, які виникли у Центральній та Східній Європі після першої світової війни. Єдиною, хто більш-менш задовільно склав цей екзамен на демократію, була *Чехо-Словаччина*.

За двадцять років перебування у складі *Чехо-Словаччини* українці *Закарпаття* і *Пряшівщини* швидко долужили те, чого їх було позбавлено за попередні п'ятдесят років угорського панування. *Чехо-Словаччина*, як і *Польща*, теж обіцяла впровадження автономії для українських земель; виконання цього рішення було відкладено аж до 1938 р. Але вона принаймні визнавала за більшістю українського населення право жити в кордонах однієї адміністративної одиниці – *Підкарпатської Русі* (з 1928 р. – Підкарпатської руської землі). Празька влада визнавала “руський” характер цього краю, дозволивши представникам місцевого населення займати адміністративні посади. Найбільш помітними були успіхи у розбудові національної освіти. На момент входження *Закарпаття* і *Пряшівщини* у склад *Чехо-Словаччини* тут майже не було шкіл з рідною мовою навчання. У 1930-х рр. їх число доходило до 500. *Чехо-Словаччина* дала притулок і фінансову підтримку зразу декільком українським вищим навчальним закладам – *Українському вільному університету* (1921), Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923-1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922-1935).

Щоправда, Празький уряд не залишався осторонь від дискусії, що точилася між українофільською, русинофільською та русинською орієнтаціями. Він надавав підтримку по черзі кожній з них, зупинившись у середині 1930-х на останній, оскільки перші дві створювали загрозу для територіальної єдності *Чехо-Словаччини*. Але, як у випадку з галичанами в *Австро-Угорській монархії*, найбільше, хто скористав з ліберальних політичних умов у міжвоєнній *Чехо-Словаччині*, були прихильники українофільської орієнтації.

ЗАХІДНА УКРАЇНА У МІЖВОЄННУ ДОБУ: ПОВОРОТ НАПРАВО

Післявоєнне влаштування кордонів багатьом західним українцям здавалося найгіршим з усіх можливих. Але життя вимагало пристосуватися навіть до найнесприятливіших умов. Місцеві центристські партії ставили у центр своїх політичних вимог здобуття національної автономії у межах існуючих держав. Найвпливовішою серед цих партій було *Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)*, створене у Львові в липні 1925 р. Створення *УНДО* означало, по суті, переливання старого вина у нові міхи: воно мало ту саму програму й

³³ Шпорлюк Р. Польські рефлексії // Сучасність, 1981. № 3-4. С. 157.

тих самих лідерів, що й довоєнна *Українська національно-демократична партія*. Слабким місцем у діяльності *УНДО* був її регіональний характер. Воно діяло, в основному, в *Галичині*. Спроби ж перенести свої впливи на *Волинь*, через Сокальський кордон, не увінчалися великим успіхом. Більших результатів добилося інша традиційна галицька партія – *Українська Радикальна Партія (УРП)*, яка у 1926 р. утворила з волинськими есерами об'єднану *Українську Соціалістично-Радикальну Партію (УСРП)*. Продовжувала свою діяльність й *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*, а на місці передвоєнної *Християнсько-суспільна партія* зовсім припинила діяльність, і лише у 1930 на її місці постала *Українська католицька народна партія (УКНП)*.

Найбільшою заслугою центристських партій у *Галичині* був розвиток розгалуженої сітки українських громадських організацій. Товариство “*Просвіта*” у 1925 р. нараховувало 11 тис. членів та підтримувало діяльність хат-читалень з чисельністю ще 121 тис.чол. Товариство “*Рідна школа*” на противагу полонізації державної освіти розбудовувало власну сітку приватних українських шкіл, а організація “*Союзу українок*” охопила значну кількість українського жіноцтва та ін. Великих успіхів досяг український кооперативний рух, котрий у 1937 р. нараховував бл. 3,5 тис. кооперативів із загальною кількістю 660 тис. членів. Українським організаціям вдалося організувати навіть позадержавні заклади вищої освіти. У 1921-1925 рр. діяли Львівський таємний український університет і Львівська таємна українська висока політехнічна школа. У 1928 р. Львівська греко-католицька семінарія була перетворена у Богословську академію.

Українці *Галичини* розбудували сильне громадянське суспільство, що охоплювало різні сфери національного життя: від виробництва сільськогосподарської продукції, до витворення наукових і культурних вартостей. Успіхи західноукраїнських політичних діячів поза *Галичиною* і *Волинню* були значно скромнішими. Вони не творили власних партій, а були переважно членами чехо-словацьких і румунських партій. У *Закарпатті* і на *Пряшівщині* до цього спричинилася загальна слабкість і невиробленість політичного життя. На *Буковині* до 1928 р. діяв стан облоги, й українські партії були заборонені. Лише у 1927 р. Румунський уряд дозволив створити *Українську національну партію* – буковинський відповідник *УНДО*.

Легальна діяльність чисельних партій та організацій складала лише видиму частину айсбергу українського національного життя. Іншу частину являв т.зв. “нелегальний сектор”, пов’язаний у першу чергу з діяльністю двох зовсім нових і надзвичайно динамічних сил – комунізму й націоналізму. Їх виникнення і швидкий розвиток спричинили наростання радикальних настроїв в українському суспільстві. Націоналізм зріс на почутті постійного національного приниження та природнього інстинкту національного самозбереження. Комунізм народився зі злиднів, у яких жило українське село. Обидва рухи пропонували швидке й

радикальне розв'язання основних питань щоденного життя. Поза цим, наростання націоналістичних та комуністичних настроїв у західноукраїнському суспільстві відображало загальне європейське явище – крах демократичної системи та заміну її авторитарними або тоталітарними режимами. Міжвоєнний націоналізм і комунізм попри свої принципи відмінності поділяли спільну зневагу до демократії як до нібито облудного прикриття для панування ворожих націй та ворожих класів. В українському випадку негативне ставлення до демократії пояснювалося ще й специфічними національними причинами: власне на найбільші демократичні держави – Франція, Англія, США – падала відповідальність за утворення Версальської системи та розділ західноукраїнських земель між чужими державами.

Популярності комуністичному рухові серед західноукраїнського населення додавав факт, що він виступав принциповим противником Версальської системи й виступав за приєднання Західної України до Української РСР. На відміну від Наддніпрянської України, світогляд галицько-українських комуністів виріс на рідному ґрунті, з драгоманівського соціалізму та ідеології, близької до східноукраїнських боротьбистів. Українська національна течія відіграла головну роль у скликанні та проведенні у Станіславові в лютому 1919 р. конференції, котра проголосила створення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ).

Перший час галицькі комуністи підпорядковувалися *КП(б)У*, але в грудні 1920 р. керівництво ними, згідно рішення Комінтерну, перебрала Комуністична партія Польщі. Після ідейної перемоги національної орієнтації над місцевими польськими та єврейськими комуністами у 1923 р. партію було перейменовано у Комуністичну партію Західної України, (*КПЗУ*), а її автономний статус у складі польської комуністичної партії розширено. Подібним чином розвивалася ситуація і на *Закарпатті*, де з 1926 р., місцева комуністична партія перейшла на українські позиції і своє завдання вбачала у тому, щоб прищеплювати місцевому населенню почуття української національної самобутності.

Перемога української течії у західноукраїнському комуністичному русі у 1920-х роках була пов'язана з успіхами українізації у Радянській Україні. Під вплив радянофільських настроїв підпали центристські (за винятком радикальної) партії й організації і навіть колишній диктатор *ЗУНР Євген Петрушевич*. Поширення цих тенденцій дозволило західноукраїнським комуністам проникнути у “легальний сектор” українського громадсько-політичного життя. Вони повністю перебрали у свої руки керівництво *УСДП*, що привело до заборони діяльності партії у 1924 р. (вона змогла відродитися аж у 1929 р., очистившись від комуністичних впливів). Найбільшим же успіхом увінчалася діяльність *Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання (Сельробу)*. Утворене у 1926 р. як політична організація української селянської бідноти з прокомуністичною і радянофільською орієнтацією, воно вже через два роки, на виборах 1928 р., серйозно потіснило традиційні західно-українські партії. Особливо

сильними були його позиції на *Волині*. У 1932 р. польський уряд офіційно заборонив його діяльність, але воно продовжувало діяти підпільно.

Перші атаки на українських націонал-комуністів у Радянській Україні одразу ж позначились на становищі всередині *КПЗУ*. У квітні 1927 р., незважаючи на тиск радянського керівництва, західноукраїнські комуністи відмовилися засудити “національний ухил” *Шумського*. Покарання було суворим: “васильківців” виключили з партії і Комінтерну, а ЦК *КПЗУ* – розпустили. Після згорання українізації, масових репресій та штучного голоду 1932-1933 років у Радянській Україні популярність *КПЗУ* у західноукраїнському суспільстві катастрофічно впала. Але остаточний удар був нанесений з Москви. У 1938 р. Комінтерн оголосив про розпуск Комуністичної партії Польщі, а разом з нею – *КПЗУ* і Компартії Західної Білорусії як “помічниць імперіалізму”.

На відміну від комуністичного руху український націоналізм у міжвоєнні роки переживав період майже безперервного піднесення. Його організаційні витoki пов’язані з діяльністю *Української Військової Організації (УВО)*, створеної у 1920 р. групою офіцерів УСС та *УГА* на чолі з *Євгеном Коновальцем*. Діяльність *УВО* зводилась до актів саботажу, підкладання бомб, експропріації майна державних установ (на зразок передреволюційної діяльності *Сталіна* чи *Пілсудського*) та політичних вбивств.

До формування ідеології українського мієвоєнного націоналізму найбільше доклався *Дмитро Донцов*. У 1921 р. переїхав до Львова і за посередництвом *Коновальця* одержав місце редактора “Літературно-Наукового Вістника” (з 1932 р. – “Вістника”). У написаних у тому часі книжках (“Підстави нашої політики” (1921) та “Націоналізм” (1926)) він піддав нищівній критиці дотогочасний український національний рух. Причини поразки українського руху, на його думку, крилися у захопленні провідних його ідеологів – *Драгоманова*, *Грушевського*, *Франка* – ідеалами вселюдського братерства й справедливості. Раціоналізму попередніх поколінь українських політиків він протиставляв ірраціоналізм і волюнтаризм, пацифізму – імперіалізм, лібералізму – інтерес нації над усе, демократії – принцип ініціативної меншості і творчого насильства.

Писання *Донцова* визначили світогляд цілого покоління галицьких українців, яке дебютувало на політичній арені у міжвоєнний період. Нове покоління, покоління “синів”, засуджувало своїх “батьків” за демократичну м’якотілість, що привела до національної поразки. Прихід нового покоління привів до зміни у співвідношенні між “легальним” й “нелегальним” сектором в українському таборі. До кінця 1920-х років вони співіснували і взаємодоповнювали себе. 1928 рік став водорозділом у розвитку українського політичного життя. Участь головних українських партій у тогорічних виборах до польського сейму і сенату привела до розколу галицького суспільства. З точки зору центристських лідерів, ця участь диктувалася потребами

“реальної праці”; з точки зору радикального крила, вона дорівнювала мовчазному визнанню польської окупації краю. Все друге міжвоєнне десятиліття (1929-1939) пройшло у гострій боротьбі між прихильниками еволюційної й революційної, легальної і нелегальної тактики.

Коновалець та його оточення бачили вихід з політичної кризи у створенні нової масової організації, яка, відмежовуючись від “угодовців”, могла б вести одночасно і легальну, і нелегальну роботу. Така організація – *Організація українських націоналістів (ОУН)* – була заснована в результаті злиття *УВО* й націоналістичних студентських організацій наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. на установчому з’їзді у Відні. Створення *ОУН* було спробою “нелегального сектору” добудувати собі зверху “легальний” замість старого, ураженого “угодовством”. При цьому *УВО* мала й надалі зберігати свою організаційну самобутність й продовжувати виступати як підпільна прибудова до українського табору. На думку її лідера, *Євгена Коновальця*, *ОУН* мала бути явною, масовою політичною організацією, яка хоча б частково діяла у згоді з чинним польським законодавством.

На відміну від еміграційного Проводу українських націоналістів, очолюваного *Коновальцем*, Крайовий провід *ОУН*, що складався переважно з молодих людей, взяв курс на перетворення своєї організації у розширену версію *УВО*. У результаті у 1932 р. *УВО*, втративши рацію свого існування, злилася з *ОУН*.

Крайовий провід *ОУН* трактував терор як засіб, що мав привести до загального антипольського повстання. Терористичні акти разом з відповідними діями польської влади мали довести українське населення до стану постійного революційного кипіння, щоб у слушний момент взятися за зброю і стати до остаточної розправи з ворогом.

У червні 1933 р. пост провідника крайового *ОУН* зайняв енергійний і рішучий *Степан Бандера*. Він підготував два голосні політичні вбивства – аташе радянського консульства у Львові Олексія Майлова, застреленого 22 жовтня 1933 р. у помсту за колективізацію і голод у радянській Україні, та 15 червня 1934 р. – міністра внутрішніх справ *Польщі* Броніслава Перацького, відповідального за проведення пацифікацій.

Після вбивства Перацького спеціальним декретом польського президента у місцевості *Берега Картузька* був створений концентраційний табір для політв’язнів. Він зразу ж наповнився українцями, підозрюваними у революційній діяльності, комуністами та членами польської опозиції. 14 вересня 1934 р. *Польща* денонсувала закон про захист національних меншостей.

Терор *УВО-ОУН* був спрямований не тільки проти зовнішнього, але й проти внутрішнього ворога, у першу чергу – проти тих, хто виступив за нормалізацію стосунків з польським урядом. Всього за 1921-1939 роки націоналістичне підпілля провело 63 замаху. Їхніми жертвами стали 25 поляків, один росіянин і один єврей; більшість – 36 – були

українцями (з них лише один комуніст!). Така тактика *ОУН* викликала засудження легальних організацій і лідерів центристських партій.

Спровокована *ОУН* звиля державних репресій поставили у скрутне становище партії легального сектору. Українське політичне життя опинилося перед загрозою повністю бути загнаним у підпілля. У 1932 р. керівництво *УНДО* розпочало дискусію про нову тактику перед лицем наростаючих репресій польського уряду. У її ході виробилася ідея вимагати територіальної автономії для Західної України як основи для нормалізації польсько-українських стосунків. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися укладанням компромісу у липні 1935 р. Польський уряд обіцяв припинити репресії, натомість *УНДО* відмовлялося вести антиурядову політику.

“Нормалізація” польсько-українських стосунків була тактичним компромісом, а не принциповою угодою. Її уклали елітарні групи політичного естаблішменту, однак ширший загальний ані в польському, ані в українському суспільстві не підтримав “нормалізації”. В українському таборі “нормалізації” протиставилася не лише революційна молодь з крайової *ОУН*, але й значна частина центристських сил. На початку 1938 р. до цього комітету ввійшли і самі ініціатори нормалізації – керівництво *УНДО* на чолі з *Василем Мудрим*.

Крах політики “нормалізації” у 1938 р. поховав надії на легальне розв’язання українського питання. Західноукраїнські політики могли надіятися на знищення своїх головних супротивників – *СРСП* і *Польщі* – лише у грозі нової війни, запах якої чувся уже в повітрі. Природньо, що вони вбачали своїх союзників серед ворогів свого ворога – у Литві, *Чехо-Словаччині* й Німеччині. Перше місце у цих контактах займала Німеччина, найбільш зацікавлена у розвалі Версальської системи. Українсько-німецькому зближенню сприяв той факт, що після поразки визвольних змагань Німеччина стала місцем осідку української політичної еміграції – гетьмана *Павла Скоропадського*, колишнього президента *ЗУНР* *Євгена Петрушевича* та ін. Контакти між німецьким урядом й українськими групами виходили поза межі звичайної гостинності: вони надавали своєму господарю військово-розвідкові послуги. Найактивнішими в цьому були *УВО* й *ОУН*. Німецька військова розвідка (абвер) постачала *УВО* зброєю, фальшивими паспортами й інструкторами для військового навчання.

Співпраця нацистського керівництва з *ОУН* мала тактичний характер. Його ж стратегічна позиція щодо українського питання довгий час залишалася невизначеною. Гітлер у “*Mein Kampf*” виразно говорив про встановлення німецького панування на Сході Європи, погрожуючи місцевим народам виселенням та пониженням життєвих стандартів, а євреям – масовим винищенням. Головний же ідеолог націонал-соціалістів *Альфред Розенберг*, у своїй книжці “Головні засади німецької зовнішньої політики” (1927), обстоював ідею створення української самостійної держави як потенційного союзника Німеччини. Ріббентроп перед

від'їздом на переговори з *Польщею* наприкінці січня 1939 р. запевняв німецьких генералів, що Рейх має намір утворити васальну державу – “Велику Україну” – з територій, в яких живуть українці в *Росії*, *Польщі* й Закарпатській Україні. Першим кроком на шляху до створення цієї держави мало б бути вирішення питання Закарпатської України.

Цьому маленькому краєві судилося зіграти несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні другої світової війни. Закарпатські лідери, вслід за словацькими політиками скористалися послабленням *Чехо-Словаччини* після Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 року. Вони домоглися надання *Підкарпатській Русі* давно обіцяного Прагою статусу автономного краю. Після призначення наприкінці жовтня 1938 р. прем'єр-міністром цього уряду *Августина Волошина* в політичному житті цього краю верх взяла українська орієнтація.

Згідно рішення німецько-італійського арбітражу у Відні (2 листопада 1938 р.) уряд *Карпатської України* змушений був уступити *Угорщині* південну частину разом з Ужгородом, Мукачевим і Береговим й евакуюватися до нової столиці – Хуста. Невдача не зменшила рішучості українських лідерів будувати українську державу у межах об'єктованої автономії. Уряд *Волошина* українізував освіту та пресу, розширив сітку кооперативів, організував роздачу продовольства і налагодив комунікації. Для захисту кордонів були створені власні збройні сили – т. зв. *Карпатська Січ*. На виборах 16 лютого 1939 до автономного сейму коаліція українських партій – *Українське національне об'єднання* – одержала 86,1% голосів виборців.

Українська автономія у *Закарпатті* стала причиною неспокою одразу у декількох столицях. Прага і Варшава боялася українського ірредентизму, який посилався після проголошення *Карпатської України*. Ці побоювання не були безпідставними: те, що найменша і найпізніше пробуджена частина України буде, як здавалося в 1938 р., найближча до здобуття державності, викликало величезну хвилю національного піднесення серед західних українців. Тисячі молодих галичан, членів і прихильників *ОУН*, оминаючи польські прикордонні пости, перебиралися гірськими стежками в *Закарпаття* і вступали в *Карпатську Січ*.

Занепокоєння європейських держав викликала позірна підтримка *Карпатської України* фашистською Німеччиною. Англійський і французький уряди трактували проголошення *Карпатської України* як перший крок до створення васальної української держави під німецьким протектортом. Це збільшувало напругу й у стосунках між Москвою і Берліном. У своїй промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. *Сталін* присвятив проблемі *Карпатської України* окреме місце. Він висміяв ідею приєднання Радянської України з 30 млн. чол. до краю з населенням всього 700 тис. чол. як пропозицію “злиття слона з комарем”.

Німецьке керівництво сприйняло виступ *Сталіна* як відмову Радянського Союзу від претензій на цю частину української території. Кількома днями пізніше Гітлер дав дозвіл *Угорщині* на окупацію *Закарпаття*. Радянське керівництво потрактувало ліквідацію

Карпатської України як поступку з боку Німеччини. Цей обмін “любезностями” став першим сигналом до німецько-радянського зближення, що завершилося укладенням пакту Молотова-Ріббентропа і промостило шлях німецькій агресії на Схід.

14 березня 1939 р. угорське військо заатакувало *Карпатську Україну*. Ввечері цього ж дня уряд *Волошина* ще встиг проголосити державну незалежність краю. Незалежність тривала недовго: 16 березня угорське військо захопило *Хуст. Карпатська Січ*, слабо оснащена й погано озброєна, протягом п’яти днів чинила опір регулярній армії. Навіть після поразки ще до середини квітня у Карпатах тривала партизанська війна.

Серед усіх частин *Чехо-Словаччини Карпатська Україна* єдина вчинила збройний опір загарбнику. Невідомо, чи фашистська Німеччина змогла б у найближчі роки добитися таких приголомшуючих успіхів, якщо б чудово вишколена і прекрасно оснащена чеська армія виявила хоча б частину того бойового духу, яким відзначилася *Карпатська Січ* навесні 1939 р.

СПАДЩИНА МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Міжвоєнні роки були періодом загального занепаду ідеї демократії й оформлення авторитарних й тоталітарних режимів. Центральна і Східна Європа стали основним тереном зародження тоталітаризму як ідеології і політичної системи. Українці, один із найчисельніших народів цього регіону, безпосередньо відчували на собі вплив його радянського варіанту. Трагічний міжвоєнний досвід ставить серйозну проблему перед істориками України. Як поєднати між собою 1920-і та 1930-і роки, десятиліття національного розквіту і національного запустіння? Чи була українізація широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення та винищення національно свідомих елементів, або ж стратегічним ошуканством, розрахованим на внутрішній і зовнішній ужиток? (Ярослав Дашкевич)³⁴. А чи була вона просто одним із чергових п’ятирічних радянських планів, виконання яких відбувалося радше на папері, аніж у реальному житті? (Роман Шпорлюк)³⁵. Подібно – чим був голод 1932-1933 років? Помстою українському селянству за небажання йти в колгоспи, а чи розправою з ним як наймасовішою соціальною базою українського руху? Коли українські селяни мільйонами вмирали від голоду, то чи вмирали вони як “куркулі і підкуркульники”, а чи як “українські націоналісти”?

На всі ці питання не існує однозначних відповідей. Суперечки виходять за рамки чисто наукових дискусій і набирають політичного забарвлення. Перша (і найдавніша) взагалі заперечувала існування голоду, а якщо й визнавала, то лише у дуже обмеженому вигляді, як результат неврожаю і посухи. Мільйони селянських жертв, згідно цієї інтерпретації, є видумкою і фальсифікацією. Такої точки зору дотримувалася радянська історіографія майже до

---

³⁴ Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. Київ, 1993. С. 78-88.

останніх років існування Радянського Союзу. Її підтримували ряд західних інтелектуалів лівого спрямування. Навіть після того, як радянський уряд визнав існування голоду 1932-1933 рр., на Заході появлялися книжки і статті, які називали український геноцид вигадкою нацистів³⁶, або стверджували, що голод був викликаний природніми умовами, отже немає підстав говорити про зловмисні дії партійного керівництва³⁷.

Друга інтерпретація вийшла із середовища українських емігрантів на Заході. Вони не тільки стверджували наявність голодомору, але й наголошували, що “голод 1933 року був організований спеціально для України”³⁸. Однак до їх голосів західні інтелектуали не надто прислуховувались, трактуючи відповідні заяви як вияв “українського націоналізму”, “антирадянщини” і т. д. Звинувачення у націоналістичній фальсифікації відпали, коли у 1980-х роках тезу про спеціально спланований проти українців голод детально аргументували два історики неукраїнського походження – Роберт Конквест і Джеймс Мейс³⁹. Під впливом представлених документальних матеріалів у 1988-1990 р. спеціальна комісія американського конгресу та незалежна міжнародна комісія правників ствердила, що український голод 1932-1933 років за своїм характером і розмахом рівнозначний голокосту й етноциду.

У інтерпретації цієї групи авторів, голод 1932-1933 років, згорання українізації і відродження російського централізму були гранями однієї і тієї ж політики, направленої на перебудову Радянського Союзу у тоталітарного спадкоємця Російської імперії. Спрямування вістря основного удару в Україну викликали ті обставини, що українці, як за своєю чисельністю, так й через впертий опір радянському режимові, стали основною перешкодою для відновлення Російської імперії у тоталітарному варіанті. Селяни *Росії* теж повставали проти комуністичного режиму. Різниця, однак, полягала в тому, що більшовикам вдалося зразу встановити свій контроль над Центральною Росією, тоді як в Україні їм довелося декілька разів зазнати поразки і поновно завойовувати її територію. Якщо б *Сталіну* не вдалося подолати українізацію і зламати хребет українському селянству, його контроль над Україною був би дуже проблематичним.

Слабким місцем цієї інтерпретації є факт, що насправді голод не обмежувався етнічними українськими землями. Крім України і Кубані, від нього постраждало населення Дону, Поволжя і Середньої Азії. З іншого боку, якщо прийняти версію про специфічно анти-український характер голоду 1932-1933 рр., то залишається незрозумілим, чому не охопив усю територію УРСР – адже *Сталін* був досить старанним і методичним у проведенні репресивної політики?

---

³⁵ Пост-Поступ. 1992, липень.

³⁶ Tottle D. *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto, 1987.

³⁷ Tauger M. *The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // Slavic Review*. Vol. 50 (Spring 1991). P. 70-89.

³⁸ Майстренко І. *Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні*. Едмонтон: Канадський Інститут Українських студій, 1985. С. 254.

Третю інтерпретацію висувують російські пострадянські та деякі західні автори⁴⁰. Вони визнають факт існування масового голоду і його штучний характер, але відкидають поняття власне “українського голоду” як націоналістичний міф. Голод, на їхню думку, спричинила сталінська колективізація, і під час її проведення українські селяни масово гинули не тому, що були українцями, а тому, що були селянами. Голодомор не обмежувався виключно українською територією; він охоплював всі ті регіони, які були традиційними житницями Російської імперії і Радянського Союзу.

Але і ця точка зору має слабкі місця. Відомо, що голод не зачепив Центрально-чорноземний район, один із головних зернових регіонів *Росії*. З другого боку, від голоду потерпіли бідні на хліб українські землі *Поділля та Волині*.

Суперечки, які ведуться навколо питання, проти кого був спрямований терор голодом – українців чи селян – до певної міри є безплідними. Аргументація кожної зі сторін має дуже суттєвий недолік: вона побудована на штучному розділенні на “українців” та “селян”. Насправді, ці дві ідентичності— і національна, і соціальна – дуже тісно пов’язані між собою. Як вдало відмітив Володимир Бровкін у своїй рецензії на кижку Роберта Конвеста,

“селяни протистояли новому наступу на своє село, оскільки це була атака на їхній спосіб життя, на їхні традиції, на саму їхню ідентичність. Іншими словами, це була атака на те, що робило їх відмінними від інших селян, що робило їх українцями... Коли селяни центральних російських областей стикалися з загонами, що були послані з Москви чи Ленінграду для реквізицій, вони не сприймали їх як чужоземних. Коли ж селяни в Україні стикалися з таким ж загонами, вони вважали їх чужоземними напасниками. Селянський опір в Україні обов’язково включав у себе національне почуття”⁴¹.

Найбільша спокуса полягає у зведенні причин “розстріляного відродження”, голодомору, репресій проти українського партійно-державного апарату 1937-1938 рр. до зловмисних цілей *Сталіна*, його ненависті до всього українського чи до його психічної хвороби – публіцистичні писання останніх років багаті прикладами таких спрощених підходів. Але простота твердження не є обов’язковою ознакою його істинності. Як, наприклад, пояснити факт, що прискорення

---

³⁹ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ, 1993; Mace J. The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine // Famine in Ukraine 1932-1933 / Ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 1-14.

⁴⁰ Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932-1933 и демографической катастрофе 30-40 годов в СССР // Вопросы истории. 1988. № 3. С. 116-121; Merl S. War die Hungersnot von 1932-1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt in Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt?, Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neues Staates / Hrsg. von G.Hausmann und A. Kappeler. Baden-Baden, 1993. S. 145-166.

⁴¹ Brovkin V.N. Robert Conquest's Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionists // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 9, N 1/2 (June 1987). P. 244.

темтів українізації почалося лише з прибуттям в Україну посланця *Сталіна Лазара Кагановича*?

Одним із поширених є трактування сталінізму як форми форсованої і насильної модернізації країни⁴². Треба нагадати, що у 1917-1920 рр. більшовики твердо вірили, що вслід за російською революцією почнеться революція європейська. Коли ж стало зрозумілим, що вогнище революції в Європі розпалити не вдасться, це змусило російських більшовиків обмежити свій революційний ентузіазм рамками *Росії*. Тоді появився “висновок” про можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні. *Ленін* міркував так: якщо для створення соціалізму потрібний певний рівень матеріальної культури, то чому б спочатку не завоювати владу в одній країні, а потім, використовуючи цю владу, кинутися доганяти інші народи? Цю точку зору перейняв і *Сталін*. Відповідно до неї, план побудови соціалізму в СРСР включав у себе проведення швидкими темпами індустріалізації, колективізації і культурної революції. Виконання цього плану мало привести до переродження країни з аграрно відсталого промислово розвинутого.

Модернізація тісно переплітається з національним питанням. Для того, щоб селянство могло навчитися складних операцій на промисловому виробництві, належало перш за все навчити його грамоти. У традиційному селянському суспільстві у батька не виникало потреби посилати сина в школу для того, щоб, скажімо, навчити його орати. Син навчався цього всього безпосередньо від батька, працюючи з ним у полі. В індустріальному суспільстві неможливо передати всі технологічні знання шляхом одного тільки наслідування. Освоєння таких вмінь вимагає від молодого робітника певного рівня абстрактного мислення. Навчити ж абстрактно мислити може тільки школа. Власне у школі дитина стає “операційноздатною” – тобто готовою перейняти достатньо складні поняття і навички. Важливою умовою цього є обставина, щоб заняття провадилися добре зрозумілою для дитини мовою. Саме цим нації як етнічно-мовні утворення є ідеальними за своїм розмірами спільнотами для проведення модернізації.

Цю обставину стосовно української історії 1920-х рр. відзначив Орест Субтельний:

“Своїми успіхами політика українізації...насамперед завдячувала тому, що вона була пов’язана із загальним процесом модернізації. Не патріотизм і не традиціоналізм були головними причинами збереження українцями рідної мови. Це скоріше пояснювалося тим, що українська краще, ніж будь-яка інша мова, давала їм змогу

---

⁴² Стосовно українського матеріалу цю тезу недавно повторив Георгій Касьянов – див.: Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і–30-і рр.: соціально-психологічний фон // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II. Львів, 1994. С. 48.

здобути освіту, брати корисну інформацію з газет і часописів, спілкуватися зі службовцями й виконувати свої професійні обов'язки”⁴³.

Проголошена більшовиками формула модернізації країни ще більше підсилювала роль національної освіти: їхні плани передбачали проведення не просто індустріалізації, а індустріалізації соціалістичної. Щоб прискорити побудову соціалізму, слід прищепити народним масам його ідеали, а найкраще це було робити народною, зрозумілою мовою. Це був великий місіонерський проект, схожий до того, який у часи Ленінової молодості у Казані сформулював російський педагог Ільмінський. Лише через рідну мову, стверджував Ільмінський, можна направити народи на справжній християнський путь. Лише через рідну мову, стверджував *Сталін* у 1913 р., єврейські робітники можуть досягнути інтелектуальні здобутки марксизму⁴⁴.

Зміст українізації 1920-х рр. полягав не в “селянізації”, як стверджували її противники в Україні, а якраз навпаки – у витворенні з переважно селянського середовища модерної нації з власною державно-політичною елітою (націоналів, навернених у марксизм через рідну мову) та промисловим робітництвом. Рівень модернізації визначається різними показниками: часткою населення, яке живе у містах; кількістю жителів, зайнятих в інших видах виробництва, аніж сільське господарство, лісництво і рибальство; чисельністю шкіл та охопленням освітою населенням; числом осіб, які читають газету хоча б раз у тиждень, висилають або одержують листа хоча б раз у місяць, слухають радіо, ходять в кіно, працюють на підприємствах з кількістю робітників більше п'яти і т.п.⁴⁵ За більшістю цих показників наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. українці були змодернізованою нацією.

Але у 1931-1934 рр. *Сталін* проголосив, що СРСР позбавився своєї відсталості і що побудова соціалістичного фундаменту завершена. Відповідно до цієї логіки, відпала потреба проведення модернізації у формі “коренізації”. Її заступила русифікація. Основний наголос у новій національній політиці ставився на те, що економічного і культурного розвитку республік можна досягти лише за посередництвом *Росії* і російської мови.

Українська мова у 1930-х рр. втрачає позиції основного засобу модернізації, а самій Україні загрожує перспектива знову стати провінцією *Росії*. З огляду на успіхи українізації, цього добитися можна було лише масовими репресіями. Після голодомору та великого терору 1930-х рр. українці в УРСР вижили як етнічна категорія, але вони перестали бути повноцінною політичною нацією.

⁴³ Субтельний О. Історія України. С. 339-340.

⁴⁴ Slezkin Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promotes Ethnic Particularism // Slavic Review. Vol. 53. N 2 (Summer, 1994). P. 417.

Доля їх співвітчизників на західноукраїнських землях була щасливішою. Вони не лише втримали свою національну ідентичність, але й змогли зміцнити й поширити ареал її впливу на території, найбільш упосліджені перед першою світовою війною у національному відношенні. Звичайно, при цьому їм довелося терпіти від репресивної політики національно чужих їм урядів. Але ці репресії ніколи не набирали характеру і масштабів сталінських чисток. *Берега Карпатська* не дорівнювала сталінським концтаборам, так само як пацифікаційні акції не були навіть близьким наближенням до колективізації, голодомору й деукраїнізації. У цьому сенсі досвід міжвоєнного національного життя західних українців переконливо засвідчував, що навіть мінімум демократії завжди кращий за її повну відсутність. Тим не менше, як виглядає, з цього досвіду вони робили протилежні висновки: вся міжвоєнна доба засвідчила ослаблення у їхньому політичному житті демократичних традицій і посилення тоталітарних течій, спочатку лівого (*КПЗУ*), а потім й правого (*ОУН*) напрямку.

Цей парадоксальний факт традиційно пояснюють величезною національною фрустрацією, яку пережили західні українці внаслідок поразки визвольних змагань. Польський і румунський політичні режими хоч і не стали тоталітарними, але за два міжвоєнні десятиліття все-більш еволюціонували у бік авторитаризму. Вони могли навчити українців будь-чого, але не демократії. Не можна не признати рації цим аргументам. Але як пояснити тоді популярність комуністичного і націоналістичного руху серед закарпатських українців, що перебували під владою *Чехо-Словаччини* – однієї із найбільш стабільних демократій в усій Європі? Поясненням може служити той факт, що внаслідок інтеграції українського національного життя у міжвоєнну добу Радянська Україна справляла величезний вплив на політичні процеси у Західній Україні. Поширення радянськості настроїв і зростання впливу комуністичних осередків було віддзеркаленням успіху українізації на схід від Збруча. І, навпаки, сталінські антиукраїнські репресії 1930-х рр. несли основну відповідальність за каракаломний успіх українського націоналізму.

“Мій “фашизм”, – писав у 1936 р. український поет Євген Маланюк у листі до свого польського колеги Юліана Тувіма, – полягає лише (і тільки лише!) на моїй – говорячи дипломатично – неприязні до *Росії*. Визнай справедливо, що не маю жодних підстав для будь-якої симпатії до “матушки” (м...ть твою!). Не думай, що для мене існує хоч якась різниця між Миколою Романовим і Миколою Леніним-Ульяновим – “обидва добрі”. Від 5.000.000 до 7.000.000 моїх братів кремлівські сатрапи знищили (“істребілі” – улюблене слово Достоевського) – тільки в період від осені 1933 до весни 1934 р. Від

---

⁴⁵ Deutsch K. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality. 2nd Ed. Cambridge, Massachusetts and London: Massachusetts Institute of Technology, 1966. P. 126.

нашої літератури, котра (приниймні щодо поезії) займала певне місце в Європі, – не зосталося сліду. Те, що перерахував тобі, то лише краплі в морі української крові й сліз. Час сліпої “ненависті” в мене минув. Ненавиджу усім своїм еством, ненавиджу усіма бронхами й капілярами. Ненавиджу так, що – зрозумій це, Поете! – не можу вже писати вірші (хіба що “наганом”). І нема на світі такого діалектика, такого Спінози, котрий міг мене у моїх почуттях і переконаннях щодо матушки Москви – переконати чи заколивати ...⁴⁶

Іншим важливим питанням міжвоєнної української історії є типологія тогочасного радикального українського націоналізму. У багатьох історичних та публіцистичних творах можна зустріти ототожнення українського націоналізму з нацизмом. Однак чи таке порівняння є вірним з історичної точки зору? *Іван Лисяк-Рудницький*, один із найпослідовніших критиків українського інтегрального націоналізму, вважав, однак, що його найближчих родичів “слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунські Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо”⁴⁷.

Це спостереження вірно передає специфіку міжвоєнного українського націоналізму: *ОУН* вважала Україну традиційним сільськогосподарським суспільством, і тому українська визвольна боротьба мала опиратися на українське селянство. *Дмитро Донцов* негативно оцінював робітництво, вважаючи, що “тільки селянство як клас хоронить у собі всі здорові елементи, що рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того велике почуття патріотизму.” Цю позицію поділяли й інші ідеологи міжвоєнного націоналізму, які, як і *Донцов*, переочили значення індустріалізації й урбанізації в Радянській Україні.

Головним критерієм при вирішенні питання про схожість чи відмінність українського інтегрального націоналізму та фашизму не може бути те, який тип суспільства – аграрний чи індустріальний - вони представляли. Оскільки він опирався на традиційні вартості, фашизм міг існувати у найбільш відсталих аграрних країнах. Тому “аграрний” характер українського інтегрального націоналізму не є серйозною причиною, щоб вважати його чимось принципово відмінним від фашизму (зрештою, за винятком її північної частини, більшість Італії була аграрним суспільством).

У міжвоєнному українському націоналістичному русі існували групи, що відверто визнавали себе фашистськими, а сам рух зазнав великого впливу німецького нацизму й

⁴⁶ Цит. за: Веретюк О. Літературне життя українців у міжвоєнній Польщі. Тернопіль, 1994. С. 51.

⁴⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. С. 251.

італійського фашизму (аж до переймання ідей та певних зовнішніх ознак, як от форм привітання). З другого боку, деякі провідні ідеологи міжвоєнного українського націоналізму (*Євген Онацький, Микола Сціборський*) застерігали своїх земляків від копіювання німецького націоналізму, підкреслюючи його антихристиянський характер. На їхню думку, найкращим зразком для наслідування був італійський фашизм.

Тому, визнаючи фашистський (до певної міри) характер міжвоєнного українського націоналізму, можна і треба говорити про його національну особливість. На відміну від нацистської ідеології, ідеологія українського міжвоєнного націоналістичного руху не засновувалася на расовій теорії і теорії вибраного народу. Нотки антисемітизму відчутні у заявах і писаннях українських націоналістів, але цей антисемітизм ніколи не набирав програмного характеру. Тому співпраця *ОУН* з фашистською Німеччиною у більшості випадків не мала характеру ідеологічної, а підпорядковувалася прагматичним інтересам, наскільки це відповідало головній меті українських націоналістів – утворенню самостійної української держави.

Міжвоєнний період не був цілковито програним для української демократії. Вона зазнала фізичної поразки від своїх крайньо лівих і правих супротивників. В інтелектуальному відношенні цей період був цікавим завдяки зародженню її нових концепцій. У цьому відношенні найбільше значення мала ідеологія *Вячеслава Липинського*. *Липинський* був одним з перших європейських політичних мислителів, який добачив тоталітарну близькість комунізму і фашизму (це порівняння стало широко розповсюдженим у західній політології щойно після закінчення другої світової війни). В українському політичному житті він був гострим і непримиренним критиком як комуністів, так і послідовників *Донцова*. Не менше дісталось від нього українським соціалістам і демократам, яких він обтяжував відповідальністю за поразку визвольних змагань. Його критика виводилася з його консервативно-монархічного світогляду. Але не це визначило вплив *Липинського* на дальший розвиток української демократичної думки. Головним була його критика “смертельної однобічності нації”, коли весь її політичний спектр представляли ліві або праві революціонери. Він був активним пропагатором ідеї політичного плюралізму, що є підставовим елементом ліберальної демократії. У країнах західної політичної культури ця ідея є samozрозумілою. Не так було, однак, в українській політичній думці, яка розвивалася у традиції народницького чи націоналістичного монізму – погляду на український народ як на інтегроване суспільство, що не допускав різноманітності політичних напрямів і соціальних верств⁴⁸.

Син заможного польського землевласника з *Правобережної України*, *Липинський* свідомо навернувся на українство згідно з його концепцією нації як цілості, що заснована на

---

⁴⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. С. 165-166.

територіальній єдності, взаємно розподіляє продуктивну працю і службові обов'язки. У своїй головній політичній праці “Листи до братів-хліборобів” (1926) *Липинський*, вживаючи американський приклад, так сформулював свій рецепт творення української політичної нації:

“Так... повстала на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав. Од своєї метрополії одділились ці Держави не під гаслом націоналістичним (бий Англіїців) і не під гаслом соціалістичним (бий панів і буржуїв), а під гаслом політичним: творім всі мешканці Америки – яких би ми не були націй і класів – свою власну Американську державу”⁴⁹.

Твори *Липинського* мало читалися в українському суспільстві: цьому не сприяли складність як його стилю, так і політичної ситуації, що не залишала багато часу для спокійного читання товстих книжок. Але його працями захопилася невелика група молодих галицьких студентів – Омелян Пріцак, *Іван Лисяк-Рудницький*, Євген Пизюр та ін. Це стримало їх від захоплення як радянофільством, так й оунівським націоналізмом. Після другої світової війни всі вони опинилися на Заході, і, завершивши своє навчання, створили першокласні українські наукові й інтелектуальні осередки у Гарварді, Нью-Йорку, Філадельфії, Едмонтоні. Завдяки їхнім зусиллям тоненька нитка ліберальної традиції в українській політичній думці перетривала протягом всіх післявоєнних десятиліть. Змішавшись з тими новими інтелектуальними процесами, які відбувалися на українських землях у роки війни та радянської влади, вона у значній мірі спричинилися до формування модерної української демократичної думки.

---

⁴⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.XVI.

РОЗДІЛ 5. МІЖ ДВОМА ТОТАЛІТАРИЗМАМИ

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА РАДЯНИЗАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, 1939-1941

У XIX ст. Адам Міцкевич просив у Бога великої війни, яка б принесла визволення польському народові. Ситуація українців після завершення першої світової війни була схожа на ту, в якій перебували поляки перед її початком. Розділені між чотирма державами, українці могли надіятися на розв'язання свого питання лише збройним шляхом, у результаті всеєвропейського воєнного конфлікту.

Друга світова війна принесла майже блискавичне вирішення проблеми єдності українських земель. Трохи більше, ніж за два тижні після нападу Німеччини на *Польщу*, (17 вересня 1939 р.), Червона армія під командуванням генерала *Семена Тимошенка* перейшла р.Збруч і вступила на територію Західної України. Як офіційний привід для введення своїх військ у східні області *Речі Посполитої* радянське керівництво називало захист життя і майна населення Західної України і Західної Білорусії.

Однак “єдинокровним братам-українцям” і “братам-білорусам”, що проживали у *Польщі*, не складала найвищих пріоритетів радянського керівництва. Цей мотив радше давав можливість СРСР не виглядати агресором і представляти інтервенцію Червоної армії у вигідному світлі. Увечері 16 вересня, міністр закордонних справ СРСР Вячеслав Молотов признався німецькому послу у Москві, що радянська сторона відчуває певні труднощі щодо обґрунтування своїх дій, оскільки “досі Радянський Союз не хвилювався щодо своїх меншостей у *Польщі*”.

28 вересня 1939 р. був укладений німецько-радянський договір, який остаточно розмежовував зони німецької і радянської окупації колишньої *Польщі*. Кордон співпадав в основному з лінією Керзона. Це співпадіння мало важливе значення, оскільки воно як би надавало справедливого характеру радянській окупації. У результаті вересневої кампанії СРСР зайняв територію бл. 200 тис. км², на якій проживало бл. 13 млн. чол. Новоприєднані території включали майже всю Західну Україну, що у 1919-1939 роках входили у склад польської держави, за винятком *Холмищини*, лівобережного Надсяння, *Лемківщини* і *Підляшшя*. Ці українські землі – т. зв. *Закерзоння* – ввійшли у склад Генерального губернаторства, створеного німцями з окупованої території колишньої *Речі Посполитої*.

Щоб надати легітимного характеру приєднанню західно-українських земель до Української РСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народної Ради Західної України. Вибори проводились під наглядом радянських військ і партійної влади; спроби висувати

альтернативні кандидатури придушувалися. 27 жовтня 1939 р. Народні Збори, виражаючи “єдинодушну волю визволеного народу”, проголосили встановлення радянської влади на території Західної України. Ще через два дні вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі у склад Української РСР і тим самим “завершити возз’єднання західних українців у складі єдиної держави”. Верховна Рада РСР “задовільнила” їхнє прохання 1 листопада 1939 р. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи *Румунії* війною, змусив її уступити землі Північної Буковини і частину *Бессарабії*, заселену українцями. Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. ці землі були включенні у склад Української РСР.

Встановлення радянської влади у Західній Україні, як і в Західній Білорусії, Північній *Буковині* й *Бессарабії* (а з літа 1940 р. – у балтійських державах) було першою спробою “експортувати” радянський тоталітарний режим поза межі його “історичної батьківщини”. Москва виявляла при цьому певну обережність і намагалася пристосуватися до місцевих умов.

Встановленню радянського режиму у Західній Україні надавалось характеру позірної “українізації”. У найбільших містах почали виходити нові українські газети. Відкривалися українські школи, а у Львові польський університет ім.Яна Казимира змінився на український ім.Івана Франка. У Львові виникла філія Академії наук УРСР, головним чином, зі структур *НТШ*, які “саморозпустилися”. У січні 1940 р. Львівський театр був зукраїнізований і перейменований у Театр опери і балету ім. Івана Франка.

Але на відміну від 1920-х років, “українізація” проходила без “коренізації”. Місцеві українці не допускалися до участі у державних і партійних органах, які формувалися з вихідців зі Сходу. У якісному відношенні це був ненайкращий елемент: після репресій у 1934-1938 рр. старих і освідчених кадрів, у партійному і державному апараті переважали молоді люди без відповідного досвіду й освіти. У 1939 р. на різних рівнях партійної драбини від третини до половини працівників не мали навіть середньої освіти. Радянська еліта своєю примітивністю і хамовитістю шокувала місцеву інтелігенцію, виховану за австрійських та польських часів. До цього часу у Західній Україні можна почути оповіді про жінок радянських офіцерів, які появлялися у театрах, зодягнені у нічну білизну замість вечірнього плаття, або використовували нічні горщики як вази для квітів.

Головне економічне нововведення звелось до проведення земельної реформи, націоналізації промисловості, торгівлі і банків та введення 8-год. робочого дня. Безробіття, одна з найбільших проблем міст *Речі Посполитої*, було применшено за рахунок вивезення бл. 20 тис. чол. у промислові райони Східної України, у першу чергу – в Донбас.

Колективізація сільських господарств розпочалася весною 1940 р., але до осені 1940 р. у колгоспи “вписались” лише 2% селян Західної України. Радянська влада не наполягала на

різкому збільшенні кількості колгоспників. Вона здебільша турбувалася про зміцнення захисту своїх західних кордонів. Найважливішим для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством.

Ця мета досягалася у першу чергу репресіями. Головними жертвами радянських репресій у 1939-1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та члени націоналістичного підпілля. На загал, жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939-1941 рр. став майже кожний десятий житель Західної України. Американський історик Ян Гросс зробив приблизні підрахунки жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої польської держави. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян *Речі Посполитої* за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3-4 рази більше людей, ніж нацисти, при чому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації. Ці цифри дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника людського матеріалу і держави-вбивці¹.

В умовах радянської окупації припинили свою діяльність політичні партії. *ОУН* вдалася до окремих пропагандистських і терористичних акцій (поширення антирадянських листівок, вбивство партійних функціонерів і т.д.). Генеральною лінією, однак, залишалось утримання від активних широкомасштабних дій і розбудова підпільної сітки. Подібної тактики дотримувалося і польське підпілля. Каральним радянським органам час від часу вдавалося добитися інформації про сітку *ОУН* та провадити арешти і ліквідацію її членів. У 1941 р. у Львові відбувся великий процес над 59-а членами *ОУН*. Але репресії не зачепили основного складу організації, готової уявити себе у вирішальний момент – початок німецької агресії проти СРСР.

Значна частина політичних діячів та інтелігенції врятувалася втечею до німецької зони окупації. Позицію тих, хто залишився, найкраще передав композитор Станіслав Людкевич: “Нас визволили, і нема на те ради”. Ступінь колаборації з радянським режимом була різною. Для багатьох це була просто можливість вижити. “Українізація” міського життя відкривала перед багатьма українськими інтелігентами можливість одержати місце праці у навчальних і наукових установах, новоутворених творчих спілках і т.д. Деякі з них, як акад. *Кирило Студинський*, голова Народних Зборів, були особливо приласкані режимом і відігравали роль старорежимної інтелігенції, що успішно “перековується”. Ця благодать поширювалася не тільки на українців: так, у серпні-вересні 1940 р. до Москви була запрошена група польських професорів, що мало продемонструвати позитивну настанову радянської влади до польських

інтелектуалів-некомуністів. Окрім того, були окремі групи, які приймали радянську окупацію без більших застережень: колишні члени *КПЗУ* (здебільшого, єврейської і польської національності), деякі письменники, старші і молодші офіцери і т.д. Вони були дуже нечисельними, але зіграли певну пропагандистську роль в утвердженні більшовицького режиму.

Західноукраїнські політики, які опинилися в німецькій зоні окупації, продовжували розвивати сітку легальних організацій, подібно до того, як це робили у міжвоєнній *Польщі*. На весну 1941 р. у *Закерзонні* діяло бл. 1000 кооперативів, бл. 900 кружків Українських освітніх товариств (відповідників міжвоєнної “*Просвіти*”), бл. 900 шкіл, дві гімназії.

На чолі всієї легальної діяльності стояв *Український центральний комітет* у Кракові, який представляв інтереси українського населення перед німецькою владою. Він був утворений у червні 1940 р. Його голова, проф. *Володимир Кубійович*, ставив перед комітетом амбітні плани – усунути польські впливи на цій українській території, зміцнити національну свідомість серед місцевих українців і повернути те, що українське населення втратило під польською владою. До певної міри ці плани вдалося здійснити: Центральна церковна рада на чолі з колишнім петлюрівцем *Іваном Огієнком* українізувала православні церкви у *Холмицині*, на *Лемківщині* було завдано тяжкого удару по москвофільству.

Діяльність УЦК підривала польський “стан посідання”. Німецькій окупаційній владі було вигідно підтримувати українців коштом поляків, щоб забезпечити собі роль арбітра. Українцям дозволялось перебирати землі поляків, виселених з прикордонної смуги, єврейські будівлі, підприємства, магазини і т.д. Багато з українських громадських діячів надавали послуги абверу, СД чи навіть гестапо. Окрім того, загони т. зв. *Werkschutz*-у охороняли переходи через Карпати, інші виконували функції охорони у німецьких ув’язненнях.

Контроль над діяльністю УЦК та інших українських організацій пробувало перебрати *ОУН*. Однак саме в той час вона пережила глибокий розкол. Після смерті *Коновальця* (загинув від рук радянського вбивці у 1938 р.). Провід Українських Націоналістів (*ПУН*) передав владу його швагрові, *Андрієві Мельнику*. Цей вибір затвердив Другий (Римський) конгрес *ОУН* наприкінці серпня 1939 р. По суті, це був виклик, кинутий старшими молодшим. Молодші оскаржували *ПУН*, що через недогляд він викликав репресії проти націоналістичного руху в краї, а окремих його членів – у відвертій зраді і співпраці з польськими каральними органами. Каталізатором розколу стала справа *Карпатської України*, коли виявилася повна помилковість орієнтації старших націоналістів на гітлерівську Німеччину.

---

¹ Jan I. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, New Jersey, 1988. P. 226-229, 234-235. Треба взяти до уваги, що у 1939-1941 рр. німці не розпочали ще масового винищення євреїв.

У лютому 1940 р. молодші націоналісти заявили про відмову підпорядковуватися ПУН-ові. Після невдалих спроб переговорів, у квітні 1940 р. *Мельник* віддав *Бандеру* під суд ОУН, а *Бандера*, у свою чергу, відмовив *Мельнику* у праві керувати націоналістичним рухом. У серпні 1940 р. *Мельник* запропонував виключити *Бандеру* і його людей з ОУН. З того часу ОУН розкололася на дві окремі і непримиренно ворожі організації - “мельниківців” (ОУН-м) та “бандерівців” (ОУН-б).

На сторону “бандерівців” перейшла переважна більшість членів організації. ОУН-м стало партією “кабінетних націоналістів”. “Мельниківців” підтримали декілька дуже впливових молодих ідеологів – *Олега Кандибу* (Ольжича), *Олену Телізу*, *Ярослава Гайваса* та ін. ОУН-м виявила більшу схильність до перебирання ідейних гасел гітлеризму. Пов’язання ОУН-б з німецьким командуванням мали більше інструментальний характер. “Бандерівці” менше, ніж “мельниківці”, довіряли гітлерівцям. Вони вимагали перенесення або створення осередка ОУН у нейтральній країні або на Заході, щоб забезпечити український націоналістичний рух від можливих несподіванок з боку гітлерівців. Однак сам *Бандера*, опинившись на волі, не зробив жодної спроби виїхати з Кракова чи Берліна.

Підготовка до війни з Радянським Союзом змусило абвер заактивізувати свої стосунки з українськими групами, у першу чергу – з обидвома відлами ОУН. Результатом спільних домовленостей між німецьким командуванням та проводом бандерівського руху стало утворення двох військових формувань, “Роланд” і “Нахтігаль”, складених з членів ОУН-б. Але керівництво обидвох українських націоналістичних організацій ставило під час переговорів свої власні цілі, відмінні від німецьких. Йому йшлося про забезпечення політичних прав України. Головною турботою бандерівців і мельниківців було створення на окупованих землях української адміністрації, яка перебувала б під їхніми впливами. До цього ж, вважали вони, треба було “усвідомити” східних українців, які довгі роки були під більшовицьким пануванням. Окремо від цього обидві організації утворили т.зв. 6 похідних груп, 3 бандерівських і 3 мельниківських. Виконуючи функції перекладачів, водіїв і т.д. при німецькому війську, члени цих груп мали завдання творити органи адміністративної влади на окупованій українській території і таким чином перехоплювати ініціативу у гітлерівців. За ці відчайдушні плани багато кому із націоналістів у перші місяці радянсько-німецької війни довелося поплатитись своїми головами.

УКРАЇНА В ПЕРШІ МІСЯЦІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Україна впала однією з перших жертв гітлерівського плану “блискавичної війни” (Blitzkrieg-y) проти Радянського Союзу. Уже через тиждень після початку військових дій (22 червня 1941 р.) німці взяли Львів, а до середини липня контролювали всю *Галичину*, Західну

Волинь, Буковину та Бессарабію. Ще через три неповні місяці (16 вересня 1941 р.) впав Київ, а на початку листопада фашистські війська захопили практично всю територію України, за винятком Ворошиловграду і північно-східного Донбасу.

Погано підготовлені й слабо озброєні, радянські війська не могли стримувати натиск ворога. Німецька сторона, зосередивши у вирішальних точках велику кількість матеріальної і людської сили, легко проривала радянську оборону і брала в оточення багаточисельні радянські частини. На території України мало місце найбільше з усіх відомих військовій історії оточень: у середині вересня 1941 р. німецькі війська взяли в кільце київське угруповання радянських військ Південно-Західного фронту загальною чисельністю 650 тис. чол. – майже втричі більше за німецькі втрати у “Сталін градському котлі” зимою 1942/1943 рр.!

Після успішного контрнаступу Червоної армії зимою 1941 р. під Москвою *Сталін* хотів весною 1942 р. добитися перелому у ході військових дій. Він планував нанести удари по німецьким частинам під Ленінградом, у *Криму* і в Україні. Погано підготовлений наступ обернувся черговими катастрофами. Найбільшої ж поразки радянські війська зазнали у травні 1942 р. в Україні, у районі Харкова. Поразка під Харковом змусила радянську сторону 22 липня 1942 р. здати останній населений пункт Української РСР – м. Свердловськ Ворошиловградської обл.

Початкова смуга поразок частинно пояснювалося самою системою організації управління радянською армією, яка базувалася на терорі і придушенні ініціативи. Сильно позначились на загальній боєздатності радянських частин репресії офіцерського корпусу 1936-1938 рр. Свою роль відіграла й добра підготовленість німецького війська до нападу, зокрема, його якісна перевага у зброї і техніці (хоча радянська сторона протягом всієї війни зберігала перевагу як щодо кількості техніки, так і чисельності живої сили).

Але не менш важливою причиною було небажання багатьох солдатів й офіцерів захищати режим, якого вони боялися і до якого не відчували емоційної прив’язаності. Німецькі донесення з перших тижнів війни відзначали особливо велику кількість дезертирів і перебіжчиків серед українців. У листопаді 1941 р. серед 3,6 млн. полонених радянських солдатів третину – 1,3 млн. чол. – становили українці, що значно перевищувало частку українців у Червоній армії напередодні війни (19,8% у 1940 р.).

Ставлення українських солдатів до своєї “Радянської батьківщини” різнилося у залежності від їхнього соціального статусу та місця походження. Нове покоління українців, яке виросло у зрусіфікованих містах уже після розгрому українізації, демонструвало щирий радянський патріотизм. У меншій мірі це стосувалося національно свідомішого селянства, особливо з тих регіонів, які стали жертвою голодомору 1933 р. Найменшу лояльність виявляли солдати, мобілізовані із Західної України.

Значна частина місцевого населення відчувала полегшення при вигляді краху сталінської системи. Тим більше, що відступ радянської армії позначувався масовими репресіями і матеріальною руїною. Відповідно до тактики “спаленої землі” спеціальні частини знищували індустриальні підприємства, залізниці, урожай, затоплювали шахти і т.п., аби вони не потрапили в німецькі руки. Те, що мало особливу цінність, евакуювалося на Схід. Серед усіх евакуйованих радянських підприємств кожне третє було українським.

Швидкий німецький наступ відкрив ще одне злочинство *НКВС*: при відступі радянських військ з України у місцевих тюрмах відбувалося масове знищення політичних в'язнів. Лише у Львові було знайдено тіла від 3 до 4 тис. в'язнів (за іншими джерелами – до 10 тис.). Подібна картина відкрилася і в багатьох інших містах Західної і Центральної України – Луцьку, Самборі, Дубно, Дрогобичі, Станіславові, Перемишлі, Бібрці, Добромелі, Жовкві, Калуші, Миколаєві (Дністровському), Стрию, Тернополі, Чорткові, Вінниці, Умані.

Широке розповсюдження антирадянських почуттів серед місцевого населення однак не означало ще прихильного ставлення до нових окупантів. У різних регіонах відповідь українського населення на прихід німецьких військ була різною. Найприхильніше (у порівнянні з іншими районами) німців зустріли у Західній Україні. Тут їх сприймали як визволителів з-під нестерпного дворічного більшовицького ярма. На ставленні до німців місцевого населення сильно позначилася пам'ять про старі австрійські часи, найблагополучніші у порівнянні з пізнішими польським і радянським режимами. Чим далі на Схід, тим слабше проявлялися ці настрої серед місцевого населення. Його пам'ять про німецьку владу у 1918 рр. пов'язувалася у першу чергу з каральними експедиціями та вивезенням майна з України. Настрої, подібні до панівних на Західній Україні, мали місце тут серед частини східноукраїнської інтелігенції, колишніх місцевих підприємців та заможних селян (парадоксально, що ці настрої поділяли не лише українці, але, почасти, й євреї).

Німецька пропагандистська машина свідомо замовчувала, яка доля очікувала українські землі. Місцевому населенню обіщувано визволення від більшовиків, свободу релігії й праці. Натомість нічого не говорилося про політичне майбутнє України. Гітлерівське командування пов'язувало з завоюванням цього краю великі надії. За кілька годин до початку радянсько-німецької війни Гітлер заявляв Муссоліні:

“Що стосується війни на Сході, дуче, то, звичайно, вона буде сувора. Але ні на мить я не сумніваюся в успіху. Передовсім я сподіваюсь, що ми зможемо надовго забезпечити собі спільну базу продовольства на Україні. Вона поставлятиме ресурси, які нам будуть потрібні”.

Більшість українських істориків, як радянських, так і західних, представляла цю справу як свідоме замовчування: мовляв, Гітлеру йшлося про повне поневолення українців, але він не хотів відкривати свої плани, поки на території України йшли воєнні операції. Але ці твердження вірні лише почасти. Справа полягало в тому, що німецьке керівництво, у т.ч. – і сам Гітлер, не мало чіткого плану, як влаштувати завойовані східні території. Формулюючи політичні цілі східної кампанії ще за рік до її початку, 21 липня 1940 р., Гітлер заявляв, що у західних районах СРСР мають бути створені три держави – Україна, Білорусь і федерація Балтійських республік. Вони повинні були перебувати під протекторатом Німеччини і виконувати роль буферних держав (Pufferstaaten) для Третього Рейху. Оскільки місцеве населення пройняте соціалістичними настроями, то, вважав Гітлер, заради економії воєнних зусиль, треба погодитися на те, що ці республіки будуть соціалістичними. Але при одній умові – вони не повинні мати власної національної державної еліти.

Гітлер дотримувався цих планів у всякому випадку до березня 1941 р. Але за декілька тижнів до нападу на СРСР він різко змінив погляди. З цього часу Гітлер рішуче відкидав ідею самостійних держав і говорив лише про доцільність економічної експлуатації Східної Європи. Завойовані східні території, і в першу чергу – Україна, мали стати для німців “райським садом”, у порівнянні з яким африканські колонії матимуть другорядне значення².

Правдоподібне роз’яснення зміни східноєвропейських планів Гітлера подає один із його найвідоміших біографів Ален Булок³. Він пов’язує її з великим переломом у свідомості фюрера, що стався у перші тижні німецько-радянської війни. Гітлер вірив у своє особливе призначення – призначення людини, посланої провидінням для встановлення нового світового порядку. Але довгий час він не почував впевнено себе у цій ролі – звідси його безнастанне маневрування, блефування, обманта готовність відступити при першій ознаці серйозної небезпеки. Блискавична перемога на Східному фронті у червні 1941 р. змусила його повірити у свою роль. Гітлер міг легко перетягнути пів Радянського Союзу на свою сторону у війні проти *Сталіна* й комуністів, якщо б проявив свої раніші здібності до заключення компромісів. Принаймні, він міг завоювати прихильність українців⁴. Однак він не пішов на це – почуття власної величі витравило прагматичну сторону його натури.

Але навіть після того, як Гітлер уявив свої нові плани своєму найближчому оточенню, у німецькому керівництві не було однозначності щодо способу управління завойованими територіями. Міністр окупованих територій на Сході *Альфред Розенберг* виношував ідею утворення санітарного кордону навколо *Росії* з числа буферних і залежних від Рейху держав

² Витримки з різних висловлювань Гітлера стосовно України приведені у кн.: Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. С. 512-513, 532, 534-537, 559-562.

³ Цит. за: Rosenbaum R. Explaining Hitler // The New Yorker. May 1, 1995. P. 68.

(України, Білорусії, Центральної Азії і т.п.). Він же виступав за проведення заходів, які могли б розбудити історичну свідомість українців і змобілізувати їх проти *Росії*.

Якщо Гітлер намірявся розв'язати східне питання грубою силою, то *Розенберг* пропонував певними поступками і вмілим маневруванням досягнути того, що в іншому випадку вимагало б зусиль сотень батальйонів. Така політика, вважав він, дозволяла б німцям встановити свій міцний контроль ще перед тим, як підкорені Німеччиною народи зрозуміють, що їх обмануто, і що проголошення їхньої політичної самостійності не входить у довгострокові плани Берліну.

Але плани *Розенберга* залишилися лише на папері. Згідно намірів Гітлера Україна була розчленована на декілька адміністративних територій. *Галичина* як колишня австрійська територія була включена у склад генерал-губернаторства. До *Румунії*, союзника Німеччини, відійшли *Буковина* і *Бессарабія* та частина земель між Дністром і Бугом (т.зв. Трансністрія у складі колишньої Одеської, південних районів Вінницької та західних Миколаївської областей). *Закарпаття* ще з весни 1939 р. належало іншому німецькому союзникові – *Угорщині*. З решти українських земель наприкінці серпня 1941 р. був утворений Райхкомісаріат “Україна”. До складу Райхкомісаріату були включені також південні частини двох білоруських областей, Берестейської і Пинської, заселені українцями.

Райхкомісаріат “Україна” очолив гауляйтер *Ерік Кох*, відомий своєю жорстокістю і вірністю Гітлерові. *Розенберг* первісно пропонував *Коха* на посаду райхкомісара *Росії*, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, аніж на інших територіях. Однак за прямим розпорядженням Гітлера він був направлений в Україну. В інавгураційній промові при вступі на посаду райхкомісара України *Кох* охарактеризував себе “як брутальну собаку”; саме тому за його словами, він і був назначений на цю посаду. Німецьке командування вважало його “другим Сталіним, який зможе якнайкраще виконати своє завдання на Україні”. Як і для більшості фашистських лідерів, для *Коха* Україна означала лише “географічне поняття”. Щоб підкреслити це, він обрав собі столицею не Київ, а провінційне місто Рівне.

Райхкомісаріат України почав діяти лише в листопаді 1941 р., коли зона бойових дій пересунулася далі на Схід. Цей проміжок часу – від евакуації радянської влади аж до встановлення німецької адміністрації – був сповнений численними спробами українців організувати своє громадське і політичне життя. Одна з бандерівських похідних груп 30 червня 1941 р. дісталася до Львова і проголосила там самостійну *Українську державу*. Головою уряду новопроголошеної держави став заступник *Бандери Ярослав Стецько*. Саме проголошення містило у собі елементи авантюризму. Бандерівці запевняли галичан, що виступають від імені

---

⁴ Цю “єретичну”, на перший погляд, тезу можна знайти у теоретика лібералізму Ганні Арендт. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New Edition with Added Prefaces. San Diego, New York, London, 1979. P. 322, passim.

усіх еміграційних українських сил і мають повну підтримку німецької влади. Як стверджували пізніше творці цього акту, вони мали намір у першу чергу поставити німців перед доконаним фактом. Їхні політичні опоненти з ліберального табору натомість переконують, що бандерівці хотіли поставити перед фактом у першу чергу власне українське суспільство і, вигравши час, запевнити собі монопольні керівні позиції.

Так чи інакше, відповідь німців на самовільне проголошення української держави не забарилася: уже на початку липня 1941 р. були затримані головні ініціатори акту проголошення незалежності – *Степан Бандера*, *Ярослав Стецько* та один із міністрів його уряду *Роман Льницький*. Після відмови відмінити Акт незалежності їх відправили до концтабору Заксенгаузен, де вони перебували у спеціальному відділі для політичних в'язнів аж до вересня 1944 р.

Важко погодитися з часто повторюваним в українській історіографії твердженням, що акт 30 червня 1941 р. змусив німців уявити своє ставлення до українського питання⁵. Засадничі підстави німецької політики і далі залишалися державною таємницею (*geheime Reichssache*). З іншого боку, навіть після першої хвилі репресій німецьке командування не переставало виказувати українцям особливих знаків уваги. Восени 1941 р. *Ерік Кох* запропонував створити “уряд” райхскомісаріату, до якого мали увійти мельниківці та окремі діячі українських визвольних змагань 1917-1920 рр. Зі свого боку, майже всі українські підкупаційні газети схвально відгукнулися на створення райхскомісаріату, розцінивши цю акцію “як факт відновлення української державності”

ОУН(б) й *ОУН(м)* робили спроби самовільно організувати місцеве управління і поліцію. Не дивлячись на те, що обидві організації ставили перед собою однакове завдання – незалежність України, партійні суперечності брали верх й унеможливлювали їхню співпрацю. Між двома фракціями *ОУН* почалися справжні перегони, хто зможе швидше поширити свої впливи на українські землі. В окремих регіонах між бандерівцями і мельниківцями дійшло до збройних сутичок. *ОУН-м* вдалося пропхати своїх людей на ключові посади у цивільному самоуправлінні Житомира, Харкова та ін. великих міст. У Київ мельниківці разом з місцевими українцями утворили 5 жовтня *Українську Національну Раду* на чолі з проф. Миколою Величківським.

Успіх українських націоналістів пояснювався декількома причинами. Швидка евакуація радянської влади і прихід німецьких військ утворили на більшості українських територій ситуацію вакууму політичної еліти. *ОУН* двох відтінків швидко заповнила цей вакуум, і виступаючи як ініціативна меншість, досить легко могла зорганізувати пасивну більшість. По-

---

⁵ Див., наприклад: Hunczak T. *Between Two Leviathans: Ukraine during the Second World War // Ukrainian Past, Ukrainian Present / Ed. by B. Krawchenko. New York, 1993. P. 99.*

друге, доба “українізації” 1920-их років й існування формальної національної держави у вигляді Української РСР залишили відчутний вплив на місцеве населення. Колишні офіцери і солдати УГА, які перебували на Сході у 1919 рр. і знову прибули туди у 1941 р., стверджували, що національна свідомість жителів цих регіонів стала значно вищою у порівнянні з часами революції.

Але поза цілеспрямованими зусиллями українських націоналістів, українське національне життя на колишніх радянських землях у перші місяці німецької окупації само по собі проявило дивовижну здатність до регенерації. По всій Україні швидко ремонтувалися школи й уже осінню 1941- зимою 1942 р. вчителі проводили заняття з дітьми. Розпочалася робота над написанням нових підручників, при цьому особливий наголос ставився на забезпечення ними викладання мови, історії і культури. За короткий час було засновано 115 українських газет. На Сході України відкрилися “*Просвіти*”, кооперативи і профспілки, відновила свою діяльність *Українська автокефальна церква*. На вулицях Східної України все більше чулося української мови, оскільки зник страх перед репресіями. Під час масових мітингів і демонстрацій сотні і тисячі людей включалися в обговорення майбутнього України.

Не підлягає сумніву, що коли б найпекучіші інтереси українського населення, породжені війною й більшовицьким та фашистським режимами, були б задоволені, то при вільному виявленні воно висловилося б за розширення своїх національно-культурних прав. Промовистим є факт, що за весь час німецької окупації в Україні не існувало жодного політичного руху одночасно антикомуністичного і проросійського спрямування. Єдиною реальною альтернативою до ненависної радянської системи в Україні була самостійна національна держава. Чи ця можливість стане дійсністю, залежало в першу чергу від волі німецького командування, яке контролювало майже всю територію України з осені 1941 р. аж до середини 1943 р.

НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Коротка історія національного відродження на Сході України у перші місяці німецько-радянської війни закінчилася з встановленням нового, брутальнішого і жорстокішого режиму окупації в кінці осені - напочатку зими 1941 року, після приїзду *Еріка Коха* в Україну. Усі українські громадські організації – від Червоного Хреста аж до спортивних клубів – були розпущені. З січня 1942 р. усі школи понад четвертий клас підлягали закриттю. Зі 115-ти газет, що виникли влітку 1941 р., у квітні 1942 р. залишилося лише 40, та й ті підлягали цензурі. Один з перших ударів був спрямований проти націоналістичного руху. Пізньою осінню 1941 р. було заарештовано бл. 700 організаторів та учасників масового відзначення 20-ї річниці розстрілу під Базаром, організованого *ОУН(м)*. Зимою 1941-1942 рр. у Києві німці розстріляли групу

мельниківців, яких запідозрили у підпільній діяльності: літераторів *Олену Телігу* та Івана Ірлявського, головного редактора газети “Українське слово” *Івана Рогача*, мера міста проф. В. Багазія та ін. Ще раніше, 17 листопада 1941 р. німецька влада видала наказ про арешти й таємні страти без суду бандерівців.

Гітлер планував переселення в Україну у найближчі 20 років 20-и млн. німців. Це було частиною його стратегічного плану завоювання для арійської раси “життєвого простору” на Сході. Історичне призначення українців, як і інших слов'ян, полягало у тому, щоб слугувати вищій арійській расі. Одна частина місцевого населення підлягала винищенню, інша – зведенню до статусу рабів, решта – виселенню на схід, в Азію.

Найгіршим було становище євреїв і циган, яких чекало поголовне знищення. Розстрілу підлягали комуністи, грабіжники, саботажники, агенти *НКВД*, донощики за комуністичного режиму, особи, що становили загрозу епідемії та ін. За особливу мішень масових екзекуцій слугувала інтелігенція. Масові страти відбувалися майже в кожному місті. Після захоплення Києва у Бабиному Яру лише за два дні (29 і 30 вересня 1941 р.) було розстріляно 33,7 тис. євреїв. Розстріли у Бабиному Яру набрали регулярного характеру; за час окупації тут знищили понад 100 тис.чол. Взагалі на Україні відомо не менше 250-и місць, де проводилися масові розстріли.

Іншим засобом винищення мирного населення мав стати голодомор. Уже в грудні 1941 р. німецька адміністрація вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання Рейху з України шляхом зменшення числа “надлишкових споживачів” – “євреїв і населення українських міст, таких як Київ”. Щоб перешкодити перевезенню продуктів харчування у міста, на дорогах встановлювався спеціальний контроль і закривалися міські базари. У результаті цих заходів у великих містах склалася катастрофічна ситуація з продовольством. Наприкінці 1941 р. харчова норма продовольства у Києві становила лише 30% необхідного мінімуму. Жителі столиці одержували 200 г. хліба на тиждень, а робітники – додаткових 600 г.

Антигуманний характер німецького режиму відобразився і в його ставленні до військовополонених. На початку війни німці на загал дотримувалися Женевської конвенції від 1929 р., яка регулювала статус військовополонених. Але вже 17 липня айнзатцгрупи одержали наказ провести “фільтрацію” полонених, виділивши і винищивши колишніх працівників державного апарату, більшовицької партії, комісарів, радянську інтелігенцію та євреїв. Із загальної маси виокремили військовополонених литовської, латвійської, естонської та української національностей – вони були відпущені для збирання урожаю, щоб забезпечити продовольством армію і Рейх.

На початку вересня 1941 р. фашистське керівництво докорінно змінило свою позицію: оскільки, як вважалося, просякнутий більшовицькою пропагандою радянський солдат здатний

чинити опір усіма можливими засобами, він втратив право користуватися захистом Женевської конвенції. Радянські полонені утримувалися в умовах, які вели до неминучої смерті: мізерне харчування, незахищеність від погодних умов, хвороби, побиття і масові страти. Радянська сторона повністю відмовилася вести будь-які дії на міжнародній арені щодо захисту прав своїх бійців, трактуючи їх як зрадників. У цілому ж, у 180-и таборах смерті, розташованих на українській території, загинуло бл. 1,4 млн. радянських військовополонених.

Щоб запобігти будь-яким проявам опору, німці застосовували систему колективної відповідальності. Так, у Києві після пожежі й актів саботажу у кінці жовтня 1941 р., було розстріляно 300 захоплених на вулиці заложників; у кінці листопада 1941 р., після знищення центру зв'язку, у Києві розстріляно ще 400 чол. У жовтні 1941 р. Україна спізнала першу “українську Хатинь” – німецький підрозділ спалив село Обухівку, а все населення було розстріляне. За весь період окупації в Україніу результаті каральних акцій були повністю знищено разом з населенням 250 місцевостей.

Серед інших заходів окупаційної влади окремої згадки заслуговує примусова мобілізація робочої сили з України. На початку окупації багато українців добровільно виїжджало до Німеччини на роботу, намагаючись уникнути голоду або навчитися нової професії. Там вони потрапляли у нелюдські умови праці, і через один-два місяці відомості про умови життя добровольців досягли України. Тому вже літом 1941 р. німці мали серйозні проблеми з відправкою нових загонів “остарбайтерів” (робітників зі Сходу). Розв'язкою ситуації стала примусова мобілізація молоді віком між 18-а і 20-ма роками та депортація людей, схоплених під час облав.

Умови життя “остарбайтерів” – окрім тих, яких вивезено з *Галичини* – були нестерпними. Мінімальна норма харчування у поєднанні з фізичним виснаженням від непомірної праці приводили до поширення хворіб і високого рівня смертності. До фізичних мук додавалася ще й постійна образа їхньої людської та національної гідності. Система примусової мобілізації на роботу в Німеччині була настільки непопулярною серед українського населення, що воно прирівнювало її до заслання у Сибір за роки радянської влади.

Схожість фашистського і більшовицького режиму в Україні проявилася в тому, що перший перейняв багато готових елементів другого. Так, німці зберегли в окремих районах колишню радянську міліцію як елемент місцевого управління. Та найбільш вражаючим було збереження колгоспної системи разом з трудовнями й адміністративним апаратом. Німці визнали радянські колгоспи й радгоспи найефективнішим способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства.

Окупаційний режим в Україні мав певні регіональні відмінності. Найжорстокішим він був на території Райхскомісаріату, і до великої міри це було особистою “заслугою” гауляйтера

Еріка Коха. По-іншому склалася ситуація в генерал-губернаторстві, яке німці вважали частиною Рейху і утримували в строгій ізоляції від більшості українських земель, виходячи із стратегічного положення *Галичини* – території, наближеної до зони військових дій. До літа 1943 р. масові репресії зачепили тут в основному євреїв; одним з небагатьох випадків масових екзекуцій не-єврейського населення був розстріл айнзатцкомандою 25 польських професорів та їх родин у перші дні після заняття Львова. Але назагал становище місцевих українців і поляків було набагато кращим, аніж у сусідніх зонах окупації.

М'ягшими від німецького були угорський окупаційний режим у *Закарпатті* та румунський у Північній Буковині, *Бессарабії* і Трансністрії. Обидва продовжували політику довоєнних урядів щодо асиміляції національних меншостей. Арешти й політичні процеси відбувалися мало не щодня, але мова не йшла про масове винищення не-угорського і нерумунського населення. Це стосувалося навіть євреїв і циган. Їх виселяли з інших частин румунської держави (в т. ч. з *Буковини* і *Бессарабії*) у Трансністрію, яка вважалася румунським "Сибіром". Багато з євреїв та циган там і загинуло, але їх винищення не набрало тотального характеру. Єврейська громада угорської держави була відправлена у концентраційні табори лише у 1944 р., та й то під тиском Німеччини.

1943 р. німці провели перепис населення на окупованих українських територіях. Хоча дані цього перепису не зовсім точні і включають у себе втрати місцевого населення, спричинені радянськими репресіями, евакуацією і мобілізацією до Червоної Армії, він дає можливість скласти уяву про характер німецького окупаційного режиму у різних регіонах України. У порівнянні з 1939 р. *Галичина* втратила 22% населення. Якщо виключити з цього числа втрати, спричинені винищенням євреїв, то тоді цей показник становитиме 13%. Найменші втрати були зафіксовані на північно-західних землях (*Волині* і *Полісся*) – 12%, а якщо відняти кількість винищеного єврейського населення, то лише 3%. Натомість втрати населення у "Райхскомісаріаті Україна" становили 30%, у тому числі серед не-євреїв – 24%. Найбільш вражаючим (53%) було зменшення кількості жителів великих міст⁶. Найбільших втрат зазнали євреї: за різними оцінками, за час окупації загинуло 0,9 до 2 млн. із тих 3 млн., які проживали на території України у 1939 р.

Трагічний досвід німецької окупації дозволив українцям та іншим народам, що проживали на території України, прийти до висновку про абсолютно антигуманний характер фашизму. Щобільше, вони могли переконатися, що за рівнем своєї жорстокості гітлерівський режим значно перевищував радянську систему. Тому якщо на початку війни певна частина населення вітала гітлерівців як визволителів від більшовицького ярма, то після декількох

---

⁶ Ukraine. A Concise Encyclopedia / Ed. by V. Kubijovyš. Toronto, 1963. P. 203-204.

місяців окупації багато бажало повернення радянської влади, яка за даних умов була б меншим злом для України.

ПИТАННЯ КОЛАБОРАЦІЇ: СПРОБА ОЦІНКИ

Підтримання жорстокого режиму на більшій частині української території вимагало чисельного адміністративного апарату. Утримання такого апарату було б неможливим без залучення місцевого населення. У багатьох публікаціях можна натрапити на тезу, що серед усіх поневолених Німеччиною народів українці, як і балтійські народи, проявляли особливу схильність до колаборації з німецьким режимом.

Це твердження грішить сильним перебільшенням. Колаборація є загально поширеним явищем у світовій історії. Німецька ж окупація з її досі небаченою жорстокістю привела до колаборації у небачених досі масштабах. Фашистське командування трактувало свої дії на Сході не просто як чергову військову кампанію, а як війну тотального винищення (Vernichtungskrieg). Німцям не просто йшлося про встановлення свого контролю над цією територією, а про свідоме винищення кількох мільйонів полонених і цивільних громадян, зарахованих у категорію “недолюдей” (Untermenschen). З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для жителів Східної Європи питання не стояло: “колабораціонувати чи не колабораціонувати?”, а “як вижити?”

Вибір можливостей був мінімальним. Народи Східної Європи були буквально розчавлені між двома тоталітарними режимами. Усна традиція донесла нам таку апокрифічну історію з часів приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР: на радянсько-німецькому кордоні зустрілися два поїзди, що їхали в протилежних напрямках. Один з них був переповнений євреями, які втікали від Гітлера, інший – євреями, що рятувалися від *Сталіна*. Пасажири одного поїзду старалися переконати пасажирів другого, що ці хіба зійшли з розуму, їдучи туди, звідки вони самі щойно вирвалися.

Міра колаборації найчастіше визначалася не поневоленими народами, а окупаційним режимом. Часто говориться про те, що найменшу схильність до колаборації з німцями проявили поляки. Але те, що *Польща* не стала краєм без свого Квіслінга і Петена, як слушно зазначив Яцек Куронь, не було виключною заслугою поляків – цього не хотіли самого німці, які дивилися на цю країну виключно як на терен колонізаційної експансії⁷.

Всі ці приклади приводяться не ради того, щоб зняти з українців частину їхньої вини й перекласти її на поляків і на євреїв. Просто спроби “націоналізувати” вину і говорити про особливу схильність чи, навпаки, відпірність того чи іншого народу до колаборації є ще одним

---

⁷ Kuroń J., Żakowski J. PRL dla początkujących. Wrocław, 1995. S. 21.

історичним міфом. Він не стільки роз'яснює, скільки затемнює справу, замінюючи аналіз конкретних умов загальними наліпками.

Колаборація з окупаційним режимом мала різні виміри і не обов'язково означала солідарність з ідеологією та практикою фашизму. Одні колабораціоністи робили це ради кар'єристських міркувань чи жадоби багатства, інші ж – просто заради врятування свого життя, ще інші – ради досягнення своїх власних політичних цілей. Оскільки українські націоналісти в окремих моментах свідомо наслідували німецький нацизм, то виникає враження, що їхня колаборація з окупаційним режимом випливала власне з ідеологічних причин. Але насправді ситуація була набагато складнішою. Перш за все, орієнтація українського націоналістичного руху на Німеччину бере початок ще з тих часів, коли нацизму і фашизму навіть не існувало. З іншого боку, в українському випадку з німцями співпрацювали майже усі українські політичні угруповання, у т. ч. – і ті, що були суперниками *ОУН*. Це доказує, що в українському випадку ідеологічні мотиви не посідали домінуючого місця. Джон Армстронг – історик, який зробив чимало для теоретичного осмислення і класифікації різних типів колаборації у Східній Європі під час світової війни – прийшов до висновку, що український колабораціонізм є власне найбільш чітко вираженим прикладом переважання національних мотивів⁸.

Українські націоналісти вважали головними ворогами Радянський Союз і *Польщу* (хоча ради справедливості варто сказати, що ніхто з них не ставив *Польщу* на один рівень з СРСР – їй відведилося скромніше місце “ворога № 2”). Оскільки і СРСР, і *Польща* були ворогами фашистської Німеччини, то це автоматично зводило український націоналістичний рух до стану потенційного союзника Берліна. Але від цієї теоретичної формули до реальної співпраці було дуже далеко. “Честі” називатися німецькими союзниками у Центральній і Східній Європі удостоїлися лише *Румунія* й *Угорщина*. У всіх інших випадках німці для своєї користі експлуатували почуття національних меншостей, які у довоєнний час зазнавали гніту від панівних націй – словаків, хорватів, західних українців і західних білорусів. Але статус цих національних груп “нового європейського порядку” був різним – у словацькому і хорватському випадку гітлерівці дозволили на створення залежних від Берліну держав. Натомість після літа 1941 р. Гітлер і слухати не хотів про створення східнослов'янських держав та національних армій. Тому стосунки українських націоналістів з нацистським режимом уклалися дуже нелегко і коливалася від надій на союзництво літом-осінню 1941 до оголошення літом Німеччини “ворогом № 3” та повернення до обмеженої колаборації у 1944-1945 рр., у міру того, як СРСР знову перебрав контроль над Україною.

---

⁸ Armstrong J.A. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // Journal of Modern History. Vol. 40. № 3 (September 1968). P. 398.

Добровільна колаборація здійснювалася у двох формах: через формування військових частин та через участь в органах окупаційної адміністрації. Українські частини, що воювали по стороні Німеччини— дружини українських націоналістів (“Нахтігаль” і “Роланд”), *дивізія СС “Галичина”*, Українське визвольне військо, *Українська національна армія* – постали на основі політичних угод українських націоналістів з німецькою владою. Очевидно, що українські націоналісти помилялися у своїх надіях, що створення українських частин рано чи пізно приведе Белін до визнання України як свого союзника. Але фашистському керівництву, якому йшлося перш за все про нове гарматне м’ясо, теж доводилося відступати від своїх принципів. Показовою з цього боку була історія *дивізії СС “Галичина”*, створення якої трималося у таємниці від Гітлера – про її існування він дізнався аж весною 1945 р. Серед умов, на які погодилося німецьке командування була й така, що *дивізія СС “Галичина”* воюватиме лише на Східному фронті, і її ніколи не заставлятимуть воювати проти західних союзників.

Що ж стосується участі українців в органах окупаційної адміністрації, то її ступінь сильно відрізнялася на території генерал-губернаторства та райхскомісаріату. Єдиним постійним представницьким органом українців за час всієї окупації був *Український центральний комітет* на чолі з проф. *Володимиром Кубійовичем* у Кракові. Німці фаворизували галицьких українців як “довіреніх осіб” (Treuhänder) і свідомо використовували їх як противагу до поляків. З іншого боку, їх трактували цілком інше, аніж українців у Райхскомісаріаті: їм дозволяли утримувати свої культурні і кооперативні організації, школи, учитися в університетах Львова, Праги, Берліна і т.д.

Натомість німецький уряд не виявляв найменшої готовності толерувати українську адміністрацію у райхскомісаріаті. Місцеві українці були єдиним неросійським народом, якому аж до кінця війни не дозволяли утворювати свого національного комітету. Кількість українців, які у той чи інший спосіб співпрацювали з німецьким режимом, була тут мізерною у порівнянні з загальною чисельністю населення.

Якщо б другу світову війну виграв Третій Райх, то у німецькомовних книгах про колаборацію зі *Сталіним* українці теж займали б, напевно, одне з найперших місць – у Червоній армії воювало 6 млн. українців, тоді як у німецькій армії під кінець війни – лише 250 тис. чол. Звідки ж взявся міф про особливу схильність українців до колаборації з фашистською Німеччиною? Він виник у першу чергу з традиції, за словами Нормана Девіса, представляти їх світові як “росіян” або “совітів” у тих випадках, коли вони заслуговували на похвалу, і як “українців”, коли вони зробили щось поганого⁹. Інше пояснення впливає зі зле поясненої статистики: хоча кількість українців, які активно співпрацювали з німецьким режимом, була незначною у порівнянні з загальною чисельністю населення, вона була великою у порівнянні з

---

⁹ Davies N. Europe. A History. New York, 1996. P. 54.

іншими національними групами Радянського Союзу. Українці становили четверту частину (26%) у німецьких військових частинах, сформованих з колишніх радянських громадян, та майже половину (52,6%) переміщених осіб (displaced persons) – колишніх радянських громадян, які після закінчення війни з власної чи чужої волі опинилися у Німеччині. Для порівняння: відповідні показники для росіян становили 32% і 14% – що назагал менше їхньої частки у національному складі населення СРСР (у 1939 р. українці становили 16,5%, росіяни – 58,1% радянських громадян). Але ця велика частка українців порівнянні з росіянами відображає той факт, що німці окупували майже всю Україну, і лише частину – *Росії*. Відповідно до цього частка українців в окупаційній армії, адміністрації і серед переміщених осіб була вищою – хоча б з тої причини, що це збільшувало їхні шанси на виживання.

Підсумовуючи, можна сказати, що абсолютна більшість українців під німецькою окупацією займали пасивну позицію і їхньою головною турботою було щоденне виживання. Але, знову ж таки, це не було особливою національною заслугою чи ганьбою, а просто відображала загальну схему поведінки центрально- і східноєвропейських народів на окупованій німцями території.

Звичайно, це не знімає питання про участь окремих українців у воєнних злочинах проти інших національностей, зокрема проти поляків. Але й тут попри спаведливі звинувачення можна зустріти перебільшення і навіть явні видумки. У першу чергу це стосується міфів про причетність українських націоналістів до розстрілу групи польських професорів у Львові (липень 1941 р.) та про участь *дивізії СС Галичина* у придушенні Варшавського повстання. Щодо першої акції, то вона була брутальною реалізацією тези Гітлера, що на одній землі не може і не повині існувати двох панів – німців і поляків – і тому польську інтелігенцію належить винищити. Львівський розстріл належить до того ж ряду подій, щой розправа з краківськими професорами у листопаді 1939 р. Документальні матеріали і спогади свідків доводять видуманність тези, що вбивство львівських професорів здійснили українці (невиясненим, однак, залишається питання, чи українські студенти були причетні до складання списку страчених, і, якщо так, то чи робили це вони з власної ініціативи а чи на вимогу гестапо)¹⁰. Подібно не відповідають правді твердження про участь *дивізії СС “Галичини”* у боротьбі з польським підпіллям: у Варшаві на момент повстання не було жодних її частин. Українці, які брали участь у придушенні варшавського повстання, належали до Російської Визвольної Армії (т.зв. власівців) і були колишніми радянськими полоненими. До виникнення погослів про відповідальність українців за масові вбивства і грабунки серед населення польської столиці

---

¹⁰ Kazń profesorów lwowskich. Lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty zebrane i opracowane przez Zygmunta Alberta, Wrocław, 1989.

спричинилися поширення у Варшаві відомостей про польсько-українську різню на *Волині* і *Галичині*¹¹.

Центральне місце у звинуваченнях українців у колаборації займає причетність до винищення євреїв. Україна поряд з *Польщею* й *Румунією* називаються суспільствами “з народним антисемітизмом жахливої жорстокості” – більшим навіть за той, яке виявляло населення фашистської Німеччини¹². Серед євреїв, яким вдалося вижити німецьку окупацію, збереглося багато свідчень про безпосередню участь української поліції та українців у складі інших частину масових екекуціях. Українці виконували ці функції не лише на українських землях, але й у польських та литовських гетто. Окрім цих регулярних і спланованих акцій, у перші дні німецької окупації антиєврейські погроми відбулися у 58 містах і містечках Західної України; під час них загинуло 24 тис. євреїв. Очевидно (і це визнають єврейські історики) свідчення цих джерел є до якоїсь міри односторонніми, обтяженими емоціями й перебільшеними. Однак певна їхня тенденційність не означає, що самі ці події вигадані – надто багато є цих свідчень і надто часто вони повторюються, щоб ними можна було просто зігнувати.

Більшість єврейських джерел говорять про участь головним чином західних українців у каральних акціях. Натомість на території Райхскомісаріату, відзначалось у донесеннях німецьких винищувальних груп (айнзатцгруп), “антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення майже немає” і “що для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу”.

Ситуація з перших місяців війни була дзеркальним відображенням тої, яка мала місце під час хвилі антиєврейських погромів у 1919 р. – тоді основними винуватцями були східняки, а галичани навпаки проявляли дисциплінованість і толерантність. Це підштовхує до думки, що поведінку західних українців обумовлювала радше конкретна ситуація, аніж закорінені антисемітські національні стереотипи. Підтвердженням цьому слугує той факт, що основна смуга погромів у 1941 р. співпадає з територіями, окупованими радянськими військами щойно у 1939-1940 р. – Західною Україною, Литвою, Латвією й Естонією. Це були території, які зазнали швидкої “советизації” і де радянський терор був особливо жорстоким. Тому тут легко було спровокувати антиєврейські погроми. Німці у перші місяці окупації намагалися створити враження, що масові страти євреїв є чисто українською акцією, природнім відрухом місцевого населення на віковий “єврейський гніт” та ненависну більшовицьку окупацію. Найбільш диявольською рисою фашистського режиму було те, що він не лише фізично винищував сотні тисяч мирного населення, але й морально зломлював мільйони тих, хто залишився в живих, роблячи їх причетними до масових злочинів. Іншою справою є, однак, те, що ані обидва

---

¹¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. S. 252-254.

відлами *ОУН*, ані інші українські політичні сили утрималися від відкритого засудження німецької політики винищення євреїв та перестерігання українців перед участю у фашистських звірствах. Адже українські націоналісти після невдачі з проголошенням української держави перебували у підпіллі і не мусіли зв'язувати себе умовами окупації. Популярність у західноукраїнському суспільстві дозволяла їм надіятися, що їх голос був би почутий. Мовчанка у цьому випадку дорівнювала згоді.

Німецька пропаганда у перші місяці окупації безупинно повторювала, що євреї займали ключові позиції в радянській адміністрації, доносили і допомагали заарештовувати українців, розстріляних під час відступу Червоної Армії (насправді, серед закатованих жертв було декілька єврейських сіоністських і бундівських діячів, але про це німецька пропагандистська машина воліла мовчати).

У цілому ж, гама відгуків місцевого населення була широкою: від виразного осуду аж до солідарності або навіть безпосередньої участі в екзекуціях. Зараз неможливо точно визначити кількість українців, що брали участь у переслідуванні євреїв. Але оскаржувати усіх українців в антисемітизмі так само справедливо, як звинувачувати усіх євреїв у співпраці з радянським режимом. З іншого боку, серед 35-40 млн. українців знайшлося чимало інтелігентів, простих селян і міщан, які, ризикуючи своїм життям, надали притулок сотням євреїв. Тільки у *Галичині* за допомогу євреям страчено 100 чол. Але так чи інакше, такі випадки були радше винятком, аніж правилом. Більшість населення ані ні приймало участі в погромах й екзекуціях євреїв, ані не спішило їм з допомогою. В умовах німецької окупації, коли українцям і полякам за це загрожував розстріл, кожний такий акт був виявом особистої відваги, що межувала з героїзмом. А героїзм не є явищем щоденним.

Деякі українські історики намагаються зняти вину з українського суспільства, справедливо стверджуючи, що ні одна українська політична сила не давала команди для початку погромів. Рівно ж жодна українське легальне чи нелегальне угруповання не культивувало расистської антисемітської програми або політики¹³. Але ці твердження вірні лише почасти. Бо антисемітизм не завжди виступає у відвертій формі; часом дорого йому торували політичні програми і заяви, які не ставили безпосередньо собі такої мети. У прийнятих на II (Краківському) Великому зборі *ОУН-б* (квітень 1941 р.) програмових постановках засуджувалися антиєврейські погроми, оскільки вони відвертають увагу українців від справжнього ворога – більшовицького режиму. Але разом з тим стверджувалося, що євреї є його найвідданішою опорою й авангардом московського імперіалізму в Україні. *ОУН* довго використовувала у своїх документах термін “жидокомуна”, співзвучну з фашистським “жидо-

---

¹² Steinberg J. All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943. London, New York: Routledge, 1990. P.239.

більшовизмом” (Judeo-Bolshevism). Ця практика зникає аж після двох років окупації. У документах III Надзвичайного великого збору ОУН-б (серпень 1943 р.) уже не зустрічалось терміну “жидо-комуна”—але ця зміна була надто пізною: на Західній Україні після ліквідацій гетто пізнім літом 1943 р. майже “не зустрічалось” уже самих євреїв.

Керівництво ОУН-б, здається, не розуміло чи не хотіло розуміти однієї дуже важливої обставини: в умовах загальної деморалізації і провокування німцями місцевого населення на антиєврейські погроми потрібні були політичні заяви, які б чітко відображали позицію всієї організації щодо винищення євреїв. Мовчанка ж у такому випадку дорівнювала згоді.

Єдиним, хто наважився на відкритий виступ, був митрополит *Андрей Шептицький*. У лютому 1942 р. він написав листа до Гімmlера, протестуючи проти винищення євреїв та втягнення до цієї акції української поліції. Митрополит *Андрей* був єдиною церковною фігурою такого рангу в окупованій Європі, яка виступила на захист євреїв. Свої слова він підкріплював ділом, переховуючи у келіях св.Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Очолювана *Шептицьким* греко-католицька церква провадила широку рятункову акцію, надаючи євреям християнські посвідчення та укриваючи в монастирях і будинках для сиріт сотні єврейських жінок і дітей. У листопаді 1942 р. митрополит *Андрей* видав пасторського листа “Не убий!” Лист засуджував будь-які види вбивств, але в першу чергу – вбивства політичні. *Шептицький* загрожував вбивцям відлученням від церкви і вимагав від суспільства їхньої ізоляції.

Для більшості місцевих жителів питання про колаборацію й винищення євреїв мало не стільки кримінальний, скільки моральний аспект. Вони не брали участі у масових екзекуціях і в інших злочиннях фашистського режиму, але, з другого боку, дуже мало зробили для того, щоб їм перешкодити. Лише особи з дуже високим моральним почуттям могли пересилити страх і чинити так, як від них вимагав їх людський обов’язок. Джерелом такої мужності могла стати, як у випадку митрополита *Шептицького* та керованої ним церкви, християнська мораль. Але однієї лише християнської моралі не було достатньо для зорганізованого опору фашистській системі. Була певна закономірність у тому, що з усіх політичних сил, що діяли в Україні, дійовий опір фашистській тоталітарній системі могли протиставити лише ті сили, які самі сповідували тоталітаризм – комуністи й українські націоналісти.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПОВСТАНСЬКИЙ РУХИ

Перші спроби організації партизанської боротьби з німецькою окупаційною владою припадають на літо 1941 р. Створенням партизанських загонів займалися працівники НКВС та місцеві комуністи, яких або не встигли евакуювати, або ж спеціально залишили в тилу для

---

¹³ Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II. History and Its Aftermath. A Symposium / Ed. by Y. Boshyk. Edmonton, 1986. P.42.

ведення підпільної діяльності. Але спроби партійного і військового керівництва організувати партизанський рух в Україні закінчувались здебільшого невдачею, оскільки сам рух у перші місяці війни не користувався підтримкою місцевого українського населення. Тогочасні таємні радянські документи рясніють згадками, коли створені партійними комітетами та *НКВС* партизанські загони і диверсійні групи залишалися бездіяльними, саморозпускались або ж переходили у тил Червоної Армії. Єдиною боєздатною силою були партизанські загони Федорова, *Ковпака*, *Сабурова*, що дислокувалися головним чином на Півночі України, де ліси і болота складали більшу територію, неприступну для ефективного німецького контролю. Однак, під тиском німецьких військ ці партизанські загони відійшли у Білорусь, у Брянські ліси. Таким чином, до літа 1942 р. на Україні не існувало масового партизанського руху. Слабкість червоного руху опору була до певної міри спричинена особливостями сталінської передвоєнної доктрини. Вона не передбачала необхідності партизанського руху, оскільки, як вважалося, у випадку нападу на СРСР ворог мав бути розбитий “малою кров’ю, з мінімальними втратами сил і засобів і (що найважливіше!) на його ж власній території”. Критична ситуація на радянсько-німецькому фронті змусила *Сталіна* переглянути стару воєнну доктрину. Він поставив за мету створити масовий партизанський рух, який відтягав би сили німців від напрямків головних ударів та створював їм труднощі у тилу. 30 травня 1942 р. при верховному командуванні було створено Центральний штаб партизанського руху. Його український відповідник – Український штаб партизанського руху, очолюваний генералом Тимофієм Строкачем, – створено 20 червня 1942 р.

Цілеспрямовані заходи радянського керівництва співпали зі зміною настроїв серед населення окупованих територій. У відповідь на масові екзекуції та вивезення на примусові роботи у Німеччину, його ставлення до німецького режиму ставало все більш і більш негативним. Відповідно зросла його підтримка партизанському рухові. Партизанські загони, що проходили по українській території, збільшувалися за рахунок місцевого населення у 2-3 рази.

Завдяки організованим діям Москви “зверху” та наростання пасивного опору “знизу” партизанський рух в Україні став дійсно масовою силою. Але головну роль відігравав все ж таки перший фактор. По суті, “червоні партизани” були ще однією радянською армією, з тою однак різницею, що вона діяла у тилу ворога. Партизанські загони були переведені на регулярне забезпечення, а їхнім командирам виплачувалася зарплата, як офіцерам регулярних частин.

Весною 1943 р. радянські партизани в Україні отримали розпорядження передислокуватись у західні і південно-західні області для виведення з ладу найважливіших залізничних вузлів, мостів, ліній зв’язку та ін. Це було частиною т.зв. “рейкової війни”, яку розгорнули партизани у німецькому тилу літом 1943 р., напередодні вирішальної Курської

битви. Головні партизанські акції мали місце на залізничних ділянках Ковель-Сарни-Коростень та Ковель-Шепетівка-Бердичів.

Друга половина 1943 р. стала найвищою точкою у розвитку червоного партизанського руху в Україні. Німецьке військо у північній і центральній частині України втримувало контроль лише у містах та вздовж шляхів сполучень. У міру наближення Радянської армії до території України партизанські з'єднання використовувалися для безпосередньої підтримки фронтових операцій.

У період його найвищого піднесення партизанські загони і з'єднання налічували понад 50 тис.чол. У цілому ж, через партизанський рух за роки війни пройшло прибіл. 180-220 тис.чол. Це не так уже й багато, якщо взяти під увагу його “зорованованість зверху”. Показовим з цього огляду є також національний склад партизанських загонів в Україні: українці становили 54%, росіяни – 23%, білоруси – 6%, поляки – 2%, євреї – 1%, представники решти майже 60 національностей – кожна по менше ніж 1%. Впадає в око сильна недопредставленість українців у порівнянні з їхньою часткою в населенні України (75-80%); натомість росіян було вдвічі більше від їхнього відсотку у національному складі (10-13%)!

Міфічна “всенародність” червоного партизанського руху, про яку постійно твердила радянська пропаганда, стає особливо очевидною, коли порівняти його з націоналістичним повстанським рухом на західноукраїнських землях. Його передісторія пов'язана зі спробами українських антирадянських політичних сил утворити за згодою німців власну національну армію. У 1940 р. *Тарас Бульба-Боровець*, уродженець *Полісся* й колишній в'язень *Берези Картузької* одержав розпорядження уряду УНР утворити партизанські загони для боротьби з більшовиками. У червні 1941 р. за дозволом вермахту він організував збройний загін української міліції, що прочищував ліси північно-західної України від залишків Червоної Армії та радянських партизан. При цьому *Боровець* тісно співпрацював з відділами Білоруської самооборони, які виконували подібне завдання у білоруській частині *Полісся*. До кінця літа його група встановила контроль над значною частиною *Полісся* навколо м. Олевська і проголосила себе “Поліською Січчю”. Вона добивалася визнання як національна військова частина, однак німці годилися визнати її лише як офіційну міліцію. 15 листопада 1941 р. *Боровець* дав наказ розпустити Поліську Січ і приступив до створення з членів колишнього загону партизанського формування під назвою “*Українська повстанська армія*”.

У відповідь на посилення гітлерівського терору проти місцевого населення весною 1942 р. повстанські загони провели цілий ряд “відплатних акцій”. Однак *Боровець* не мав наміру вести великомасштабну партизанську війну. Від партизанської боротьби утримувалося також українське і польське націоналістичне підпілля. Вони не були готові перейти до масової збройної боротьби і зосереджувало свою діяльність на підготовчих акціях: підпільній

пропаганді, створенні запасів зброї і провіанту і т.д. Керівництво *ОУН-б* рекомендувало не розпорощувати енергію на партизанську діяльність і негативно ставилося до діяльності перших повстанських загонів, стверджуючи, що партизани є агентами *Сталіна* і *Сікорського* (голови польського еміграційного уряду). “Не партизанка сотень, чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонових українських мас – наш шлях”, – писала *ОУН(б)* у червні 1942 р.

Ситуація різко змінилася після того, як наприкінці 1942 - на початку 1943 рр. розпочалися рейди радянських партизан на північно-західні землі. Завданням цих рейдів було демонстрування радянської присутності на цих землях, побороення підпільних українського і польського націоналістичних рухів та розпалення антинімецьких почуттів серед місцевого населення. Останньої мети досягалося макіавеллістськими засобами: підірвавши міст, пустивши під укіс поїзд або ж убивши декількох поліцейських і німецьких солдатів, радянські партизани зразу ж поверталися у білоруські ліси, полишаючи місцевих жителів сам-на-сам з розлюченою німецькою адміністрацією.

Різка зміна ситуації змусило місцевих лідерів *ОУН(б)* до створення, всупереч інструкціям керівництва, озброєних загонів самооборони. Бандерівському проводу довелося поступитися перед ініціативою знизу. У вересні-жовтні 1942 р. були створені перші значні військові формування українських націоналістів-бандерівців. Військове керівництво цих формувань сильно зміцнилося за рахунок офіцерів колишнього “Нахтігалю”, які у листопаді 1942 р. відмовилися поновити однорічний контракт з німцями. Один із них, *Роман Шухевич*, під псевдонімом “Тарас Чупринка” став головнокомандуючим цього руху. У лютому 1943 р., на Третій конференції *ОУН(б)*, керівники націоналістичного підпілля вирішили перейти до збройної боротьби з німецьким окупантом. У цьому ж місяці бандерівські формування розпочали військові дії проти німців, заатакувавши бараки нацистської поліції на північній Рівенщині.

Перейти до підпільної діяльності спробували й найактивніші члени *ОУН(м)*. У березні-квітні 1943 р. мельниківські групи теж приступили до створення на *Волині* своїх партизанських загонів. Окрім того, мельниківці становили кістяк офіцерського складу армії *Боровця*, фактично перебравши у свої руки і політичний провід *УПА*. Наявність у волинських лісах одразу декількох українських партизанських формувань українських націоналістів втікачів диктувала необхідність їхнього об’єднання під спільною військовою командою. Між бульбашівцями і бандерівцями з кінця лютого по кінець травня 1943 р. велися переговори про створення спільного керівного центру. Після зриву переговорів *ОУН(б)* почала проводити акцію насильного об’єднання усіх націоналістичних партизанських формувань. Озброєні бандерівські загони у липні-серпні 1943 р. оточували бульбашівські і мельниківські групи і

примушували їх підкоритися своєму командуванню. Тих, хто не підкорявся, знищували. Як стверджувало згодом керівництво *ОУН-б*, ця операція далася “малою кров’ю”. Однак статистика жертв акції залишається невідомою. У склад новоствореної *Української повстанської армії* ввійшла частина партизанських сил *Тараса Бульби-Боровця*, мельниківські відділи, загони української поліції, солдати й офіцери Радянської Армії (в т.ч. втікачі-військовополонені), які не приєдналися до “червоної партизанки”, євреї, що врятувалися від масових екзекуцій.

З цієї мішанини народів і різних політичних груп під керівництвом *ОУН(б)* витворилася справжня армія, чисельність якої сягала декількох тисяч чоловік. Питання про чисельність *УПА* залишається одним із найсуперечливіших в історії українського повстанського руху. Німецькі офіційні документи приводили число 100-200 чол. на 1944 р., радянські джерела – бл. 90-100 тис. чол. Такі цифри часто зустрічаються серед історичних праць як на Заході, так і на Сході. Однак така оцінка піддається критиці двома групами авторів. Перша з них вважає її завищеною. Шонайцікавіше, до неї належать історики, які самі належали до *УПА*. Ні німецькі, ні радянські органи, підкреслюють вони, не мали доступу до правдивої інформації і сильно перебільшували чисельність свого супротивника, підтверджуючи стару народну мудрість, що “в страху – великі очі”. Архівні документи *ОУН* та *УПА*, що збереглися на Заході, засвідчують, що армія нараховувала під кінець 1943 р. бл. 20 тис. чол., досягнувши свого максимальної цифри – 25-30 тис. чол. – весною 1944 р.¹⁴ Інша група істориків вважає число 90 тис. сильно заниженим¹⁵. Це підтвержують недавно обнародовані секретні радянські документи. За даними *НКВС УРСР*, за період з лютого 1944 по 1 січня 1946 у результаті боротьби з *УПА* було убито або арештовано 280 тис. чол. Навіть якщо взяти під увагу, що в це число попали невинні люди, а також природню “скромність” енкевидистів, все одно чисельність *УПА* у цьому випадку була значно більша 90 тис. чол. Якщо вірити найновішим підрахункам, за весь час існування *УПА* й підпілля *ОУН* перейшло понад 400 тис. чол.¹⁶ – майже вдвічі більше, аніж через червоні партизанські загони!

Формування *УПА* первісно проходило під гаслами боротьби з німецьким загарбником. Провід *ОУН(б)* наївно надіявся, що після перемоги над *СРСР* Німеччина буде настільки ослаблена, що український повстанський рух без особливих зусиль вижене окупантів і заснує незалежну *Українську державу*. Антинімецькі акції *УПА* досягли свого вершка у травні 1943 р. Від липня до вересня 1943 р. німці провели масову військову кампанію проти українського повстанського руху. Однак ні одна сторона не виявилася сильнішою, і після завершення кампанії між обидвома сторонами уклалося неофіційне перемир’я. Приводом до нього стало

¹⁴ Содоль П. Українська повстанча армія, 1943-1949. Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994.

¹⁵ Marples D. Stalinism in Ukraine in the 1940s. New York, 1992. P. 96.

наближення радянської армії, спільного ворога для обидвох сторін. Головне завдання перед приходом радянської армії бандерівське керівництво вбачало у внутрішній й організаційній підготовці, щоб у вирішальний час бути готовим “мовити останнє слово”.

Таким чином, під кінець літа 1943 р. в Україні функціонувала розгорнута мережа радянського, українського й польського партизанських рухів. Червоні партизани діяли переважно у районах, прилеглих до Білорусії, тоді як УПА й польська Армія Крайова (АК) – на *Поліссі, Волині, частині Поділля*, а територія дільності уцілілих бульбашівців і мельниківців обмежувалася лише *Волинню*. Кожна з цих партизанських груп, окрім того, що поборювала німецький окупаційний режим, трактувала іншу сторону як супротивника. Як і 1919 р., Україна знову стала тереном “війни всіх проти всіх”. Час від часу деякі із сторін намагалися укласти договір про припинення ворожнечі. Так, у травні 1942 р. радянські партизани заключили нейтралітет з групою *Боровця* на шість місяців. Постійно робилися спроби нав’язання контактів між українським і польським підпіллям, які, однак, не дали відчутних результатів через непоступливість обидвох сторін у справі державної приналежності західноукраїнських земель.

Партизанський рух зі зрозумілих причин обмежувався лісистими районами України. Натомість у Східній Україні, де мало було лісових районів, рух опору існував виключно у формі підпілля. Як відзначалося у німецьких донесеннях, “на Східній Україні пропаганду розгортають тільки більшовики і групи *Бандери*”. Справжні розміри більшовицького підпілля важко встановити – у післявоєнні роки масштаби її діянь були сильно роздуті радянською пропагандистською машиною. Треба думати, що успіхи більшовицького підпілля були дуже скромними. Німцям досить легко вдалося за перший рік окупації знешкодити радянське підпілля у Києві та найбільших містах Східної України – Харкові, Миколаєві, Одесі, Запоріжжі та Сталіно. До літа 1942 р. в Україні продовжували діяти лише 10 відсотків зорганізованого радянською владою підпілля (бл. 2 тис. чол.).

Українські націоналісти, які в часи війни перебували на Сході України, запевняють, що в індустріальних регіонах Східної України (Дніпропетровську, Кривому Розі, Донбасі) вплив оунівського підпілля був значно сильнішим, аніж вплив комуністичних груп. Це підтверджують і недавно обнародовані документи *КДБ*. Радянська спецслужбарадила своїм агентам використовувати на окупованій нацистами українській території націоналістичні лозунги як такі, що “найбільше мобілізують маси на боротьбу з нацистськими окупантами, оскільки цього неможливо добитися на платформі радянської влади, до якої населення ставиться вороже”¹⁷.

Але *ОУН*-нівське підпілля, що вело свою роботу серед робітничого середовища великих промислових центрів Східної України, теж пережило ідейну еволюцію. Жителі

---

¹⁶ Коваль М.В. ОУН-УПА: між “третім рейхом” і “сталінським тоталітаризмом” // УІЖ. 1994. .№ 2. С.98.

східноукраїнських міст не сприймали ідеології українського націоналізму з його із тоталітарними засадами етнічної виключності, монопартійності і вождизму. Коли ж мова заходила про самостійну Україну, їхнайперше цікавило, яким буде соціальний і політичний лад у цій державі. Під впливом знайомства з настроями східних українців члени “похідних груп” почали відмовлятися від інтегральної націоналістичної доктрини на користь програми радикальної демократизації соціально-економічного й політичного життя. ОУН(б) у Донбасі висунула лозунг “За Радянську Україну без диктатури Комуністичної партії”.

Із зміщенням лінії фронту зі Сходу на Захід України, українське націоналістичне підпілля разом з масами інтелігентів-східняків, що рятувалися перед поверненням радянської влади, покидало наддніпрянські землі та переходило у *Галичину* і *Волинь* – основний терен діяльності *УПА*. Просякнуті ревізіоністськими настроями, вони готували зміну ідеологічних орієнтирів в українському повстанському русі на останньому етапі війни.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НАПРИКІНЦІ ВІЙНИ (ЛІТО 1943 - ВЕСНА 1945)

Перемога радянських військ зимою 1942/1943 рр. під Сталінградом та літом 1943 р. під Курськом і висадка союзних військ у Африці й Південній Італії у листопаді 1942 р. - липні 1943 р. не залишила багато місця для сумнівів щодо кінцевого результату війни. Курська битва завершилася поновним відвойованням 23 серпня 1943 р. Харкова. 8 вересня війська Південного фронту взяли м.Сталіно (тепер – Донецьк), а під кінець місяця був визволений весь Донбас. Тоді ж Червона Армія вийшла на лінію Дніпра. Переправа через ріку та штурм німецьких укріплень на правому березі коштували великих жертв радянським частинам. Нові, невинуваті жертви викликав наказ *Сталіна* взяти Київ перед 7 листопада до чергової річниці “Великого Жовтня”. 6 листопада 1943 р. радянські війська під проводом генерала *Ватутіна* після тяжких і кривавих боїв вступили у Київ.

У ході звільнення України більшовики почали відверту гру на українських патріотичних почуттях. Фраза “національна суверенна українська держава у формі Української РСР” з певного моменту стала все частіше повторюватися у радянських газетах і радіопрограмах. 10 жовтня 1943 р. було прийнято рішення заснувати орден Богдана Хмельницького. Військові групи, які вели бої на Україні, отримали назву 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів.

Для посилення ролі національного фактора 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР схвалила реформу конституції, яка передбачила право республік на свої власні військові формування, а також право встановлювати прямі зовнішні зв'язки. Відповідно утворилися

---

¹⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 366-367.

республіканські міністерства оборони та зовнішніх зв'язків. В Україні Міністерство зовнішніх справ очолив драматург Олександр Корнійчук, а міністром оборони Української РСР став уродженець Полтавщини генерал-лейтенант Василь Герасименко. Керуючими старими республіканськими наркоматами освіти і культури були назначені не партійні функціонери, а українські поети *Павло Тичина* і *Микола Бажан*. В умовах “українізації” республіканського апарату сам *Хрущов* як голова РНК України почував себе досить непевно, уникаючи розмов про своє неукраїнське походження.

Гнучкість політики Москви стосовно нововідвойованої території різко контрастувала з непоступливістю фашистського керівництва. Під впливом поразок на радянському фронті частина німецького командування вимагала перегляду дотеперішньої східної політики, і в першу чергу – щодо України. Однак Гітлер залишався глухим до цих вимог.

Єдина поступка, на яку погоджувалося німецьке керівництво, полягала у можливості допущення інших, ненімецьких сил, до служби у своїй армії. У *Галичині* місцевий губернатор *Отто Вехтер* та голова *Українського Центрального Комітету В.Кубійович* ініціювали створення української дивізії СС. Але німці зразу ж поставили умову: дивізія не має права називатися “українською”, щоб не пробуджувати в українців ідею незалежності. Наприкінці квітня 1943 р. було проголошено створення дивізії СС “*Галичина*” (SS - Schutzen - Division - Galizien); до кінця 1943 р. її чисельність становила 9-10 тисяч чоловік. Українські організатори СС “*Галичина*” виправдовували свою ініціативу бажанням мати свою українську частину на випадок поразки Німеччини. Вони надіялися на повторення ситуації з часів першої світової війни, коли “*Українські січові стрільці*” після розвалу *Австрійської імперії* послужили ядром для нової української армії.

Створенню СС “*Галичини*” протистояла *ОУН(б)*. На думку її лідерів, німці мобілізували активні елементи в *Галичині*, боячись, що вони приєднаються до повстанського руху, і посилають їх на фронт як гарматне м'ясо. Бандерівці ставили на розгортання національного руху опору. Літом 1943 р. український повстанський рух поширив свою активність на *Вінницьку, Житомирську, Київську області й Галичину*.

Розширення масштабів діяльності *УПА* та завершення розбудови її військової структури супроводжувалося також зміною ідеологічних настанов повстанського руху. III Надзвичайний великий збір *ОУН(б)*, що проходив 21-25 серпня 1943 р., ревізував програмні положення. Майбутня українська держава, згідно рішень збору, мала бути демократичною республікою, заснованою на соціальній справедливості. Земля проголошувалася власністю селян, а робітникам надавалася можливість брати участь в управлінні підприємствами. Крім того, гарантувалось право на 8-годинний робочий день, свободу освіти, слова, думки, переконань, рівність у правах усіх громадян, враховуючи національні меншості і т.д. Зревізована таким

чином програма набрала виразно соціал-демократичного характеру. Разом з тим, *ОУН(б)* заявляла про свою рішучість боротися в однаковій мірі як проти “російського комуно-більшовизму”, так і проти німецького націонал-соціалізму.

До цієї мети український рух мав іти разом з іншими поневоленими народами. Починаючи від серпня 1943 р. бандерівці приступили до формування національних загонів при *УПА*. Були створені загони з азербайджанців, вірменів, грузинів, узбеків, казахів, татарів, литовців. Восени 1943 р. чисельність неукраїнських вояків в *УПА* становила 1-2 тис. чол. Основний контингент для формування цих загонів складали дезертири із загонів німецької поліції, набраної з числа радянських військовополонених. Окрему невелику групу становили єврейські лікарі, голландські офіцери і т.д.

21-22 листопада 1943 р. *ОУН(б)* провела конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії, в якій, крім українців, прийняли участь грузини, вірмени, азербайджанці, білоруси, узбеки та ін. – всього представники 13 національностей тодішнього СРСР. Конференція висловила за створення спільного комітету народів Східної Європи і Азії та спільного фронту усіх поневолених народів. Єдиним рішенням і гарантом миру у опіслявоєнну добу, на думку учасників конференції, мало бути встановлення нового міжнародного порядку, який спирався б на справедливість, свободу і незалежність кожної нації на своїй етнічній території.

Висадка західних союзників на Півдні Італії наприкінці липня 1943 р. значно вплинула на військові плани *УПА*. Політичне керівництво українського повстанського руху надіялося, що союзники випередять більшовиків у поході на Берлін. Воно очікувало повторення ситуації з кінця 1918 р., коли Німеччина і *Росія* взаємно вичерпають себе, а переможні війська західних союзників висадяться на півдні України, щоб принести мир і порядок вимученій війною країні. У цій ситуації важливим було, на думку командування *УПА*, розбудувати повстанську військову силу, готову встановити свій контроль не тільки над західними областями, але й над всією Україною.

Прорив Червоною армією німецької лінії укріплень на Дніпрі у жовтні 1943 р. поховав ці плани. Стало очевидним, що радянські війська займуть українські землі раніше, ніж союзницька армія. *УПА* цілковито зосередилася на збройній боротьбі з Червоною Армією і радянськими партизанами. Напередодні вступу радянських військ на Західну Україну керівництво українського повстанського руху вело переговори з німецькою групою “Північна Україна”, які завершилися у травні 1944 р. угодою про дотримання взаємної неагресивності й обмін німецької зброї на розвідувальні дані про Червону армію.

З наступом радянських військ на Україну заактуалізувався ще один аспект українського питання – проблема володіння західними землями України. Польський еміграційний уряд в

Лондоні вимагав повернення *Польщі* колишніх польських територій на Сході; натомість радянський уряд категорично відмовився задовольнити ці територіальні вимоги, покликаючись на “волевиявлення” населення анексованих земель у вересні 1939 р. Польський уряд намагався апелювати до США та Великобританії, але Вашингтон і Лондон не виявили відвертого бажання протистояти Москві у цьому питанні. Ні одна зі сторін не брала до уваги, однак, існування на цій території українського націоналістичного підпілля, яке мало свою візію політичного майбутнього західноукраїнських земель – у складі відновленої самостійної і соборної української держави. Попередні розмови між українським і польським підпіллям не привели до жодного результату: Армія Крайова твердо стояла на тому, щоб повернути “креси” до передвоєнного стану, тоді як *УПА* визнавала виключно український характер цих територій. Польські запевнювання про повне урівноправнення українців у відновленій *Речі Посполитій* не могли послужити підставою для компромісу: українська сторона з міжвоєнного досвіду надто добре знала вартість таких обіцянок. Непримиренна постава обидвох супротивників привела до найтрагічнішого моменту в українсько-польських стосунках – “Волинської різні” — взаємної кривавої етнічної чистки, жертвами якої по обидвох сторонах впало тисячі мирних жителів.

Залишається спірним, хто розпочав ці акції. Українська сторона стверджує, що польські акції почалися у 1941-1942 рр. на територіях, що межували з етнічно польськими землями – Грубешові, Холмі, Володаві та ін. районах на захід від р. Буг і Сян – а у серпні-вересні 1943 р. перекинулися на схід у райони *Галичини* і *Волині*. На *Волині* польсько-український антагонізм посилювався через співпрацю польських загонів з червоними партизанами та використанням німцями польської поліції у протиукраїнських акціях. *УПА*, відповідно за цією версією, втяглася у конфлікт лише у відповідь на ці акції¹⁸. Польські історики відділяють окреми факти вбивства українського населення у 1942 р., що ніби-то було спровоковане німцями, та масову різню на *Волині*, що виконувалася, правдоподібно, з наказу *УПА*. Як пізніші заяви бандерівських лідерів, так і зміст окремих документів українського підпілля дозволяє припустити існування такого наказу¹⁹ – однак текст його так і не був виявлений. У кожному випадку, організований, масовий і систематичний характер антипольських акцій, дозволяє припускати, що вони були заплановані “зверху”. Польське населення на “кресах” становило меншість (5-7% у 1943 р.) і започаткування масового терору проти українців для нього було рівнозначно самогубству²⁰.

Не виключено, що частина цих конфліктів могла бути спровокована німцями або радянськими партизанами. Але перекидання вини на зовнішні чинники було б спокусливим, але

¹⁸ Див., наприклад: Косик В. Цит. праця. С. 395-396.

¹⁹ Лебедь М. Цит. праця. С. 39; Motyka G. Od Wołynia do akcji "Wisła". Więż. Marzec 1998. N 3 (473). Rok XLI. S. 110-111.

²⁰ Torzecki R. Polacy i ukraińcy... S. 257-261.

надто непереконуючим поясненням, рівозначним уникненню відповідальності з боку українського та польського військово-політичного проводів. З іншого боку, якщо прийняти досить правдоподібну тезу про те, що “волинська різня” була заініційована УПА, залишається неясним, чи вона з самого початку передбачало масштабний кровавий хараткер цієї акції. Не можна забувати, що саме у цей час український націоналістичний рух переживав внутрішню еволюцію, одним з головних напрямків якої ставало приняття ідеї про створення спільного фронту поневолених народів. Як виникає зі спогадів та пізніших заяв учасників цього руху, принаймні частина проводу УПА ставила під сумнів доцільність “братовбивчої боротьби” з поляками на *Волині* і визнавали її як безперечну помилку²¹. Цілком можливо, що УПА трактувало терор не як самоціль, а як радше засіб психологічного тиску. Але в складних умовах літа 1943 р. ситуація дуже швидко вийшла з під її контролю. Існує припущення, що масового характеру цьому теророві надали не повстанці, а місцеве українське селянство, для якого головним мотивом участі в антипольських акціях була захоплення і розподіл польських земель²².

Кількість жертв з обох сторін можна встановити дуже приблизно. У 1980-х у *Польщі* зроблено спроби задокументувати усі випадки антипольського терору, але вже сам факт, що їх ініціаторами виступили т.зв. кресові товариства та організації вояків колишньої АК, сильно підважує достовірність зібраних фактів. З українського боку донедавно ніхто не займався збиранням такого матеріалу, оскільки у Радянському Союзі ця тема була заборонена. У виданнях еміграційних польських товариств фігурує неправдоподібно завищена кількість польських жертв – 400-600 тис. чол. Професійні польські історики оцінюють кількість жертв з польської сторони від 60 до 100 тис. чол. (з них бл. 50 тис. припадає на *Волинь*), а з української – приблизно у три рази менше. Українські історики не готові зараз представити свої узагальнюючі дані.

Одне залишається певним: самих сил та інтенцій українського та польського підпілля для розв’язання масштабного конфлікту було замало, якщо б до цього не було готове проиняте націоналістичними настроями і здеморалізоване війною місцеве суспільство. Зображення української сторони виключно як “різунів”, а польської – як жертви, не відповідає правді. Це була кривава сутичка двох націоналізмів з довгим списком взаємної кривди і взаємної ненависті. Ні одна сторона у цьому конфлікті не була ані цілковито права, ані повністю винна. Гірка правда полягає у тому, що нерідко ті, хто були різунами в одному випадку, ставали жертвами в іншому.

---

²¹ Прокоп М. П’ятдесят років УГВР // Сучасність. 1994. № 10. С. 57; Шумук Д. За східним обрієм. Париж; Балтімор, 1974.

²² Olszański A.O. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 // Więż. 1991. N 11-12. S. 220-222.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що з наближенням фронту до Західної України радянське керівництво почали перекидати сюди з Брянських лісів і Чернігівщини великі партизанські з'єднання. У липні 1943 р. червоні партизанські загони *Сидіра Ковпака* пройшли рейдом з Північної Білорусії до Карпат через Західну Україну. Але без підтримки місцевого населення та у боях з нацистською поліцією та українськими націоналістичними загонами, *Ковпак* швидко втрачав свої сили. Після поразки під Делятином 4-6 серпня з невеликим загonom чисельністю 300 чол. він покинув *Галичину* і повернувся на північ, у район лісів і боліт.

Таким чином, перед наступом Червоної армії західноукраїнські землі стали тереном, де взаємно поборювали одна одну водночас чотири сили: німецькі окупанти, *Українська Повстанська Армія*, польська Армія Крайова та “червона партизанка”. Кожній з цих сил йшлося про завоювання (чи збереження) свого військово-політичного контролю над Західною Україною, щоб у майбутньому втримати її у своїй державі.

Дальший хід воєнних дій на східному фронті остаточно розв'язав це питання на користь СРСР. Перші п'ять місяців 1944 р. пройшли у безперевному наступі Червоної армії на всій ширині радянсько-німецького фронту. Заплановані Ставкою Верховного Головнокомандування СРСР “сталінські удари” по черзі проривали фронт у різних місцях, винищуючи і беручи в полон велике число німецьких військ. Напрямок головного удару спрямовувався власне на південно-західний напрямок, тобто на територію України. Найбільшою і найуспішнішою була Корсунь-Шевченківська операція (кінець січня – лютий 1944 р.), під час якої 1-й і 2-й Український фронти оточили і знищили бл. 86 тис. чол. противника.

Одночасно праве крило 1-го Українського фронту провело Рівненсько-Луцьку операцію, у результаті якої на початку лютого 1944 р. було взято Рівне, столицю Райхскомісаріату Україна. 3-й і 4-й Українські фронти вели успішні наступальні бої на півдні України, взявши Херсон (10 березня), Миколаїв (28 березня), Одесу (10 квітня), Ялту (16 квітня), Севастополь (8 травня). На початку травня 1944 р. майже вся Україна, за винятком маленької смужки земель на заході, була в руках радянської влади.

Для визначення долі цієї смужки вирішальне значення мало оточення і ліквідація частинами 1-го Українського фронту великого скупчення німецьких військ в районі Бродів у липні 1944 р. У Бродівському котлі була практично повністю знищена дивізія СС “Галичина” – із 11 тис. її офіцерів і солдат лише 3 тисячі вирвалися з оточення і дістались на захід. Решта загинула, попала в полон або ж перейшла до *УПА*. Після успішного завершення цієї операції радянські війська 27 липня 1944 р. захопили три найважливіші міста *Галичини*: Львів, Станіслав і Перемишль.

Вступ Червоної армії на Західну Україну змусив зактивізуватися польську сторону. На другий же день після переходу радянськими військами старого польського кордону (4 січня

1944 р., у районі Сарн) польський еміграційний уряд у Лондоні видав декларацію про суверенність і непорушність земель польської держави. У відповідь уряд СРСР 11 січня заявив, що визнає як польсько-радянський кордон лінію Керзона. Польський комітет національного визволення – утворений у радянському тилу “кишеньковий” комуністичний уряд *Польщі* – підтримав таку розв’язку питання.

Розуміючи недостатність дипломатичних демаршів, лондонський уряд разом з польським підпіллям у Західній Україні, Західній Білорусії і Литві готувалися до ведення політики доконаних фактів. Польська АК у момент наближення лінії фронту до *Галичини* розгорнула операцію “*Burza*” (“*Буря*”). Мобільні загони поляків атакували відступаючі німецькі частини, руйнували комунікації і знищували поїзди для евакуації. Під час наступу на Львів загони АК брали участь у військових діях разом з радянськими військами. Керівництво польського націоналістичного підпілля розраховувало, що радянська сторона потрактує його як союзника і, тим самим, як би визнає польський характер краю. Але ці надії виявилися марними: після захоплення Львова і керівництво, і рядовий склад АК були заарештовані. Отримавши звістку про розвиток подій у Львові, інші відділи АК знову вернулися в ліси, а частина вирушила на допомогу повсталій Варшаві.

Керівництво українського повстанського руху вибрало зовсім іншу тактику. Перші сутички з Червоною армією принесли великі втрати для повстанських загонів. Повстанці отримали наказ уникати прямих зіткнень, а переховавшись у лісах, перечекати наступ головних радянських сил, з тим, щоб, коли військова хвиля відкотиться на захід, наносити удари по частинам тилу та *НКВС*. Однак керівництво *УПА* не змогло перевести цей план у життя. Однією із головних причин було серйозне занепокоєння *Сталіна* ситуацією у Західній Україні. Знищення повстанського руху він вважав гарантією стратегічно надійних західних кордонів СРСР. Наприкінці лютого 1944 р. командуючий 1-им Українським фронтом *Микола Ватутін*, з невеликою охороною, на схід від Рівного натрапив на засідку однієї із сотень *УПА* і був смертельно поранений. Смерть *Ватутіна* викликала гостру реакцію *Сталіна*, який для “наведення порядку” вислав у Західну Україну маршала *Георгія Жукова*.

Бої весною і літом 1944 р. дуже ослабили сили *УПА*. Знекровлені *УПА-Північ*, *УПА-Південь* та *УПА-Захід* (останні розпочали бої з військами *НКВС* лише восени 1944 р.) вели військові дії силами менших частин і тільки на своїх територіях. Поза межами цих територій повстанські сили вдавалися лише до пропагандистських рейдів на терени, не охоплені сіткою *ОУН*, та у сусідню Білорусь.

Центр повстанського руху перенесено з *Волині* на галицький терен. Політичний провід *ОУН-б* та верховне командування *УПА* таємно перевели свою штаб-квартиру в Карпатські гори. Тут 11-15 липня 1944 р. відбувся установчий збір *Української Головної Визвольної Ради (УГВР)*.

УГВР задумувалася як всеукраїнський провід повстанської боротьби. Рада мала позапартійний, чи, вірніше сказати, надпартійний характер. Із 20 членів-засновників *УГВР* членами *ОУН* або *УПА* було лише шестеро. Президентом *УГВР* обрано уродженця Східної України Кирила Осьмака. Цей вибір мав символізувати тяглість традицій української визвольної боротьби: Осьмак під час революції був членом *Центральної Ради*, а у 1928-1930-х рр. проходив за “справою” *СВУ*. Крім нього, учасниками української революції були ще четверо присутніх.

Формально Раді підпорядковувалися *УПА* та *ОУН(б)*. Але розподіл посад у керівних органах *УГВР* залишає місце для сумнівів, чи бажане не видавалося за дійсне: голова Уряду (*Генерального секретаріату*) *Роман Шухевич* був одночасно головнокомандувачем *УПА* та керівником *ОУН(б)*. Таке зосередження влади в одних руках засвідчувало, що вождівство й монопартійність надалі (принаймні, не на словах) залишалося одним із основних принципів функціонування бандерівського руху, а сама *УГВР*, за словами *Івана Лисяка-Рудницького* була сконструйована за рецептом “блоку партії з безпартійними”²³.

У суперечці про характер змін, які пережили *ОУН(б)* та *УПА* у 1943-1944 р., одне є певним: самого лише проголошення демократичних лозунгів недостатньо для проведення демократизації. Для цього потрібні ще й зміни організаційної структури. Інша справа, що в умовах воєнного підпілля такі зміни могли бути недозволеною розкішшю. Не підлягає сумніву також те, що частина бандерівського керівництва широким хотіла позбутися баласту тоталітарних традицій міжвоєнної *ОУН*. Про це свідчить факт, що після еміграції на Захід тогочасне керівництво повстанського руху (*Микола Лебедь*, *Лев Ребет*) ввійшли у конфлікт з *Бандерою* та його партійним оточенням, які засудили реформи 1943-1944 рр. як відхилення програми *ОУН* у бік більшовизму.

В останню декаду вересня 1944 р. німецько-радянський фронт досягнув лінії колишнього польсько-чехо-словацького кордону. 28 жовтня 1944 р. Червона армія завоювала останній населений пункт у *Закарпатті*. Наприкінці листопада 1944 р. “народні комітети” *Карпатської України* проголосували за приєднання цієї території до Української РСР.

Під кінець 1944 р. вся Україна опинилася під владою Москви. Радянські керівники відчували велику недовіру до населення окупованих територій. На їхню думку, воно піддалося впливу “буржуазної пропаганди” і потенційно могли стати анитрадянським елементом. Радянське керівництво не могло забути того приниження, яке воно зазнало, спішно покидаючи Україну літом—осінню 1941 р. Причини такого відступу вони бачили у зраді місцевого населення. У Кремлі поширювалася версія, що населення окупованої України зрадило радянську владу і пішло у “козачки”. Цю точку зору поширював Берія і розділяв сам *Сталін*.

---

²³ Лисяк-Рудницький І. історичні есе. Т. 2. С. 492.

За роки війни *Сталін* все більше став мислити національними, а не класовими категоріями. Він приписував зраду не окремим особам, а зразу цілим народам. 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову про виселення кримських татар із Кримської АРСР в Узбецьку РСР. Рішення мотивувалося тим, що кримські татари ніби-то співпрацювали з німцями. У загальному протягом травня-червня з території *Криму* виселено 225 тис. чол.

У доповіді на закритому засіданні XX з'їзду *КПРС* 25 лютого 1956 р. “Про культ особи та його наслідки” *Хрущов* признався до факту, що *Сталін* роздумував над депортацією українського населення на Схід за прикладом кавказьких народів, калмиків і кримських татар. Українцям пощастило уникнути цієї долі тільки тому, що їх було надто багато, і тому таку операцію було важко здійснити. Зате було вжито інших заходів. Чоловіків зі щойно визволених українських областей мобілізували в діючу армію і кидали на лінію фронту без необхідної військової підготовки. Втрати серед них були величезними. Серед вбитих і полонених радянських солдат були чоловіки допризовного і післяпризовного віку. Ця обставина викликала здивування навіть у німецького командування, яке скликало спеціальну комісію для вияснення причин цього явища. Комісія прийшла до висновку, що людські ресурси Червоної армії вичерпуються, раз вона мобілізує підлітків і старших чоловіків. Але цей висновок був помилковим. Насправді радянському керівництву йшлося про те, щоб якомога більше позбутися населення з колишніх окупованих територій²⁴.

До загальної недовіри до українського населення окупованих територій у Москві додавалося почуття неспокою за піднесення патріотичних почуттів у “другій радянській республіці”. Партійне керівництво тривожило, що це був патріотизм не того роду, на який воно сподівалося. Як заявляв Олександр Корнійчук на одному із пленумів Спілки радянських письменників України, деякі українські літератори

“не зовсім вірно зрозуміли наш радянський патріотизм. Вони тужили, оплакували Київ, який був під німцями... Вони говорили про народ, але не згадували, або дуже рідко згадували про партію більшовиків, про радянський уряд, про нашого великого *Сталіна*”.

Сигналом для “приструнчення” української інтелігенції стала розправа над *Олександром Довженком*, яку організував сам *Сталін*. Намагання *Довженка* дати правдиву картину подій в Україні у час німецької окупації він охарактеризував як “спробу ревізувати ленінізм... вилазку проти нашої політики, проти колгоспного селянства, проти нашої національної політики”.

---

²⁴ Гриневиц В. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х - 80-ті роки XX ст.) // Історія українського війська. Львів, 1995. С. 367, 383-384.

Літом 1944 р., коли доля німецького окупаційного режиму на українських землях була вже вирішена, *Сталін* призупинив загравання з українськими національними почуттями. Ідея “вдосконалення радянської федерації та розширення прав союзних республік” стала мертвим звуком. Короткому періоду українізації найвищої ланки республіканської еліти прийшов кінець.

Під кінець війни Москва й Берлін у ставленні до народів СРСР як би помінялися місцями. Гітлерівське командування проголосило “нову східно-європейську політику”, яка полягала у наданні незначних політичних поступок цим народам взамін за їхню мобілізацію у боротьбі з більшовиками.

Для українських політиків новий етап у співпраці з гітлерівцями розпочався ... з арештів. Наприкінці 1943 - на початку 1944 р. у концентраційний табір Заксенгаузен, де від початку війни сиділи *Степан Бандера*, *Ярослав Стецько* та інші лідери *ОУН-б*, були відправлений *Тарас Бульба-Боровець*, *Андрій Мельник* та ін. націоналістичних лідерів. Фашистське командування прагнуло створити умови психологічного тиску на українських лідерів, щоб зробити їх більш поступливими.

Однак, здається, німці добилися цілком протилежного ефекту. Табір Заксенгаузен став першим місцем, де лідери всіх націоналістичних груп забули про свою ворожнечу і змогли виробити спільну позицію. Вони рішуче не погоджувалися з німецькими планами про створення спільного антикомуністичного блоку “народів Росії” на чолі з головнокомандуючим *Російської визвольної армії (РОА)* генерала *Власова*.

Новий раунд переговорів розпочався у листопаді 1944 р. після звільнення українських політиків. За спільним рішенням *Бандери*, *Мельника*, голови *УЦК Кубійовича* та президента *УНР Лівчицького* 12 березня 1945 р. у Веймарі був створений Український національний комітет (УНК) як єдиний репрезентант українського народу перед німецькою владою. На голову УНК та головнокомандуючого української армії за згодою всіх сторін був обраний генерал-хорунжий *Павло Шандрук* – колишній офіцер *УНР* та офіцер штабу польської армії, який з 1940 р. перебував у німецькому полоні.

Українським політикам уже не йшлося про допомогу фашистській Німеччині, воєнний крах якої був уже зовсім очевидний: Червона армія стояла вже в околицях Берліна. Лідери УНК дбали головним чином про те, як уберегти тих українців, що опинилися наприкінці війни на німецькій території, і врятувати їх від радянського полону. *Шандрук* намагався дистанціюватися від німців, наскільки це було можливим.

Українська національна армія була утворена з решток дивізії СС “*Галичина*”, що вибралася з Бродівського котла, та нових рекрутів. Спочатку її було відправлено до *Словаччини* придушення словацького антинімецького повстання, а з середини січня 1945 р. її було

перекинуто до південної *Австрії* і північної Словенії. 8 травня 1945 р. вона здалася у полон анмериканцям біля м. Радштадт в *Австрії*. Дивізійників врятувала та обставина, що вони були колишніми громадянами *Польщі*. Згідно т. зв. Ялтинської угоди (лютий 1945 р.) між СРСР, США та Великобританією, всі радянські громадяни, що опинилися у союзницькій зоні окупації, підлягали репатріації до Радянського Союзу. Союзники, однак, не вважали громадянами СРСР тих його колишніх жителів, які стали такими лише у вересні 1939 р. У цьому відношенні доля дивізійників була незмірно щасливішою, аніж тисячів радянських військовополонених, яких ешалонами, часто – прямо з німецьких концтаборів, вивозили до Сибіру.

БАЛАНС ВТРАТ І ЗДОБУТКІВ

Історія воєн пишеться переможцями. Переможцем, який виніс головний тягар боротьби з фашистською Німеччиною у другій світовій війні, був Радянський Союз. Це дало йому велику перевагу у створенні власної, сфальсифікованої версії війни.

Радянські фальсифікації починалися уже при виборі назви й хронологічних рамок. У СРСР ця війна називалася “Великою Вітчизняною”. Ця назва приховувала той факт, що сотні тисяч змобілізованих радянських громадян у перші місяці війни воліли здатися у фашистський полон, аніж захищати радянський режим. Для багатьох народів, як от кримських татар, чеченців та ін. виселених у Сибір а також балтійців, західних українців ця війна аж до самого кінця так і не стала “Вітчизняною”, оскільки вони не ототожнювали своїх національних інтересів з СРСР. Вибір дати – 22 червня 1941 р. замість 1 вересня 1939 р. – створював ілюзію, ніби Радянський Союз був невинною жертвою, начебто перед тим не було його агресії проти *II Речі Посполитої, Румунії, Фінляндії, балтійських країн*.

Іншим великим міфом є теза про те, що *Росія* сама винесла головний тягар війни. Досить тільки глянути на карту воєнних дій, щоб побачити, – зона німецької окупації ледве торкалася російських етнічних територій. Насправді ж, ця зона на Сході Європи покривала майже повністю балтійські країни, Білорусію й Україну, і саме тут жертви серед населення були найбільшими. За час війни в Україні загинуло, згідно офіційних даних, 5,5 млн чол., тоді як Білорусія втратила 2,2 млн., *Росія* – 1,8 млн., Литва – 666 тис., Латвія – 644 тис., Естонія – 125 тис., Молдавія – 64 тис. чол. Якщо додати українські втрати на фронтах (2,5 млн. чол.), то загальна кількість загиблих та депортованих, то в українському випадку ця сума наблизиться до 7 (за іншими оцінками – до 9) млн. чол.²⁵, що на 2-3 млн. більше втрат *Росії* і на 2,5 млн. – втрат Німеччини. У сумній статистиці кількості воєнних жертв Україна займає перше місце. Якщо ж брати під увагу інший показник – співвідношення кількості втрат до загальної чисельності

---

²⁵ Гунчак Т. Втрати українців під час другої світової війни // Сучасність. 1992. № 7; Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х рр. // УІЖ. 1990. № 2.

населення країни, то і в цьому випадку Україна разом з Білорусією і *Польщею* належала до числа трьох країн, які найбільше потерпіли від війни.

Не меншими були матеріальні втрати, які становили більше як 40% всіх втрат СРСР. У 1944 р., коли німецькі війська покинули територію Української РСР, республіка буквально лежала в руїнах. Було зруйновано бл. 700 міст (40% всіх міст СРСР, знищених війною) і більш як 28.000 сіл. Кореспондент газети "Saturday Evening Post" після своєї подорожі в Україну в 1945 р. писав: "те, що дехто намагається зобразити як "російську славу", було перш за все українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених своїм містам, промисловості, сільському господарству, людській силі"²⁶.

Україна була величезним резервуаром живої сили. Загальна кількість українців у складі Червоні армії під час радянсько-німецької війни становила не менше 6 млн. чол. Ця обставина мала важливе, часто вирішальне значення для наслідків військових операцій. Кількісної переваги в одиницях військової техніки радянська сторона добила лише з літа 1943 р. Але навіть від цього моменту і до самого кінця війни втрати радянської сторони у танках і бойових літаках значно перевищували німецькі. Тому не буде перебільшенням сказати, що натиск німецького війська стримувався горою солдатських тіл. Окрім технічної переваги німецької зброї, це пояснювалося ще й вищою військовою ефективністю німецьких солдатів: за підрахунками американських військових істориків, ще у 1944 р. співвідношення бойової ефективності німецьких і радянських солдат становило приблизно 6 до 1 – тобто, для успішного ведення військових операцій Червона армія, при рівності інших факторів, мусіла переважати німецьку у шість раз. Велика розтратність людського матеріалу була однією із характерних рис радянської військової стратегії, яка просто не брала до уваги кількість втрат для досягнення поставлених цілей. Одним словом, щоб досягнути свої військові цілі радянська сторона потребувала величезної кількості живої сили. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після *Росії*) найбільшим джерелом гарматного м'яса.

Однак українці у складі радянських частин не просто виконували роль гарматного м'яса – назагал, вони виявилися добрими вояками. У ході війни жителі України одержали 2,5 млн. орденів та медалей за хоробрість і відвагу із загальної кількості 7 млн. Частка українців серед героїв Радянського Союзу становила 18,2 % (для порівняння – росіяни становили 71%, білоруси – 3,3%, представники інших 40 національностей – 7,4%). Із 115-ти двічі героїв Радянського Союзу 35 були українцями або ж уродженцями України. Серед трьох героїв Радянського Союзу, які удостоїлися цієї нагороди тричі, один – льотчик Іван Кожедуб – був українцем (двома іншими були маршал *Георгій Жуков* та льотчик *Покришкін*).

---

²⁶ Krawchenko B. Social Changes... P. 153.

Українці воювали проти Німеччини і в складі інших армій та військових частин, зокрема, багато з них служило в американській й канадській армії (в останній їх нараховувалося 40 тис.). Вони воювали і в французькому русі опору. Тисячі українців служило у польській армії генерала Владислава Андерса і приймали участь у військових діях на британській стороні у Єгипті, Лівії й Італії. Подібним чином західні українці становили 2% складу польської дивізії ім. Тадеуша Костюшки та 70% чехословацької бригади генерала Людвіга Свободи. Певна кількість знаходилася у партизанських загонах Тіто в Югославії.

У порівнянні з цими цифрами кількість українців, що воювали на стороні Німеччини, була дуже незначною – 250 тис. чол. Впадає в око, однак, що по відношенню до інших національних груп-вихідців з СРСР частка українців була дуже високою – 26% (росіяни становили 32%, туркестанці – 19%, кавказці – 11%, волзькі татари – 4%, кримські татари – 2%, відсутні дані щодо латишів, литовців та естонців). Очевидно, часткову відповідальність за ці високі показники насильна мобілізація населення України на роботи у Німеччину, жорстокий режим німецького полону, який змушував багатьох військовополонених-українців рятувати собі життя, згоджуючись на службу в німецькій армії. Але не можна скидати з рахунку сильне поширення серед українського населення антирадянських настроїв. Про це свідчить, зокрема, недопредставленість українців в радянському партизанському русі, навіть після того, як у результаті німецької окупації вони стали надавати йому підтримку.

Окрім жителів України, які воювали на боці одного із двох блоків, певна частина її мешканців переслідувала іншу мету – здобуття політичної самостійності України. Це ставило їх в опозицію як до Москви, так – принаймні, почасти – і до Берліна. Тому у них не залишалося іншого вибору, як формувати власні військові частини. До їхнього числа належали вояки *Української повстанської армії Тараса Бульби-Боровця*, його ж Українська національна революційна армія та *Українська повстанська армія*, утворена бандерівцями. Крізь їхні ряди перейшли декілька сотень тисяч чоловік, у т. ч. колишніх солдатів із радянських і німецьких військ.

Короткий перелік воєнної статистики засвідчує, що Україна служила важливим джерелом людських ресурсів і матеріальних багатств для усіх воюючих сторін. Це не дивно, якщо врахувати, що вона була однією із найбільших європейських націй, а її територію напередодні війни поділили одразу між декількома державами, учасниками різних блоків. Якщо прийняти тезу, що результат війни вирішувався на радянсько-німецькому фронті у Центральній і Східній Європі²⁷, то стає очевидним, що контроль над українською територією і лояльність українського населення були важливим фактором перемоги.

---

²⁷ Див., наприклад: Davies N. The Misunderstood Victory in Europe // The New York Review of Books. May 25, 1995. P. 8.

Зважаючи на складність ситуації, здобути контроль над Україною одними лише військовими засобами чи терором не було можливо. Для цього потрібні були ще й політичні заходи. Як показує історія німецької окупації, насильство неминуче оберталось супроти насильника. Драконівські міри окупаційної влади мали невивірний наслідок для гітлерівського командування: замість умиротвореного краю воно одержало тил з порушеними комунікаціями й активним партизанським і повстанським рухом.

Українські націоналісти перестерігали Німеччину, що вона програє війну, якщо не підтримає концепцію розвалу СРСР на національні держави. Очевидно, що вони перебільшували готовність населення Центральної і Східної України до політичної самостійності – принаймні у тих формулюваннях, які пропонував український націоналістичний рух. Як і в роки німецької окупації під час першої світової війни, український рух переживав роздвоєнність між антиросійською/антирадянською орієнтацією його політичної верхівки й антинімецькими настроями більшості українського населення (виняток становили українці у *Галичині*, для яких радянська окупація 1939-1941 рр. принесла більш жертв і страждань, аніж німецька у 1941-1944 р.).

Це не означає, однак, що антинімецька орієнтація була абсолютно тотожна з прорадянськими настроями. Історія німецької окупації засвідчила, що після досвіду “українізації” 1920-х рр. і сталінських репресій у 1930-х рр. рівень патріотизму і національної свідомості місцевих українців був досить високим. Іншим промовистим фактом живучості національної орієнтації є те, що українські повстанські загони за своєю сумарною чисельністю не поступалися організованому Москвою радянському партизанському рухові. Щоб у повній мірі оцінити значення цього факту, треба пам’ятати про ізольованість українського повстанського руху, який вів боротьбу на два фронти і не міг, на відміну від польського, французького, югославського та ін. рухів опору, користати з матеріальної і військової допомоги західних союзників.

Західні союзники не трактували український незалежний рух серйозно. вважаючи, що він немає ніяких перспектив у Радянській Україні. З літа 1941 р. Лондону і Вашингтону були звернуті на одне: як допомогти Москві здобути перемогу над Німеччиною. Українське питання могло підірвати сили СРСР, тому воно навіть не піднімалося. Думка, що встановлення самостійної української держави є цілком можливою, хоч і не легкою ціллю, прийшла надто пізно – аж після завершення війни, коли Радянський Союз з колишнього союзника знову перетворився у ворога.

Одним із парадоксів історії України періоду другої світової війни є факт, що найбільшою проукраїнською силою реально виявилася Москва. І мова йде не лише про те, що Червона армія врятувала українців від долі, яку їм підготував Гітлер. Завдяки цілеспрямованим зусиллям

Сталіна Україна вийшла з другої світової війни зі сильно зміненим статусом. Її основні етнічні території, вперше на протязі декількох століть, були об'єднанні у складі одної держави. Наприкінці війни були створені республіканські військове і закордонне міністерства, а сама Україна одержала статус держави-засновниці ООН. Радянська історіографія стверджувала, що ці зміни були як би визнанням великої ролі України як чинника антигітлерівської коаліції. Пост-радянська додає то цієї старій формули ще й визнання Москвою і союзниками українських державних потенцій. “Незграбні й неетичні намагання “не помітити” цього, зневажають найтрагічнішу і найбільш героїчну сторінку української історії, отож, завдають моральних збитків українському народові”²⁸.

Така концепція замінює старий міф новим. Насправді, ніхто з країн антигітлерівської коаліції не спішив визнавати роль України як чинника антигітлерівської коаліції або її державні потенції. не дбав про компенсацію Україні за її втрати. Показовою з цього боку є доля головного ката України, гауляйтера *Еріка Коха*. Хоча його й засудили до страти за злочини, які він, як гауляйтер Східної Пруссії у 1939-1941 р.вчинив над польським населенням, вирок ніколи не був виконаний з причинного хвороби. Він помер своєю смертю у 1986 р., у віці 92 р. За повідомленнями польської “Солідарності”, умови його ув’язнення були винятково гуманними: він користувався телевізором, читав журнали, які доставлялися для нього спеціально з Західної Німеччини, й одержував західні медикаменти. Ні Москва, ні Українська РСР ніколи не вимагали його видачі і суду за злочини, скоєні ним в Україні. Під час судового процесу він ставив собі за особливу заслугу те, що перешкодив планам *Розенберга* утворити на окупованих землях українську державу. Очевидно, що доля *Коха* склалася б інакше, якщо Україна була важливим самостійним чинником антигітлерівської коаліції.

Москві йшлося зовсім не про визнання державних потенцій України, а про певне загравання з партіотичними настроями заради втримання свого контролю над українським населенням і територією. Радянське керівництво у 1944-1945 рр. не відчувало себе впевнено на відвойованій українській території. Те, що Україна була об'єктом тривоги *Сталіна*, підтверджує історія її зарахування до ООН. Первісно Москва прагнула надати статус членів-засновників ООН усім радянським республікам; дізнавшись про це, американський президент Рузвельт був готовий вимагати такого ж статусу для 48 американських штатів. *Сталіну* довелося йти на поступки, звузивши число союзних республік-засновниць ООН до України і Білорусії.

Що ж стояло за лаштунками цього рішення? Навряд чи бажання радянського керівництва збільшити своє представництво в ООН – маючи право вето у Раді Безпеки, *Сталін*

---

²⁸ Коваль М. Український народ у другій світовій війні (1939-1945 рр.). Сучасна історична концепція // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II. Львів, 1994.

міг не турбуватися про збільшення контрольованих ним голосів у цьому міжнародному органі. Згідно іншої інтерпретації, Москві йшлося про міжнародне визнання своїх нових західних кордонів з 1939 р. Нерозв'язанність цього питання могло стати джерелом напруги між СРСР та Англією, оскільки остання виступала гарантом територіальної цілісності *Польщі*. Але Черчіль визнав лінію Керзона як новий радянсько-польський кордон на *Ялтинській конвенції* у лютому 1945 р. – отже, наприкінці війни не стояло питання про визнання законності радянських територіальних надбань з вересня 1939 р.

Пrawdopodobно, *Сталіна* турбувало щось інше – роль України як ахілесової п'яти Радянського Союзу. Ця тривога прямо чи непрямо відчувалася у багатьох його виступах і висловлюваннях протягом усього часу війни. Під час німецької окупації її посилювали підозри щодо українського колабораціонізму й антирадянської зради. Уже після відвоювання української території, у приватній розмові з Рузвельтом *Сталін* стверджував, що його позиція в Україні є важкою і непевною. Тому голос для України є важливим для нього з точки зору збереження єдності СРСР²⁹.

Треба думати, що стосовно Білорусії – іншої радянської республіки, яка теж перебувала під німецькою окупацією і якій поруч з Україною було надано статус члена-засновника ООН – *Сталін* почував себе так само непевно, як і щодо України. Тут німці дотримувалися лінії Розенберга та підтримували білоруське національне відродження. Як твердить дослідник німецької окупаційної політики у Білорусі Юрій Туронак, досягнення білоруського націоналізму в роки окупації створили історичний прецедент, якого вже не можна було обминути в умовах радянської Білорусії³⁰.

Москва виявилася більш вправною в утриманні України в своїх володіннях, аніж Берлін. Якщо Гітлер зазнав цілковитого краху у керуванні Україною, то *Сталін* показав себе першокласним стратегом у розігруванні “української карти”. Але вивищення “українського питання” обернулося новою загрозою для московської системи – загрозою, з якою їй належало справлятися протягом декількох післявоєнних десятиліть.

С. 119.

²⁹ Цит. за: Гриневич В. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. 1995. № 3. С. 36.

³⁰ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск: Беларусь, 1993. С. 199-200.

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА, 1945-1985: НОВА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ

УКРАЇНА У 1945-1953 РР.: КІНЕЦЬ СТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ

Розпад імперій найчастіше спричинявся військовою поразкою. *Сталіну* не лише вдалося втримати основні територіальні надбання Російської імперії, але й здійснити найбільш далекосяжні наміри Романових щодо приєднання нових територій – Східної Пруссії, *Галичини*, *Закарпаття* та ін. Тактика принесення революцій “на кінчику багнета”, вперше випробувана щодо України у 1917 р. й вдало здійснена у 1945-1949 рр. у *Польщі*, *Угорщині*, *Румунії*, Болгарії, *Чехо-Словаччині* та Східній Німеччині, дозволила Радянському Союзові підвести свої війська під самі ворота Західної Європи. Ніколи раніше російська імперія не знала такої величі і могутності.

Але за фасадом позірної міцності СРСР крилися нові проблеми, які складали потенційну загрозу для внутрішньої стабільності радянської системи. Ситуація провокувала питання, на які кремлівському керівництву тяжко було знайти відповідь. До того часу централізаторський характер СРСР пояснювався необхідністю вистояти у ворожому капіталістичному оточенні. Після утворення міжнародної соціалістичної системи таке оточення зникло: Українська РСР внаслідок післявоєнного врегулювання межувала лише з державами т.зв. народної демократії. Оскільки безпосередня зовнішня загроза зникала, виникало питання: чому Українська РСР повинна зберігати свій статус союзної республіки, коли її західні і південні сусіди – *Польща*, *Чехо-Словаччина*, *Угорщина* і *Румунія* – самостійними державами? Українські патріоти одержували готову формулу для своїх політичних вимог, і дисидентський рух пізніших років не проминав нагоди, щоб користуватися нею.

Війна і післявоєнне врегулювання державних кордонів привели до змін у національному складі населення України. У результаті німецької політики винищення євреїв їхня частка зменшилася до 2% населення 1959 р. Зменшення питомої ваги інших національних меншостей викликали воєнні депортації та післявоєнний обмін населення між Україною та країнами “народної демократії”. Відповідно до договорів з *Польщею* (1 жовтня 1944 р.) та з *Чехо-Словаччиною* (10 липня 1945 р.) на територію України з *Польщі* було переселено 520 тис. українців; одночасно з України в *Польщу* й *Чехо-Словаччину* репатрійовано 1 млн. поляків, 140 тис. євреїв і 33 тис. чехів. Були переселені з України також частина румунів, угорців та представників інших національних меншостей.

Збільшення національної однорідності сільських жителів викликало включення у склад Української РСР Західної України з 7 млн. українців. Ніколи раніше населення Української РСР не було таким національно однорідним, як після 1945 р. Цей момент передбачав серйозні й

далекосяжні політичні наслідки. Як вдало відмітила поетеса Ліна Костенко, об'єднання “Малоросії” з “Малопольщею” дало Велику Україну. Об'єднання Західної і Східної України прискорило справу національної консолідації. Цей процес був двостороннім – не лише більш національно свідомі західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на схід від р.Збруч, але й східні українці справляли помітний вплив на Західну Україну.

Крім своєї національної свідомості західні українці внесли ще й свою специфічну політичну поставу. Колишні політичні піддані Варшави, Відня, Будапешту, Бухаресту, Праги, вони розділяли той самий політичний досвід, що й інші народи Габсбурзької імперії: чехи, словаки, поляки і т.п. Найменш зрусифікована Західна Україна була у складі СРСР водночас однією з найменш “радянізованих” областей і була розсадником антикомуністичних ідей.

Інша проблема, з якою довелося зіткнутися сталінському режимові у перші післявоєнні роки – це поширення прозахідних настроїв серед радянських громадян. До 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн.250 чол. – бл.40% українців, насильно депортованих на роботи в Рейх. Не менш ніж 300 тис. з них зразу ж були вивезені *НКВД* на Сибір ніби-то за державну зраду. Ті ж, що залишилися, могли засвідчити, що радянська пропаганда казала відверту неправду про злиденне життя робітників і селян на Заході – їхній досвід говорив про цілком інше. Це могли підтвердити сотні тисяч солдатів, які з переможними боями дійшли до Берліна, Відня і Праги. Ще переконливіше і доступніше про переваги західного способу життя промовляли до радянських людей трофейні західні фільми та товари масового вжитку, які заповнили всю країну.

Післявоєнні роки нагадували ситуацію, яка склалася у *Росії* після розгрому *Наполеона*. Контакт з Заходом тоді привів до поширення свободололюбивих ідей, і в результаті 1812 р. породив рік 1825 – рік декабристського повстання. Як і тоді, у суспільстві панувало переконання, що народ, який виніс на собі весь тягар війни і своїми жертвами проклав шлях до перемоги, – цей народ заслуговує кращої долі, аніж тої, якою він мусить вдовольнитися у рамках російської імперії. Суспільство чекало на значні поступки з боку режиму: припинення масового терору, ліквідації колгоспної системи, пом'якшення цензури і т.д.

Перемога Радянського Союзу у другій світовій війні дала поштовх процесам і тенденціям, які могли привести до його занепаду і розвалу. Серед цих нових тенденцій піднесення ролі українського питання об'єктивно могло відіграти одну з центральних ролей. Радянський режим не проявив ні здатності, ні бажання розв'язувати ці проблеми гнучко. Основним засобом їхнього подолання залишався терор.

Як і в довоєнні десятиліття, однією з головних жертв стала українська інтелігенція. У 1946-1951 рр. Москва гостро критикувала ЦК *КП(б)У* за неувагу “до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва”, де знайшла притулок

“ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія”. Московську резолюцію продублював відповідними документами ЦК КП(б)У. Партійні резолюції відкрили кампанію “критики” й “самокритики” у пресі та на велелюдних засіданнях у наукових і культурних інституціях. За ними послідували арешти бл. 10 тис. науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр.

Переслідування української інтелігенції складало частину ширшої кампанії, яка охопила весь Радянський Союз у 1946-1948 рр. – т. зв. ждановщини. Вона ставила собі за мету виелімінувати із підрадянського інтелектуального життя будь-які прояви прозахідних культурних впливів та лібералізму, незалежної думки. У республіках до стандартних звинувачень у формалізмі, відхиленні від марксизму-ленінізму, захоплення Заходом і т.д. обов’язково додавалося ще одне: ідеалізація національного минулого.

Олександр Корнійчук і його дружина Ванда Василевська були розкритиковані за те, що в лібретто до опери “Богдан Хмельницький” недостатньо розкрили “прогресивну” роль російського царя та російських бояр. У поле зору партійної критики потрапив вірш *Володимира Сосюри* “Любіть Україну”, засуджений як “відверто націоналістичний”.

Найстрашнішим лихом, яке випало на долю населення України у перші післявоєнні роки, став голод 1946-1947 рр. Зруйнування сільського господарства війною та незадовільні кліматичні умови весни-літа та посуха 1946 р. (на півдні України вона повторилася у 1947 р.) сильно загострили продовольчу ситуацію. Однак до самого голоду справа не дійшла, якщо б центральні органи не встановили завищених норм держпоставок хліба з України. У результаті державної хлібозаготівлі практично нічого не залишалось для забезпечення продовольством колгоспників.

Восени 1946 р. *Хрущов* доповів *Сталіну* про голод на півдні України і попросив зменшити норми держпоставок. *Сталін* обізвав *Хрущова* брехуном, а ЦК ВКП(б) наказав посилити роботу щодо виконання плану державної хлібозаготівлі. Опальний *Хрущов* був зміщений з посади першого секретаря ЦК КПУ, а його місце з березня по грудень 1947 р. зайняв безжалісний *Лазар Каганович*. Незважаючи на голод, у 1947 р., державний план в Україні було виконано на 99,7%.

Голод охопив не лише село: серйозні труднощі з продовольством відчувалися у промислових містах. Згідно таємних радянських даних, внаслідок голоду 1946-47 рр. померло 100 тис. чол. і ще 300 тис. чол. було госпіталізовано. Багато мешканців Східної України рятували життя собі і своїм сім’ям, таємно перебираючись у Західну Україну у переповнених поїздах і вертаючись назад з зерном, картоплею й іншими продуктами, які їм жертвували “західняки”. Це було так довго можливо, доки сільське господарство у Західній Україні залишалось несколективізованим. Масова колективізація сільського господарства розпочалася тут з кінця 1948 р. Уже 1 липня 1950 р. колгоспи охоплювали 92,7% всіх сільських господарств.

Основним засобом “радянзації” Західної України були терор і насильство. У 1946-1949 рр. звідси було депортовано у Сибір бл. 300 тис. чол. – в основному сім’ї тих, хто співпрацював з німцями, служив у *дивізії СС “Галичина”* або воював в *УПА*. Жертвою насильства стала й греко-католицька церква. Організований *НКВС* Львівський собор (8-10 березня 1946 р.) проголосив самоліквідацію церкви і “добровільний” перехід в лоно Російської православної церкви. Керівництвом церкви разом з митрополитом *Йосипом Сліпим* були вислані в Сибір. На *Закарпатті* у жовтні 1947 р. дійшло навіть до вбивства греко-католицького єпископа *Теодора Ромжі*, який відмовився прийняти православ’я.

Позитивним наслідком “радянзації” Західної України стала індустріалізація цього краю. Вона велася досить швидкими темпами, і вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції у три рази перевищував довоєнний. Відкрилися нові галузі виробництва – автобудівна, видобуток газу, вугілля і т.д. Вперше заісторію ХХ ст. західноукраїнські селяни дістали шанс дістати працю на промисловому виробництві, і у перші повоєнні десятиліття розпочався їх масовий відхід у міста. Але так само як вся Радянська Україна страждала від несправедливого розподілу всесоюзного бюджету, так і Західна Україна на протязі перших двох післявоєнних десятиліть залишалася упослідженою внаслідок його перерозподілу у межах республіки. У результаті західноукраїнська індустріалізація охопила лише незначну частину місцевої робочої сили. Фахові робітники і техніки засилялись з *Росії* і зі Сходу України. Це вело до часткової русифікації західноукраїнських міст.

Єдиною силою, яка змогла активно протиставитися сталінському режимові була *Українська Повстанська Армія*. Радянські війська могли контролювати лише міста, залізниці і важливі стратегічні центри. Від часу зайняття Західної України у лютому 1944 р. й аж до пізньої осені 1945 р. війська *НКВС* і Львівського військового округу провели бл. 27 тис. боєвих операцій проти *ОУН-УПА*. У свою чергу, повстанці здійснили бл. 6 тис. операцій проти радянських частин. Підсумовуючи ці обидва числа, можемо ствердити, що у середньому на кожний день перших двадцяти місяців радянської влади у Західній Україні припадало у середньому по 500 військових сутичок між *УПА* і радянськими військами!

1946-1949 рр. у Західній Україні націоналістичний рух перейшов до підпілля, обмежуючись терористичними актами проти радянської адміністрації, нападами на відділи *НКВС*, організацією бойкоту проти виборів, веденням акцій проти колективізації. Масштаби збройної боротьби зменшилися. Як і всі антикомуністичні підпілля Центральної і Східної Європи, український рух головні надії покладав на початок третьої світової війни, яка, здавалося, от-от мала вибухнути між колишніми союзниками – СРСР, з одного боку, та США й Англією, з другого.

Масштабні військові дії УПА після літа 1946 р. продовжувала вести лише на *Закерзонні* – українських етнічних землях, що відійшли після війни до *Польщі* (*Холмщині, Посянні, Лемківщині*). Своїм основним завданням вона вважала захист місцевого українського населення від примусової депортації до СРСР, яка привела б до “деукраїнізації” *Закерзоння*. Головним супротивником УПА на цьому терені були польські урядові та антикомуністичні націоналістичні (ендецькі) формування. Натомість їй удалося укласти декілька угод з АК, а на *Любельщині* навіть дійшло до декількох спільних військових акцій проти радянських і польських спецслужб та осередків репатріації українського населення. Хоча усі ці угоди мали місцеве значення, їх головне значення полягало до зменшення числа жертв польсько-української боротьби серед місцевого населення¹.

Весною 1947 р. на *Лемківщині* під час організованої УПА засідки було вбито заступника міністра оборони *Польщі* генерала Кароля Свєрчевського. Польське керівництво скористалося цим вбивством для проведення запланованої раніше акції “*Вісла*” – примусового переселення українців у глиб *Польщі*. Під час проведення цієї акції у березні-липні 1947 р. комуністичний уряд *Польщі*, подібно як польський “буржуазний” уряд у 1930 р. під час проведення “пацифікації”, застосував у відношенні до українців принцип колективної відповідальності. На захід *Польщі*, на території щойно відібраній від Німеччини було депортовано бл. 150 тис. українців, яким перед тим вдалося уникнути виселення до Радянського Союзу².

Деталі проведення операції “*Вісла*” безсумнівно показують, що її організатори ставили перед собою не так завдання побороти УПА, як “остаточно розв’язати українську проблему у *Польщі*”. Маючи щонайменше десятикратну військову перевагу над УПА, польська комуністична влада могла зліквідувати український повстанський рух, не вдаючись до примусового переселення українців.

Польському комуністичному урядові йшлося про те, щоб розпорошити українське населення по всій країні й поступово асимілювати його. Кількість переселених українців в кожному населеному пункті не мала становити більше 10% загального числа жителів. Повернення на рідні місця каралося ув’язненням до концтабору в Явожно, створеного на місці колишньої філії фашистського табору в Освенцімі. Сюди ж в час проведення операції були відправлені національно свідомі інтелігенти, сім’ї, які підозрівалися у підтримці українського підпільного руху – всього бл. 4 тис чол.

Після виселення українців з *Закерзоння* та його полонізації УПА була приречена на поразку. У травні 1947 р. *Польща* уклала угоду з *Чехо-Словаччиною* та СРСР для координації своїх дій проти УПА. У результаті відділи наступу польських військ УПА-Захід змушені були

---

¹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947. Warszawa, 1997.

відступати на територію УРСР або ж пробиватися рейдом через територію Чехо-Словаччини до Західної Німеччини.

На Західній Україні активні операції продовжувались до кінця 1940-х рр, але територія їхнього засягу неухильно зменшувалася. 5 березня 1950 р. у сутичці з частинами НКВС загинув головнокомандуючий УПА Роман Шухевич. Збройне підпілля продовжувала організовану боротьбу до травня 1954 р., а окремі невеликі частини діяли ще довше, аж до початку 1960-х рр. Остаточного удару націоналістичному рухові було завдано після вбивства агентом КДБ у Мюнхені Льва Ребета (1957) і Степана Бандери (1959). “Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та напругу дії, – писав американський дослідник Дж.Армстронг, – дуже ймовірно, що УПА є найважливішим досьогочасним прикладом насильного опору проти комуністичного панування”³.

Значення повстанського руху важко переоцінити. У будь-якій тоталітарній державі завжди знаходиться жменька сміливих і жертвних людей, які готові перемогти страх і чинити опір насильству ради захисту дорогих їм ідеалів та людської гідності. Коли ж, як у випадку з УПА, кількість таких людей вимірювалася десятками тисяч, їхній спротив мав далекосяжні політичні наслідки. Не останнє значення мав той факт, що частина повстанців – мешканці Східної України – на відміну від західних українців, були продуктами радянського режиму. Тому повстанський рух сіяв зерно спротиву тоталітарній системі в усій Україні. Зі збройної боротьби народжувався громадянин, який, на відміну від пересічного жителя Радянського Союзу, був свідомий своїх людських прав, і, що найважливіше, був готовим ці права відстоювати і захищати.

Правдивість останньої тези засвідчила ще одна сторінка з історії повстанського руху, дія якої відбулася далеко за межами України: прибуття у сибірські табори полонених-упівців привело до пробудження почуття людської гідності в інших ув’язнених. Олександр Солженіцин в “Архіпелазі ГУЛАГ” згадував, що перша хвиля опору у сталінських концтаборах почалася з прибуттям у ці табори західноукраїнських повстанців.

“Для всього цього руху ,— писав він ,— вони всюди зробили дуже багато, та й вони зрушили віз. Дубівський етап [етап, з яким приїхали упівці – Г.Я.] привіз до нас бацилу бунту. Молоді, сильні хлопці, взяті просто з партизанської стежки, вони ... роздивилися, жахнулися цією сплячкою рабства – і потягнулися до ножа”⁴.

---

² Історія акції “Вісла” найповніше представлена у кн.: Akcja "Wisła". Dokumenty opracował E. Misilo. Warszawa, 1993.

³ Armstrong J. Ukrainian Nationalism. Englewood, 1990.

Полонені українські повстанці разом з литовськими, латвійськими й естонськими партизанами зупинили терор карних злочинців проти політв'язнів. У 1946-55 рр. у таборах Сибіру та Середньої Азії прокотилася хвиля масових бунтів, якими, разом з ув'язненими радянськими офіцерами, керували офіцери і воїни УПА.

1953-1972: ВІДРОДЖЕННЯ КОНТРОЛЬОВАНОГО АВТОНОМІЗМУ

Смерть *Сталіна* (5 березня 1953 р.) поклала початок гострій боротьбі за владу серед центрального московського керівництва. Національне питання, у формі питання про взаємовідносини між Москвою і республіками, зайняло одне із центральних місць у цій боротьбі. На червневому (1953 р.) пленумі ЦК КПУ з поста першого секретаря зняли росіянина Леоніда Мельнікова. На його місце був обраний українець *Олексій Кириченко*. Офіційною причиною звільнення Мельнікова послужило звинувачення у русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні.

Перемога *Хрущова* у боротьбі за владу у Москві привела до підвищення питомої ваги українських лідерів як у керівництві Української РСР, так і всього СРСР. Своєму вивищенню *Хрущов* у великій мірі завдячував підтримці українських партійних керівників, з якими його пов'язували старі зв'язки ще з часів його секретарювання в ЦК КП(б)У у 1938-1949 рр. Віддякою за цю підтримку стало їхнє сходження вверх по щаблях партійно-державної драбини. Як *Кириченко*, так і його наступник на посаді першого секретаря ЦК КПУ у 1957-1963 рр. *Підгорний* були переведені на відповідальні посади у ЦК КПРС. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 11 нових маршалів Радянського Союзу у 1955 р. половина були військові українського походження.

Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах Української РСР, то у середині 1950-х ситуація змінилася навідворот: частка українців була рівна 68%. Всі ці зміни вказували на існування певної тенденції у структурі влади в Українській РСР – тенденції до формування нової української політичної еліти. Нові лідери відрізнялися від попередників у першу чергу своїм походженням. Більшість народилася у сільській місцевості, у Центральній або Північно-Східній Україні, а зробила кар'єру на посадах, пов'язаних зі сільським господарством. Їхній партійний досвід роботи у більшій мірі пов'язувався з “українським фактором”, аніж досвід їхніх попередників, висуванців із зрусифікованого Донбасу. “Українізація” найвищих ешелонів влади відображала ті зміни, які сталися у житті Української РСР після другої світової війни, у першу чергу – консолідацію української нації. З іншого боку, вона була результатом нової постави Москви

---

⁴ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956. Опыт художественного исследования. V-VI-VII. Москва, 1991. С. 160-161.

щодо республіканських керівних кадрів. *Хрущов* відстоював лінію, згідно якої національним кадрам належало надати більші прерогативи у керівництві республіканськими справами.

Цей підхід рельєфно виявився під час святкування 300-річчя “воз’єднання України з Росією”. Урочистості тривали всю першу половину 1954 р., і становили одне з найбільших пропагандивних видовищ в історії Української РСР. Їхньою кульмінацією став указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області, яка до цього входила до складу Російської РФСР, до складу Української РСР. Сам факт передачі цілої області не означав територіальної втрати для Москви, яка продовжувала утримувати владу над Україною. Своім щедрим жестом центральне керівництво перекладало на плечі українського народу частку моральної відповідальності за насильне виселення кримських татар з їхньої батьківщини у 1944 р. Однак, центральним моментом у передачі Кримської області було визнання за Україною ролі надійного партнера *Росії* у зміцненні політичного ладу Радянського Союзу та соціалістичної системи. При умові, звичайно, що Україна неухильно слідуватиме у фарватері московської політики та пам’ятатиме, що своєму особливому статусу вона завдячує “братерській дружбі й безкорисній допомозі” *Росії*.

Нове українське керівництво сприйняло відведену йому роль; але його особливий статус не міг не провокувати зростання амбіцій. Під впливом цих факторів у 1957 р. ЦК *КПУ* прийняло рішення з вимогою передати Українському Держплану функції планування та контролю над всією республіканською економікою. Це рішення було найсильнішим виявом прагнення економічного автономізму ЦК *КПУ* за сорок років існування радянської влади в Україні.

Посилення позицій республіканської еліти були пов’язані з реформою управління промисловістю. Територія республіки у травні 1957 р. була поділена на 11 економічних адміністративних районів, управління якими на основі територіального принципу здійснювали т.зв. раднаргоспи. Таким чином було нанесено істотний удар всесоюзній, міністерській бюрократії. Майже вся промисловість України перейшла у підпорядкування республіканського уряду.

Намітилися серйозні зміни у суспільному житті. Смерть *Сталіна* та хрущовська критика культу злібералізували політичний й інтелектуальний клімат. На Україні виникли або відновили свою діяльність Спілка журналістів, Спілка кінематографістів України. Почали виходити численні нові видання українською мовою. Поряд з реабілітацією діячів культури та літератури, почався інтенсивний розвиток історичних, мовознавчих та літературознавчих досліджень. Найважливішою подією у громадському житті стала поява цілого нового покоління молодих інтелігентів-“шестидесятників”: Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, *Василя Стуса*, Ігора та Ірини Калинців, Віталія Коротича, Василя Симоненка,

Григора Тютюнника, Василя Шевчука, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка. Ці особи становили нову, непартійну еліту, яка у 1960-1980-х р. стала основним середовищем витворення опозиційних ідей.

Рух “шестидесятників” склав опозицію системі, але опозицію в рамках системи відповідно до тих правил гри, які накидувалися “зверху”. Натомість кінець 1950-х – початок 1960-х років стали свідком появи справді дисидентського руху. У 1958 р. на Західній Україні виникла підпільна партія – Українська робітничо-селянська спілка. Більшість членів цієї організації становили юристи, що позначилося на характері їхніх політичних вимог. Вони вимагали виходу України зі складу Союзу, але пропонували зробити це цілком законним шляхом, як реалізацію конституційного права націй на самовизначення аж до відокремлення від СРСР. Організація була розкрита у січні 1961 р., а її діячів Л.Лук’яненка, І.Кандибу, С.Віруна, В.Луцького, О.Лібовича, Й.Боровницького, І.Кіпиша суворо покарали, в т.ч. Л.Лук’яненка – до розстрілу за зраду Батьківщини (пізніше змінено на 15-річне ув’язнення, яке він відбув повністю). Окрім групи “українських юристів”, у тому ж 1961 році, було розкрито ще дві підпільні організації: “Український національний комітет” та т.зв. “ходорівську групу”.

У серпні-вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля арештів. Удар був спрямований проти нового покоління, української інтелігенції – у Києві, Львові та інших містах арештовали *Івана Світличного*, братів Богдана та Михайла Горинів, Михайла Косіва та ін. Арештованим не було представлено звинувачень, натомість поширювалися чутки про викриття антирадянської націоналістичної організації. Справа була явно надумана і носила характер відвертої розправи. У захист арештованих виступили представники української інтелігенції – депутат Верховної Ради СРСР *М. Стельмах*, депутат Верховної Ради УРСР *А. Малишко* та *Г. Майборода*, авіаконструктор *О. Антонов*, кінорежисер *С. Параджанов* та ін. Восени 1965 р. *Іван Дзюба* і *Василь Стус* під час прем’єри у київському кінотеатрі фільму “Тіні забутих предків” закликали глядачів виступити з протестом проти арештів.

Під впливом цих подій у вересні-грудні 1965 р. Дзюба написав працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Це була перша праця українського опозиційного руху в післявоєнні роки, яка містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог. Вона ходила у “самвидаві” і тішилася великою популярністю серед української інтелігенції. Її максимальна вимога виглядала скромно – повернення партійного керівництва до принципів ленінської національної політики (книга Дзюби буквально була начинена цитатами з *Леніна*, *Маркса* й *Енгельса*). Однак, покликаючись на першоджерела радянської ідеології, він постачав опозицію аргументами, що мали слугувати підставою для легальної критики русифікаторського курсу. Написана з великим талантом й ерудицією, книга Дзюби на довгі роки стала головною

політичною програмою українського руху й сильно спричинилася до формування його ідеологічного обличчя.

У 1960-х рр. оформився організований рух кримських татар, які були насильно вивезені у 1944 р. зі своєї батьківщини на спецпоселення до Казахстану і Середньої Азії. Цей рух набрав як легальних (посилання петицій до радянських органів з вимогою дозволити повернутися до *Криму*), так і нелегальних (діяльність молодіжних національних груп на чолі Мусою Джамільовим) форм. У вересні 1967 з кримських татар було знято звинувачення у співпраці з фашистською Німеччиною, яке у 1944 р. послужило приводом для їхнього виселення. В 1967 р. 100 тис. кримських татар спробували повернутися до *Криму*, але там змогло поселитися лише 900 сімей. Решту внаслідок перешкод з боку державних і партійних органів змушені були повернутися на місця попереднього проживання.

Зародження дисидентського руху було відображенням політичної кризи у радянському суспільстві. Після викривальної промови на XX з'їзді *КПРС* та гострої критики всього, що було пов'язано з культом *Сталіна*, воно потребувало нового виправдання своєї влади. Сталінські репресії, твердив *Хрущов*, не впливали з характеру справжнього соціалізму; навпаки – вони були його “викривленням”, відходом від “ленінського курсу”. Звільнений від цих викривлень, соціалістичний лад мав довести свою історичну перевагу над капіталізмом. Ця ідея була покладена в основу нової програми партії, прийнятої на XXII з'їзді *КПРС* (17-31 жовтня 1961 р.). За двадцять років, запевняв *Хрущов*, Радянський Союз дожене і пережене США по всіх показниках суспільного виробництва.

Хрущов був дуже нетерпеливим у здійсненні свого проекту. Він вимагав негайних господарських чудес і з безпосередністю неосвіченого, але впевненого у собі партійного керівника видавав наліво і направо поради та накази, де, що і як вирощувати (славетна кукурузяна кампанія), з якою швидкістю водити трактори під час орання землі, як писати вірші, малювати картини і т.п. Його найбільшою помилкою було, однак, фатальне нерозуміння того, що насправді сталося на Заході у післявоєнні десятиліття. Він старанно вираховував, скільки тон заліза має виробити Радянський Союз на душу населення, щоб перегнати США. Іронія полягала в тому, що США, як й інші промислово розвинуті країни, у той час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході повним темпом йшла науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів – напівпровідників, пластмаси. *Хрущов* хотів догнати і перегнати західний капіталізм, але не розумів, що він біжить у цілком протилежну сторону. *Хрущов* став перед потребою нової модернізації країни, у відповідь на виклик, який кидала неефективній радянській системі господарства повоєнна науково-технічна революція. Однак його програма модернізації більш відповідала початку, а не другій половині XX ст.

Не в усьому його зусилля були марними. Саме за часи *Хрущова* був запущений у космос перший супутник (1957) та виведено на орбіту першого космонавта (1961). Це було серйозним викликом Заходу. Почалася велика програма освоєння цілинних земель (залишається досі, однак неясним, чого більше принесло розорення цілини – користі чи шкоди). Але сільське господарство було ділянкою, в якій хрущовські реформи зазнали найбільшого провалу. У 1963-1964 рр. у містах не вистачало продуктів харчування.

Невдача з реформами у сільському господарстві привело до конфлікту між *Хрущовим* й українським керівництвом. Якщо б *Хрущову* вдалося добитися успіху з освоєнням цілинних земель, це б докорінно змінило традиційну роль України як великої житниці Російської імперії. Сільське господарство республіки мало зосередитися на виробництві м'яса, молока, цукру та ін. продукції. Однак Україна не виконувала покладених на неї сільськогосподарських планів. На січневому (1961 р.) пленумі ЦК *КПРС Хрущов* гостро критикував *Підгорного* за невміння керувати сільським господарством. Постійна критика привела до сильного охолодження його стосунків з українськими партійними лідерами, яке й так вимагало зменшення втручання Москви у справи республіки. Київське керівництво почувало себе загрозеним, особливо після того, як *Кириченко*, якого воно вважало наступником *Хрущова*, був переведений на другорядну посаду.

Господарська криза та пов'язане з нею наростання масового невдоволення послужили фоном, на якому невдоволеній лібералізацією партійної еліти вдалося усунути *Хрущова* від влади. У жовтні 1964 р. відбувся тихий переворот, в результаті якого *Хрущова* відправили на пенсію. Українські партійні лідери відіграли не останню роль у московському перевороті. Після усунення *Хрущова* пост першого секретаря зайняв виходець з України, член “дніпропетровського клану” Леонід Брежнев.

Як не дивно, перші роки правління *Брежнєва* у Москві супроводжувалися посиленням автономного курсу українського керівництва. Це посилення було пов'язано з фігурою нового першого (з липня 1963 р.) секретаря ЦК *КПУ Петра Шелеста*. Було б наївним спрощенням вважати, що у своїй автономній політиці вінта його найближче оточення керувалися патріотичними мотивами. Хоча він й хвалився своїм козацьким походженням, однак, як це видно з його спогадів і щоденникових записів, *Шелест* не дуже-то розумів різницю між українським і російським козацтвом. Його українська мова за довгі роки партійної кар'єри “вивітрилася”, й ставши першим секретарем ЦК *КПУ*, він змушений був її “студіювати”. *Шелест* ніколи не погоджувався з тим, що Україна є радянська колонія (цю тезу йому доводилося вислуховувати від українських інтелігентів). Але найкраще спосіб його думання відображає порада, яку йому дав *Підгорний* і з якою він повністю солідаризувався:

“Петро, держись лінії такої, якої ти держався. Україна і Росія, якщо вони розділяться, то не буде і Союзу. Не буде Союзу! На кого ж, якщо не друг на друга, нам рівнятися?”⁵

Його політика відображала ті зміни, що сталися у статусі республіки та, відповідно, республіканської партійно-державної еліти у післявоєнні десятиліття. У першу чергу, проукраїнський курс місцевої еліти диктувався бажанням збільшити свою реальну владу й пов’язані з нею привілеї, обмежуючи втручання московського центру у внутрішні республіканські справи. Питань розвитку національної мови і культури стали символом у конфлікті між центральною і республіканськими політичними елітами.

Важливість мовного питання сильно зросла після заміни центральних міністерств системою раднаргоспів. У результаті цієї реформи тисячі чиновників із *Росії* переїхали до республік, щоб зайняти керівні місця у зреформованих органах господарського управління. Такий поворот справи не міг подобатися місцевій номенклатурі, яка справедливо розглядала це як загрозу своїм новонабутих правом. Як засіб спротиву вона обрала мовне питання, наполягаючи, щоб місцеві чиновники знали українську мову.

Усунення *Хрущова* створило добру можливість для перегляду його освітньої реформи. У 1965 р. міністр освіти Української РСР Ю. Даденков підготовлював республіканську реформу, яка передбачала надання переваги при вступі до вузів тим студентам, які добре знають українську мову; усі суспільні науки повинні були вивчатися українською мовою; українська мова мала стати мовою діловодства; наукові журнали, підручники й посібники мали друкуватися в першу чергу українською мовою і т.п. Реформу Даденкова зупинила “директива з Москви”. Але уже у 1971 р. він вимагав переведення усіх навчальних закладів на території України під безпосереднє управління українського міністерства освіти. Подібні заяви робив й сам *Шелест*. У 1968 р. у виступі перед студентською молоддю у Київському університеті, він заявив, що усі нові підручники, які відповідають сучасним умовам, мають друкуватися українською мовою.

Боротьба партійної республіканської еліти за захист своїх прав і привілеїв створила сприятливий ґрунт для зростання національної свідомості. Особливо це помічалось на Східній Україні, в першу чергу у традиційно зрусифікованому середовищі великих міст. Ситуація кінця 1960-х років нагадувала розвиток подій доби “українізації” кінця 1920-х років. Головна відмінність полягала в тому, що сорока роками пізніше у склад Української РСР входили західноукраїнські області, які самі були потужним резервуаром “українізації” Сходу.

---

⁵ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. Москва, 1995. С. 579.

Автономістична політика *Шелеста* спричинилася до посилення їхньої ролі в житті республіки. У перші два післявоєнні десятиліття ці області одержували менші капіталовкладення, що тормозило їхній економічний розвиток. Але з середини 1960-х років розмір капіталовкладень у Центрально-Західну і Західну Україну значно зріс. Оскільки ці області були найбільш свідомими під оглядом національної ідентичності, економічний розвиток України у 1960-х роках впливав на зміцнення соціальної бази цієї ідентичності в республіці.

Автономістський курс *Шелеста* був так довго можливим, як довго в радянському суспільстві залишалися живими ліберальні здобутки хрущовської “відлиги”. Хоча репресії й продовжувалися – у листопаді 1967 р. у Львові був засуджений Вячеслав Чорновіл за підготовку документального збірника “Лихо з розуму” про розправу над українською інтелігенцією – але до кінця 60-х років ліберальної атмосфери збереглися хоча б скромні ознаки. Поворотною точкою стала розправа над “празькою весною” 1968 р. *Петро Шелест*, який був один із найактивніших прихильників введення радянських військ до Чехо-Словаччини (він побоювався поширення “контрреволюційних” настроїв в Україні), не міг собі уявити, що розправа над чеськими прихильниками “соціалізму з людським лицем” означатиме кінець українського контрольованого автономізму.

1972–1982: ВЕЛИКИЙ ПОГРОМ

1972 р. відкрив новий період у післявоєнній історії України. У січні 1972 р. радянські спецслужби провели масові політичні арешти, ув’язнивши багато провідних діячів національно-культурного відродження. Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як “великий погром”. Кількість арештованих дисидентів у 1972-1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70-и – 100-а осіб. Незрівняно більше число осіб зазнало “м’ягших” репресій – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори і т.д. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства, включаючи керівництво *КПУ* та його першого секретаря ЦК. На травневому (1972 р.) пленумі ЦК *КПРС Шелест* був звільнений з посади першого секретаря ЦК *КПУ*.

На початку 1973 р., у журналі “Комуніст України”, появилася редакційна стаття “Про серйозні недоліки і помилки однієї книжки”. У статті критикувалася книжка *Шелеста* “Україна наша радянська”. Його звинувачували у цілому ряді “ідеологічних помилок”, спричинених його “економічним автаркізмом”. Критики особливо обурювалися його “ідеалізацією” минулого України та обстоюванням самотності УРСР.

Характер звинувачень, які висувалися проти *Шелеста*, недвозначно показував, якою хоче бачити Москва політику нового українського керівництва. Основною метою цієї політики було зупинити, і, якщо можливо, повернути назад, ті суспільні процеси, які привели до відродження громадського і культурного життя в Україні у 1960-х роках. Тому репресії були спрямовані не лише проти дисидентів, але й проти тих офіційних осіб, які витворили атмосферу українського патріотизму.

Прихід нового секретаря ЦК КПУ *Володимира Щербицького* на місце *Шелеста* поклав початок масовим “чисткам” в державному і партійному апараті. У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов’язана з *Шелестом*. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології Валентина Маланчука. Разом з новопризначеним у липні 1970 р. головою КДБ Віталієм Федорчуком Маланчук був основним натхненником й організатором “великого погрому” в Україні 1970-х рр.

Офіційній владі йшлося про ідеологічний й моральний ефект переслідувань. Жертвам репресій давали можливість зберегти свою волю при умові їхнього “покаяння” і подальшої співпраці з режимом. Вперше цей засіб був застосований проти символічної фігури шістидесятників – Івана Дзюби. Після 18-місячного ув’язнення (3 квітня 1977 р.) він підписав нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового “покаяння” у 1972-1979 рр. була застосована проти внучки *Івана Франка* Зіновії Франко, письменників Євгена Гуцало та Бориса Харчука, перекладача Григорія Кочура, історика *Михайла Брайчевського* та ін.

“Приборкання непокірних” справляло величезний деморалізуючий вплив на все суспільство – воно створювало враження безсмысленності й непотрібності будь-якого спротиву радянському режимові й посилювало конформістські настрої. Якщо таких ламали, то що було говорити про пересічних людей!

Одним із основних напрямків політики *Щербицького* була мовна русифікація України. Вживання російської мови стало ознакою політичної лояльності до режиму. Показово, що у своїх публічних виступах сам *Щербицький* відмовився від української мови, перейшовши майже виключно на російську. Після усунення *Шелеста* й міністра освіти Даденкова безперешкодно проводився процес русифікації середніх шкіл. Для переведення школи на російську мову викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Для “поглибленого” вивчення російської мови і літератури класи розбивалися на менші групи, заняття в яких провадилися окремо – тоді як українська мова і література таких привілеїв не мала, і уроки з цих предметів нерідко проходили у переповнених класах. Справа доходила до курйозів: в

українських школах діти навчались російської мови з підручників, що називалися “Родная речь” (“Рідна мова”), тоді як української – з підручників під назвою “Українська мова”.

Головною мішенню для радянського керівництва у 1970-1980-х рр. в Україні була національна свідомість українців. У “новій історичній спільноті – радянському народові” напевно знайшлося б місце для Шевченкового “Кобзаря” (правда, сильно цензурованого), українського гопака і української вишивки – тобто для того, що натякало на етнічну особливість українців (так само як могло там бути місце на грузинський хоровий спів та середньоазіатську кухню), але, там не могло бути того, що перетворювало українське питання в питання політичне – пам’яті про своє історичне минуле. Тому репресії були спрямовані в першу чергу проти тих видів інтелектуальної діяльності, в яких ця пам’ять проступала найвиразніше – проти літератури й історії.

Історикам рекомендувалося зосередитися на вивченні історії радянського періоду. Переоцінці була піддана діяльність тих історичних постатей, які були частково реабілітовані у 1960-х роках: *Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Скрипник, Василь Блакитний-Елан* та діячі *ВАПЛІТЕ*. У результаті боротьби з “ідеалізацією” українського минулого національна історія нагадувала мінне поле, складене з заборонених і напівзаборонених імен та сюжетів, – торкатися їх було небезпечно, та й ніколи не було певності, що дозволені сьогодні теми, завтра не стануть вибуховими.

У певному сенсі, за часів *Щербицького*, тенденції у трактуванні історії України (як і в Білорусії) прийняли форму ще більш крайню, ніж усе, що говорилося за *Сталіна*. У 1970-х роках була витворена концепція, яка мала служити історичним обґрунтуванням формування “радянського народу”. Особливо яскраве вираження вона найшла під час святкування 325-річчя “возз’єднання України з Росією” (1979). Коріння “ нової історичної спільноти”, згідно нової інтерпретації, мало сягати ще до часів *Київської Русі*, де на базі спільної території та спільної (“давньоруської”) мови нібито утворилася “єдина давньоруська народність”. З цієї народності започаткувалися “старша” (як за віком, так і за статусом) російська та “молодші” – “білоруська” й “українська” нації. Навіть після розпаду *Київської Русі* усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому “возз’єднання” України з *Росією* у 1654 р., згідно нової концепції, було обумовлено всім попереднім природним й історичним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно радянської історіографії Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб “возз’єднатися” з *Росією* й росіянами. У результаті ідеологічної чистки 1972-1979 рр. українці фактично були позбавлені своєї власної історії.

Цю прогалину пробувала заповнити група письменників – Іван Білик, Роман Іваничук, Леонід Махновець, Сергій Плачинда, Роман Федорів та ін., – які у 1960-х – 1970-х роках

вибирали для своїх літературних творів сюжети з історичного минулого України. На відміну від професійних істориків, вони були менше пов'язані з марксистською методологією і тому користувалися більшою свободою вислову.

На них була спрямована хвиля атаки проти українських літераторів, яка була заініційована партійним керівництвом. Письменникам, поетам і літературним критикам роз'яснювали, що “партія вимагає не інтимної лірики, а пісень, які б надихали колгоспників і фабричних робітників”, що в прозі перевага має бути надана публіцистиці, і що особливий наголос треба ставити на висвітлення “взаємозв'язків” і “взаємодії” радянських народів та їхніх літератур.

У 1973-1974 рр. партійна критика літератури набрала масового характеру. Крім згаданих уже авторів, гострій атаці були піддані Олесь Бердник, Євген Гуцало, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Микола Руденко та ін. Критика, як правило, не минала безслідно: розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхні автори на довгі роки позбавлялися можливості друкуватися.

Наслідком розгрому української літератури у 1970-х роках було щось більше, аніж особисті трагедії її найяскравіших представників. Організаторам й виконавцям репресій йшлося про зведення української літератури до стану “неповної культури неповної нації” – стану, з якого вона вийшла ще наприкінці XIX ст. Атрофії зазнали цілі жанри. На населення країни бл. 50 млн. чол. у 1970-х роках приходилося лише 3-4 драматурги. Протягом 1976-1979 рр. не було написано жодної п'єси, а українські драматичні твори становили лише четверту частину репертуару республіканських театрів.

Кількість книжок, яка видавалася наприкінці 1970-х роках українською мовою, упала до рівня середини 1920-х рр., тобто до рівня передня “українізації”. Наприкінці 1970-х років співвідношення російських й українських книжок, виданих в Україні, становило 3:1. Згідно статистичних даних ЮНЕСКО, у 1970-х рр. серед десяти найбільших слов'янських націй Україна займала сьоме місце щодо кількості назв виданих книжок (трохи більше, як двохмільйонна нація словенців), а за співвідношенням кількості цих назв, яка припадала на мільйон жителів, що розмовляла відповідною мовою (88,9 назв на мільйон жителів) займала передостаннє місце (останнє місце з показником 58,9 займали білоруси).

Відповіддю читачів і частини літераторів на “опартійнення” літератури був пасивний опір. Тисячі копій книжок, які були високо оцінені критиками згідно нових партійних вимог, залишалися нерозпроданими – читати цю продукцію було мазохістським задоволенням. Багато письменників й поетів або взагалі вмовкли, або вдалися до перекладів світової літератури.

Перемога партійної лінії виявилася Пірровою перемогою для самого партійного керівництва: воно опинилося у стані загрозливої ізоляції від кіл інтелігенції. Це привело до певної кореляції дотеперішньої партійної лінії. Перш за все, були усунуті найбільш одіозні

фігури, безпосередні виконавці погрому. Квітневий (1979 р.) пленум ЦК КПУ звільнив Маланчука з його посади секретаря по ідеології. Була знята негласна заборона друкувати твори розкритикованих раніше авторів. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х знову почали друкуватись Роман Андріяшик, Іван Білик, Роман Іваничук, Михайло Косів, Микола Лукаш та ін. Зрозуміло, що ця зміна стосувалася не всіх, зокрема вона не поширювалася на Євгена Сверстюка, *Івана Світличного*, Михайла Осадчого. Однак серед тих, хто зазнав благ лібералізації несподівано опинилася Ліна Костенко, одна із найстійкіших “шістедесятників”. У 1981 р. їй навіть було присуджено Шевченківську премію. Щонайбільше, у 1979 й 1981 рр. появилися збірки двох ранопомерлих, але винятково талановитих молодих поетів – Леоніда Кисельова і Віталія Симоненка, – вірші яких були пройняті протестом проти режиму.

Зміни, щоправда менш радикальні, торкнулися й історичної науки. У 1978 р. Президія АН Української РСР розглянула роботу Інституту історії за 1973-1978 рр. і розкритикувала його неухвагу до таких важливих періодів історії України як історія *Київської Русі*, історія українських земель у XII-XVII ст., й історія української культури у дожовтневий (до 1917 р.) період (зрозуміло, Президія АН симулювала незнання того, хто і як визначав тематику історичних досліджень у 1970-х рр.).

Пом’ягшення курсу щодо української інтелігенції не було заслугою республіканського керівництва. *Щербицький*, очевидно, і тут лише виконував волю московського керівництва: у той же день, коли у Києві було знято Маланчука, вийшла постанова ЦК КЛПС “Про подальше покращення ідеологічної політико-виховної лінії”. Оскільки в СРСР проголошувалася побудова розвинутого соціалізму і сформування радянського народу, то це мало б означати згладжування й поступове загасання соціальних конфліктів. Йшлося про особливий вид компромісу, коли партійні лідери робили певні поступки інтелігенції в обмін за її безумовну лояльність. У республіках це, очевидно, вимагало знесення найсуворіших обмежень щодо розвитку національних культур. Тому та частина української інтелігенції, яка виявилася готовою до співпраці з режимом ціною такого компромісу, з задоволенням відзначала відновлення рівноваги між “національною формою” і “соціалістичним змістом” в українській підрадянській культурі.

Це не означало, однак, принципової відмови партії від політики репресій, коли дії інтелігенції загрожували порушити цю рівновагу. Так, голова львівської організації СПУ Ростислав Братунь був зміщений з посади після виступу на похоронах молодого популярного композитора *Володимира Івасюка*, який, як загально вважалося, був замордований *КДБ* у травні 1979 р.

Загальна партійна лінія щодо нівеляції української самобутності не лише залишилася незмінною, але й набула певного розвитку. Це засвідчила велетенська ідеологічна кампанія,

пов'язана з святкуванням 1500-річчя від заснування Києва (1982 р.). Надуманість цієї дати була більш ніж очевидною навіть для організаторів самого свята. Очевидно, масштабна ідеологічна кампанія мала на меті утвердити нову інтерпретацію історичних передумов утворення “радянського народу”, особливо перед лицем майбутнього святкування 1000-річчя хрещення *Руси* (1988). Згідно цієї інтерпретації, сучасний СРСР з радянським народом і російською мовою, як мовою міжнаціонального спілкування мав свого попередника в іпостасі *Київської Русі* з єдиними давньоруською народністю і давньоруською мовою як спільною для всіх, хто проживав на її території. Новим моментом у цій теорії було твердження, що окрім росіян, білорусів, українців свої перші кроки у суспільно-політичному і культурному розвитку у рамках *Київської Русі* робили більш як двадцять неслов'янських народів балтійського, волзького, кавказького і чорноморського регіонів. Можна припустити, що партійні ідеологи вважали втягнення “молодших братів” у русло загальноруської ідентичності завершеним процесом; тепер же, йшлося про те, щоб поширити цей досвід на неслов'янські народи СРСР. Посереднє підтвердження цьому можна знайти у факті, що з кінця 1970-х років *Щербицький* став постійно вживати термін “народ України” замість “український народ”.

ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ І НАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Традиційна радянська політика щодо інтелігенції передбачала нещадну розправу з тими, хто не бажав йти на компроміс з політичною системою, і відносно ліберальну поставу до них, хто цей компроміс сприймав. Однак у 1970-ті – 1980-ті роки, після згортання хрущовської відлиги, рамки можливого компромісу сильно звузилися. Це означало, що своїми репресіями влада потенційно вела до посилення дисидентського руху, адже кількість заборонених видів діяльності зростала.

Особливо характерним було становище в Україні, де будь-який вияв патріотизму трактувався як націоналізм. Репресії проти іншодумства набрали тут вражаючого масштабу, перетворивши, за словом *Василя Стуса*, ціле покоління молодшої української інтелігенції в покоління політичних в'язнів. У порівнянні з російським дисидентським рухом, який зазнав менших втрат у 1972 р. і порівняно швидко відновив свою діяльність, український рух майже два роки не міг справитися після нанесеного йому удару.

Крім проблеми відновлення фізичної сили, перед українським рухом стояло ще й важке інтелектуальне завдання – пошуки нової ідеології протистояння режимові. Старий підхід, коли основні вимоги руху підкріплювалися цитатами з *Леніна* і посиланнями на відповідні радянські закони, виявився недостатнім. Український дисидентський рух не міг похвалитися ані

наявністю виробленої політичної програми, ані усталеною організаційною сіткою, ані широкою соціальною базою.

Але його потенційні можливості були чималими. З 1960 по 1972 рр., у тих чи інших видах дисидентської діяльності (виявлення відкритого невдоволення режимом шляхом підписання петицій й листів протесту, видання й розповсюдження самвидаву, участі в неофіційних зібраннях, демонстраціях і т.п.) в Україні взяло участь 942 людей. За своїм географічним розмахом дисидентський рух охоплював майже всю територію Української РСР. При цьому кількість дисидентів зі Сходу перевищувала чисельність галичан – певна ознака того, що український дисидентський рух мав дійсно український характер. У його національному складі виразно переважали українці (77,2%). Росіяни представляли лише 0,5% – надто мало у порівнянні з їхньою часткою серед загального населення (бл. 20%); це дозволяло припускати, що російська меншина, як привілейована національна група, менше проявляла схильності до протестаційної діяльності. 9,9% припадало на інші національності, в основному – на євреїв і кримських татар (щодо 12,4% бракувало даних про їхню національну приналежність). Високе представництво тих національностей, які були найбільш обмежені у своїх національних правах (українців, євреїв та кримських татар) при порівняно слабкій заангажованості росіян виразно показувало, що гравітаційним центром дисидентського руху в Україні було національне питання⁶.

Особливо обнадіючим був той факт, що дисидентський рух в Україні був в основному міським явищем й охоплював головним чином найбільш освічені й соціально мобільні верстви населення. У випадку можливого краху системи цей рух мав потенційні шанси змобілізувати під свої лозунги велике число людей і водночас забезпечити їх достатньо софістикованим керівництвом.

Що українські дисиденти можуть виступати як окрема суспільна сила, виразно проявилось уже на початку 1970-х років. У 1969 р. вони встановили зв'язки з московськими активістами боротьби за людські права й одержали доступ до самовидавчого журналу “Хроника текущих событий”. Через короткий проміжок часу, уже в січні 1970 р. вони розпочали видавництво свого власного журналу “Український вісник” (до моменту “великого погрому” появилось шість випусків цього видання). Після арешту у грудні 1971 р. Ніни Строкатої-Караванської *Василь Стус*, Вячеслав Чорновіл, Ірина Стасів-Калинець та ін. разом з одним із провідних російських дисидентів Петром Якіром утворили громадський комітет у її захист – одну із перших організацій такого типу у Радянському Союзі.

---

⁶ Krawchenko B., Carter J.A. Dissidents in Ukraine before 1972: A Summary Statistical Profile // Journal of Ukrainian Studies. Vol. 8. N 2 (Winter 1983). P. 85-88.

Арешти й судові розправи 1972-1973 рр. не знищили дисидентського руху, а лише надали йому радикальнішого характеру. У тюрмах й таборах багато українських дисидентів зрікалися свого радянського громадянства, проголошували себе українськими самостійниками і вимагали визнання за собою статусу “політичних в’язнів”. Їхня нова позиція знайшла своє відображення у засудженні тих своїх колег, які розкаялися і пішли на компроміс з радянським режимом. “Великий погром” різко обірвав стадію патріотичних протестів серед українського дисидентства й прискорив його перехід у нову фазу.

Новий характер дисидентського руху в Україні засвідчив черговий (7-8) номер “Українського вісника”, який вийшов весною 1974 р. після майже дворічної перерви. Його автори й видавці – стоматолог й колишній профспілковий діяч у Львівській області Степан Хмара, колишній офіцер КДБ з Києва Віталій Шевченко та журналіст Олександр Шевченко – заявили, що від цього номера “Український вісник” стає речником національної опозиції, змушеної перейти в підпілля і відданої ідеї повалення радянського режиму та побудування самостійної й демократичної української держави. На відміну від популярної у “допогромний” період праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізація чи русифікація?”, “Вісник” демонстрував відверто вороже ставлення до *Леніна* і його національної політики.

Декілька років після арештів 1972-1973 рр. в Україні не було ніяких відкритих проявів дисидентського руху – його розвиток проходив у підпільних умовах. Розрізнені опозиційні групи, які виникали після 1973 р., не мали зв’язку ані між собою, ані з ув’язненими дисидентськими лідерами. Однак інформація про умови, в яких перебували репресовані, та їхні політичні заяви, просочувалися на свободу і з допомогою їхніх родичів та російських дисидентів передавалися на Захід. Це послужило поштовхом до організації міжнародних кампаній у підтримку вимог українських дисидентів. Особливо активну роль відіграла у них українська діаспора у США та Канаді.

Іншим важливим явищем був перехід у дисидентський табір двох відомих українських письменників, виключених зі СПУ – Миколи Руденка та Олеса Бердника. А наприкінці 1975 р. після вичерпання термінів ув’язнення, в Україну повернулися декілька провідних дисидентів – адвокат Левко Лук’яненко, Іван Кандиба і мікробіолог Ніна Строката-Караванська. Разом з Руденком і Бердником вони утворили ядро, наколо якого проходило організаційне оформлення українського дисидентського руху.

Поштовх до розбудови дали зміни в міжнародній ситуації, пов’язані з проголошеною *Брежнєвим* політикою розрядки. У 1975 р., у Гельсінкі, на Європейській конференції з питань безпеки і співпраці дійшло до підписання “Прикінцевого акту”, в якому містилося визнання незмінності сучасних кордонів європейських країн. Заклучення цього акту було певним здобутком для Москви, оскільки він остаточно легітимізував усі повоєнні територіальні

надбання Радянського Союзу, підкресливши нетодорканість усіх європейських кордонів. Однак зворотньою стороною гельсінського процесу було поширення на всіх учасників конференції (35 країн включно з СРСР) зобов'язано щодо дотримання основних прав людини. Виконання гельсінських умов передбачало створення постійних органів контролю за дотриманням цих прав у внутрішній політиці кожної з підписаної країн.

Гельсінські угоди створили умови для нової діяльності дисидентського руху – громадського контролю за їхнім дотриманням в СРСР. Джерелом натхнення для підрадянських дисидентів стало присудження у жовтні 1975 р. Андрієві Сахарову Нобелівської премії миру. Цього ж місяця Французька комуністична партія приєдналася до компартії на Заході щодо визволення Леоніда Плюща, і в січні 1979 р. йому було дозволено виїхати з Радянського Союзу. Це показувало, що радянська влада була чутливою на західну критику щодо порушення прав людини в СРСР.

Виходячи з цього, 12 травня 1976 р. одинадцять дисидентів проголосили створення у Москві громадської групи для контролю за виконанням гельсінських угод. У Києві промотором створення подібної групи виступив Микола Руденко, який підтримував безпосередні зв'язки з московськими дисидентами. Крім цього, в українських дисидентів був свій власний досвід подібної діяльності, пов'язаний зі створенням у грудні 1971 р. громадського комітету захисту Ніни Строкатої-Караванської.

9 листопада 1976 р. Микола Руденко, Олесь Бердник, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Ніна Строката-Караванська, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, *Олексій Тихий* проголосили створення Української групи сприяння виконання Гельсінських угод. Двома днями пізніше лідер групи Микола Руденко заявив про згоду колишнього генерал-майора радянської армії, українця за походженням Петра Григоренка стати представником української групи у Москві. Це дало змогу членам цієї групи мати важливу позицію у центрі підрадянського дисидентського руху у місті, де було дипломатичне представництво західних країн (у Києві, столиці держави-члена ООН, такого представництва не було). Утворення *Української гельсінської групи* таким чином вперше за весь післявоєнний час дозволило вивести українську справу за межі міжнародної ізоляції. Важливим було й те, що її діяльність спричинилася до появи безпрецедентної заяви російських дисидентів про Україну – заяви, яка визнавала обмеження політичних прав українського народу. Стосунки між московською й київською групами становили якби зразкову модель відносин між *Росією* й Україною у випадку, якщо б Радянський Союз зазнав краху. За зразком цих стосунків гельсінські групи були утворені у Литві (листопад 1976 р.), Грузії (січень 1977 р.) та Вірменії (квітень 1977 р.).

Гельсінські групи не були таким уже поширеним явищем серед країн соціалістичного табору. У Радянському Союзі їх було 5. Поза його межами вони існували лише у *Польщі*

(Комітет захисту робітників, перетворений згодом у Комітет громадського захисту (KOS-KOR)), у Чехословаччині (група “Хартія-77”). У Румунії подібні групи не виникли, оскільки таємна поліція придушувала кожну таку спробу у зародку. У Німеччині місцеві громадяни користалися Гельсінськими угодами головно для того, щоб дістати право еміграції. Зовсім слабим був відгук на гельсінський процес у Болгарії та *Угорщині*⁷. Все це дає підстави стверджувати, що українські дисиденти були однією з головних опозиційних груп у Центральній і Східній Європі.

Незважаючи на постійні арешти, склад *УГГ* продовжував збільшуватися, і вже у 1985 р. вона нараховувала 36 чоловік. Наприкінці 1970-х років деякі з членів – Григоренко, Строката-Караванська, Надія Світлична – виїмігрували з СРСР, тим самим діставши можливість представляти *УГГ* за кордоном.

Діяльність *Української гельсінської групи* засвідчила про перехід дисидентського руху в нову, зрілішу стадію – стадію, яка відзначалася зформованою організаційною структурою й чітко окресленою політичною програмою. Основним новим моментом цієї програми був перехід від українських дисидентів на самостійницькі позиції. У документах дисидентського руху все частіше звучала вимога виходу України зі складу СРСР і створення незалежної демократичної української держави”.

Іншою характерною рисою в ідеології українського дисидентського руху кінця 1970-х - початку 1980-х років було поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні права людини. У цьому сенсі він відмовлявся від спадщини як лівого (націонал-комуністичного), так і правого (оунівського) українських тоталітарних рухів 1920-х – 1940-х років. Визнання прав людини як першочергового пріоритету у протистоянні з радянським режимом вело українських дисидентів до логічного висновку про необхідність боротьби всіх пригноблених народів, що проживають на території України. Петро Григоренко здобув собі міжнародне визнання завдяки мужній обороні прав кримських татар. Близькі стосунки встановилися також між українськими й єврейськими дисидентами, що посередньо підтверджувало одну із головних радянських пропагандивних тез про “нечестивий союз українського буржуазного націоналізму й єврейського сіонізму”. Українські дисиденти не були настановлені вороже навіть до росіян.

Український дисидентський рух зміг видати таких фігур, які за своїм інтелектуальним масштабом дорівнювали б Солженіцену і Сахарову. На загальному стані українського дисидентства відбився провінціалізм культурного життя в Україні: брак контактів із зовнішнім світом, недостатнє знання іноземних мов й обмежений доступ до нерадянських книг. Але

---

⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ, 1995. С. 160; Haynes V. The Ukrainian Helsinki Group: A Postmortem // Journal of Ukrainian Studies. Vol. 8. N 2 (Winter 1983). P. 103-104.

українські дисиденти вигідно відрізнялися від російських іншим: у політичному відношенні вони були набагато згуртованішими за російський дисидентський рух, який розпадався на декілька непримиренних фракцій: комуністів-реформаторів, лібералів-західників, неослов'янофілів – “почвенників”. Більша згуртованість українського руху пояснювалася більшою роллю національного фактора в Україні: будь-який вияв українського патріотизму сприймався московським режимом як загроза статусу кво. Це розширювало потенційне коло підтримки українських дисидентів.

Іншим новим моментом у розвитку антикомуністичної опозиції в Україні стала поява незалежного робітничого руху. Перші робітничі страйки і маніфестації відбулися ще в часи *Хрущова*; у 1962 р. страйкували робітники Донецька і Жданова. Наступного року відбулися робітничі виступи в Одесі і Кривому Розі. У 1969 р. страйкували робітники Київської ГЕС та шахтарі Червонограда. На початку 1970-х років хвиля робітничих страйків охопила Київ, а також білоруські і російські міста. Особливо гострого характеру набрав страйк 1972 у Дніпропетровську, де місцеві робітники страйкували проти надмірного напливу росіян до міст і їхнього особливого, привілейованого статусу. У сусідньому Дніпродзержинську, партійній “батьківщині” *Брежнєва*, внаслідок втручання міліції дійшло до людських жертв. У тому ж 1972 р. страйкували робітники Кам'янця-Подільського. У 1981 р. лише в одному Києві відбулися 6 страйків, а в розташованій поблизу Києва Прип'яті (міста, де жили будівники і персонал Чорнобильської АЕС) дійшло до заворушень, викликаних нестачею продуктів харчування.

Абсолютна більшість робітничих виступів носили стихійний і розрізнений характер. Їм бракувало політичних вимог і вони розвивалися без зв'язку з дисидентським рухом в Україні. Але вже з другої половини 1970-х років робляться перші спроби надати робітничому рухові організованого характеру. У 1978 р. донбаський шахтар Володимир Клебанов зорганізував Асоціацію Вільних профспілок трудящих Радянського Союзу – незалежну профспілку, прототип польської “Солідарності”. Численність її членів становила 200 чол., в т.ч. робітників з Одеси, Донбасу і *Криму*. Асоціація діяла напівлегально, тому вона досить швидко була виявлена і знешкоджена *КДБ*.

У 1978 р. в Україні почало діяти Вільне міжгалузеве об'єднання трудящих. Як і її попередниця, ця незалежна профспілка теж діяла спочатку напівлегально, але після репресій початку 1980-х років перейшла на нелегальні позиції. Кількість її членів в Україні тяжко встановити; відомо лишень, що програмову заяву Вільного об'єднання підписало 4198 чол. з *Росії*, України і Білорусії, і що одним із найсильніших її осередків був Донбас.

Хвиля робітничих страйків літом 1980 р. у сусідній *Польщі* та діяльність “Солідарності” до моменту введення військового стану у грудні 1981 р. справила певне враження на жителів

України. Особливо це стосувалося західних областей, населення яких добре розуміло польську мову і мало змогу безпосередньо відбирати програми варшавського радіо й телебачення. Випадки солідарності з “Солідарністю” були зафіксовані навіть у Східній Україні. У Дніпропетровську, рідному місті *Брежнєва*, на будинку обкому партії, 29 лютого 1981 р. появилася транспарант з написом: “Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас”⁸.

Ні українському дисидентському, ні робітничому рухові не вдалося змобілізувати під свої прапори значну кількість населення. Насправді, в умовах жорсткого тиску державного апарату ці рухи репрезентували активність нечисельної групи людей, які не могли протиставити режиму нічого, крім своїх ідей та власної мужності. Їм не вдалося повторити досвід польської “Солідарності”. Але їхня діяльність послужила добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1987-1991 рр.

УКРАЇНА 1945 - 1985 РР.: ПРОПАЦІЙ ЧАС?

Політична історія України від середини 1970-х до середини 1980-х рр. бідна подіями. Режим *Щербицького* встановив жорстку монополію над всіма видами громадянсько-політичної активності в Україні. На початку 1980-х рр. *Українська гельсінська група*, була практично виведена з гри (хоча вона ніколи себе формально не розпускала, як це, наприклад, змушена була зробити у вересні 1981 р. Московська гельсінська група). 22 члени *УГГ* перебували в ув’язненні (6 одержали терміни 15 років, 3 – 12 років), 6 були змушені виїхувати (на Заході вони створили закордонне представництво УГУ на чолі з Миколою Руденком), ще двоє перебували у “внутрішньому” засланні, і лише троє були на свободі. Згідно інформації Московської гельсінської групи, українські дисиденти на початку 1980-х рр. становили найчисельнішу групу серед радянських політичних в’язнів. У таборах Мордовії українці становили 60-70% усіх політичних в’язнів. У 1984-1985 рр. від тяжких умов ув’язнення померли четверо членів *УГГ* – *Василь Стус*, *Олекса Тихий*, *Валерій Марченко* і *Юрій Литвин*.

Придушення опозиційного руху проте не гарантувало політичної стабільності. В опозицію до радянського керівництва стала економіка, занепад якої підточував основи суспільного ладу. На початку 1980-х рр. Україна продовжувала зберігати провідні позиції у загальносоюзному виробництві залізної руди, чавуну, сталі, зерна, в окремих галузях машинобудування. Але середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку України у 1965-1985 рр. явно спадали. Низька заробітна плата, дефіцит товарів у магазинах та довгорічні черги за житлом – все це не додавало популярності політичному режимові. Щобільше, він тратив свою легітимність – ідеологічне підтвердження доцільності

---

⁸ Solidarność – o ruchu robotniczym w Polsce i w Rosji. Warszawa, 1985. Висловляю подяку Т.А. Ольшанському за те, що він подав джерело цієї інформації.

свого існування. Він не забезпечував ані рівності, братерства і свободи, ані дешевих, доступних і якісних товарів, задовільного медичного обслуговування, достатньої кількості житла.

Очевидно, що усі ці явища були поширені по всьому Радянському Союзі, а не лише в Україні. Але в українців були свої особливі порахунки з цим режимом. За багатьма показниками участі у стратегічних сферах суспільного життя – рівня урбанізації, частки населення, зайнятому у промисловості, системі вищої освіти та наукових інституціях – українці, як і більшість неросійських народів СРСР, відставали від росіян. Так, ознакою модернізованого суспільства є переважання міського населення над сільським. Україна досягла цього показника у 1966 р., досить пізно, принаймні десять років пізніше, аніж російська республіка. У 1989 р. частка міського населення в Українській РСР (66,9%) була навіть трохи вища від загальносоюзного показника (65,9%). Але цей показник досягався в основному за рахунок зрусифікованого індустріального Сходу і Півдня України, натомість Західна Україна за часткою міського населення досі переступила цього порогу 50%. Повоєнна статистика засвідчила загрозливу тенденцію, коли частка українців у міському населенні зменшувалася у прямій пропорції до розмірів міста – чим більше місто, тим нижчий у ньому процент українців⁹.

Дуже промовистими були зміни у національному складі населення Української РСР. Загальна кількість українців зросла в Україні з 1937/39 по 1989 рр. з 27,9 млн. до 37,9 млн. Цей зріст відбувся на фоні сильного падіння чисельності національних меншин – так, дві найбільші неукраїнські групи, євреї і поляки зменшилися від 2,5 млн. кожна до відповідно 0,5 та 0,2 млн. Однак це не привело автоматично до посилення українського характеру населення республіки – частка українців майже не змінилося і залишилися на рівні бл. 72-73%.

Нішу, витворену національними меншинами, заповнило російське населення в Україні. Його процент зріс з 8,8% до 22,1%. Якщо ж розглядати цю тенденцію на протязі тривалого проміжку часу, то трохи менше, ніж за сто років – з 1897 по 1989 рік – кількість росіян в Україні збільшилась майже в п'ять раз: з 2,5 млн. до 11,4 млн. Найбільша їхня кількість зосередилася на Сході України та в *Криму* (в останньому кількість росіян з 1959 по 1989 рр. зросла з 858 тис. до 1,62 млн чол. – тобто майже в два рази!). Високі темпи приросту російської меншості в Україні є безпрецедентними у порівнянні з демографічними процесами серед національних меншостей у всій Європі¹⁰.

Зростання числа росіян в Україні відбувалося за рахунок двох джерел. Першою була масова іміграція. Україна одним з головних регіонів найчисельнішого притоку російського населення з поза меж Російської федерації – за 1959-1970 рр., за підрахунками радянського демографа С.Брука, сюди імігрувало бл. 1 млн. чол. (у цьому відношенні Українська РСР

⁹ Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness, passim.

¹⁰ Ebelhardt P. Przemiany narodościowe na Ukrainie XX wieku, passim.

поступалася лише Казахстану і Центральній Азії, куди за той самий час виїхало 1,5 млн. чол.)¹¹. Як правило, ця імміграція не мала запланованого “зверху” характеру. Більшість росіян прибувала в Україну приваблена її кліматом, розвинутою соціальною інфраструктурою у східних і південних регіонах Української РСР, можливістю знайти роботу за своїм фаховим рівнем. Іміграція робочої сили в Україну відбувалася у той самий час, коли через брак достатньої кількості робочих місць (особливо у західних областях) певне число українських робітників емігрувало за межі України. Помимо соціального напруження така ситуація мала побічний негативний політичний ефект: росіяни, опинившись у становищі привілейованої групи, найменше хотіли чинити опір політичному режимові.

Іншим джерелом зростання російської населення в Україні була русифікація за рахунок мовної і культурної асиміляції. З 1959 р. по 1989 р. кількість українців, які вважали російську свою рідною мовою, зросло з 2 до 4,6 млн. чол. Як показують статистичні дані, у рамках Східної України асиміляція просувалася швидше, тоді як у західних регіонах України вона навіть зменшилася. Головним фактором асиміляції була слаборозвинутість або ж повна відсутність розвиненої україномовної соціальної інфраструктури (дитячі садки, школи, театри, преса і т.п.) у великих містах Східної і Південної України. Багато українців небезпідставно вбачали у цій етно-демографічній тенденції пряму небезпеку для збереження своєї національної самобутності та панівної позиції у республіці. Вони оскаржували радянський режим, що під гаслами інтернаціоналізації він проводив насправді політику русифікації. У цих звинувачуваннях була своя рація, що підтверджувалася численними прикладами з щоденного життя.

Однак повоєнний період не був цілком втраченим часом з точки зору утвердження української національної ідентичності. Перш за все, не у всіх історичних регіонах України ситуація виглядала однаково. Українці зберігали перевагу у двох найбільш важливих з політичної точки зору містах – у Києві, всеукраїнській столиці та столиці “галицького П’ємонту” Львові. Частка українців у населенні Києві між 1959 і 1979 рр. зросла зі 64,8 до 68,7%. Ця перевага була дещо затерта насильною русифікацією у роки *Щербицького*, але назагал, як показала значна активність Києва у часи “перебудови”, радянському режимові не вдалося повернути цю традицію назад. Таким чином, післявоєнний розвиток України змодифікував традиційну відмінність між “українським селом” і “російським містом” або “українським сільським Заходом” і “російським міським Сходом”. Схід залишився “російським” (якщо не в кількісному, то хоча б у культурному відношенні), але Західна і Центральна Україна стала більш урбанізованою з переважаючим українським компонентом.

---

¹¹ Брук С.И. Этнографические процессы в СССР (по материалам переписи 1970 года) // Советская этнография. 1971. № 4.

Головною причиною цих далекоідучих змін стала територіальна уніфікація української нації під час і після другої світової війни. Об'єднання Західної і Східної України прискорило справу національної інтеграції. Цей процес був двостороннім – не лише більш національно свідомі західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на схід від р.Збруч, але й східні українці справляли політичний вплив на Західну Україну. Показово, що інтеграція окремих західноукраїнських регіональних етнічних груп з яскраво вирізненими культурними особливостями й окремими діалектами – бойків, лемків, гуцулів – у склад української нації повністю завершилася лише після включення Західної України у склад Української РСР.

Але й саме поняття “українця” сильно змінилося у повоєнні роки. Найбільша зміна полягала у тому, що українська мова перестала бути головним індикатором української ідентичності. Останні роки існування Радянського Союзу та розвиток України після проголошення незалежності 1991 р. показав, що тут існує чисельна група російськомовних українців, які на загал лояльно ставляться до української ідеї.

З іншого боку, є серйозні підстави вважати, що частка російського населення в Україні (21% згідно перепису 1989 р.) насправді не відповідає дійсності. Не те що радянська статистика свідомо фальсифікувала результати перепису, але процедура, за якою вона визначала національну приналежність чи іншої особи – на підставі запису в паспорті – викликає поважні сумніви щодо достовірності результатів. Вона виключає не можливість не лише подвійної ідентичності (скажімо, “українсько-російської” чи “російсько-української”), але й ідентичності, що виходить за межі українсько-російського етнічного розрізнення (“радянська” ідентичність, на зразок “югославської” чи “чехословацької”). Якщо включити в аналіз ці обидва типи ідентифікації, то динаміка національних змін у повоєнній Україні виглядатиме цілком інакшою.

Здебільшого, коли говорять про українсько-російські стосунки у ХХ ст., масова російська асиміляція й акультурація українців є першою річчю, яка приходить до голови. Що при цьому приходить повз увагу – це факт, що ці стосунки справили вплив і на росіян в Україні. Вони сприйняли деякі місцеві вартості і постави, які роблять їх не цілком подібними до росіян у *Росії*. Росіяни в Україні не навчилися говорити по українськи, але їхросійська мова, якою вони розмовляють, набрала українського звучання, лексичних зворотів і місцевого акценту. Промовистим є інший приклад: добре відомим є факт, що рівень релігійності українського населення був одним із найвищих у Радянському Союзі. У 1988 р., із бл. 8000 діючих у СРСР православних церков, 4000 (тобто більше половини) припадало на Україну, у т.ч. половина з цього числа (2000, рівно ж стільки, скільки було у всій *Росії*) припадала на Західну Україну¹². А тепер порівняймо ці цифри з встановленим соціологічними дослідженнями фактом, що рівень

---

¹² Kuzio T., Wilson A. *Ukraine: Perestroika to Independence*. Edmonton, 1994. P. 89.

релігійності як українців, так і росіян в Україні прогресує у міру більшої віддаленості території їхнього проживання від Москви¹³.

Було би великим спрощенням зображати взаємозближення українців й росіян як виключно результат природнього процесу для двох народів, що проживають на одній території, близькі за собою мовою і звичаями протягом декількох десятиліть ділять схожу долю (точка зору, якою часто “грішать” праці російських та західних істориків). До великої міри це взаємозближення було результатом цілеспрямованої національної політики Москви. Але було би іншим спрощенням ототожнювати цю політику виключно з політикою русифікації, як це роблять сучасні українські автори. Проводячи цю політику, Москва виступала не як столиця російської, а як столиця радянської держави. Кремль не переслідував мету повної етнічної асиміляції українців. Його метою в останні десятиліття існування Радянського Союзу (з останніх років правління *Хрущова* і на протязі всього *брежнєвського* періоду) було утворення нової історичної спільноти – “радянського народу”. Це була досить амбітна мета витворити нову політичну націю, яка б не виключала деяких етнічних рис кожної національності¹⁴. Говорячи образно, існування радянської нації не передбачало створення специфічно національної “радянської” кухні або “радянських” народних танців. У культурі “нової історичної спільноти” напевно знайшлося б місце для української, як й грузинської національної кухні, рівно ж як і для російських, вірменських, литовських і якутських народних танців. Що строго заборонялося – то це те, що могло надати етнічним відмінностям політичного характеру (скажімо, все що нагадувало про принципову відмінність української культурної спадщини та історичного процесу від російських). Московський режим пропонував українцям два вибори: або зберігати лояльність до нової політичної лінії, одержавши за це привілейований статус “молодшого брата” (особливо, якщо йшлося про русифікацію балтійських республік та республік Середньої Азії), або ж – у випадку відмови і захисту своєї національної спадщини – поповнювати ряди політв’язнів. У результаті такої політики українці були дуже сильно представлені як і в державно-партійному апараті республіки (79% у 1989 р.), так і в тюрмах і на засланні.

Росіяни, як й інші народи СРСР, теж стали об’єктом політики виєлімінування політичних аспектів їхньої національної культури, хоча, зрозуміли не до такої міри, як особи неросійських національностей. У тому сенсі вони теж переживали кризу своєї ідентичності. Як показали соціологічні дослідження, зразу ж після розпаду Радянського Союзу 75% російськомовного населення поза межами Російської федерації ідентифікувало себе як “радянські”, а не “росіяни” (“советские”, а не “русские”). Подібно, найбільшою національною

---

¹³ Bremmer I. The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine // Europe-Asia Studies, 46, 2 (1994): 273.

групою у Донецьку виявилися не росіяни (20%) чи українці (25%), а власне “радянські” (45%!)¹⁵

Іронія історії полягала в тому, що для багатьох народів Російської імперії процес національного формування відбувався більше у радянський період, аніж до першої світової війни. Це стосувалося не лише територіальної уніфікації, але й формування національної еліти й середнього класу. З середини 1950-х рр., після смерті *Сталіна*, радянський політичний режим кооптував в ряди місцевих політичних елітосвічених й амбітних представників корінних національностей. У більшості радянських республік процентна частка представників корінної національності у складі місцевої адміністративної еліти переважала частку корінного населення серед всіх жителів республіки (виняток становили лише *Росія*, Білорусія, Молдавія та три середньоазіатські республіки). Україна за своїми показниками у таблиці радянських республік займала міцну середину, поступаючись Грузії, Литві, Азербайджану, Вірменії й Естонії. Хоча з одного боку централізована держава намагалася затерти національні відмінності, з другого боку в інтересах збереження своєї влади вона мимоволі створювала у республіках атрибути самостійного існування: сформовані політичні еліти, відповідний державний апарат, адміністративний поділ, освічений середній клас і традиції культурного виробництва на власній літературній мові.

В Україні середини 1980-х рр. ці атрибути у часи *Щербицького* були підірвані придушенням “автономічного курсу” *Шелеста*, розправою і дисидентством та насильною русифікацією. Але радянський режим не знищив їх до кінця, він лиш загнав їх під землю. Будь-яке полегшення політичного клімату одночасно створювали можливість для їхнього відродження.

ВІД ЧОРНОБИЛЯ ДО САМОСТІЙНОСТІ

Коли у квітні 1985 р. Михайло Горбачов прийшов до влади, він не міг знати, що через шість з половиною років змушений буде покинути її через причину, на яку він найменше звертав уваги— через національне питання. Тяжко сказати, чи це був просто вияв традиційного для марксистів недогляду щодо цього питання, а чи просто прагматичне небажання ворухити раніше часу приспаного привида міжнаціональних конфліктів. Швидше всього, у Горбачова переважав прагматичний підхід.

---

¹⁴ Bilinsky Y. The Concept of the Soviet People and Its Implications for Soviet Nationality Policy // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. XIV. No 37-38 (1978-1980).

¹⁵ Грицак Я., Маланчук О., Черниш Н. Схід і Захід України: інтеграція чи дезінтеграція? // УНІАН-політика (огляди, коментарі, прогнози). 1994. № 36 (37). С. 7-9.

Це особливо чітко виявилось у відношенні до України. Якщо у Москві появлялися статті-викриття про сталінські злочини, дозволялася критика колишніх лідерів СРСР, зміщалися перестарілі і скомпроментовані члени ЦК, то нічого такого довгий час не відбувалося у Києві. Найбільш промовистим було збереження аж до вересня 1989 р. на посаді першого секретаря ЦК *КПУ Володимира Щербицького*, який із членів старшого, “брежнівського” складу ЦК *КПРС* втримався при владі найдовше. Очевидно, що Горбачов радо жертвував “перебудовою” і “гласністю” в Україні ради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР.

Лицемірність офіційної лінії щодо поглиблення “демократизації” і “гласності” сповна проявилася після Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р. Офіційне попередження про загрозу радіоактивного забруднення місцеве населення почуло лише 5 травня, на дев’ятий день після катастрофи. До цього мас-медія переконувала, що аварія на Чорнобильській АЕС є цілком нешкідливою за своїми наслідками для здоров’я. Верхом цинізму було проведення у Києві 1 травня 1986 р. багатолюдної урочистої демонстрації, хоча якраз напередодні, 30 квітня, була зафіксовано підвищення радіоактивного фону у Києві.

Катастрофічні екологічні й економічні трезультати Чорнобиля не піддаються точним оцінкам. Але не менш важливими були політичні наслідки Чорнобиля. Чорнобильська катастрофа відкрила очі мільйонам українських громадян на колоніальне становище України. Рішення про замовчування справжніх наслідків аварії приймалися у Москві; на Москву (й особисто на Горбачова) падала й основна відповідальність за зволікання з прийняттям контрзаходів.

Поняття Чорнобиля – руйнівної катастрофи – все частіше поширювалася і на опис інших сторін тогочасного життя в Україні (тема “духовного Чорнобиля”, “мовного Чорнобиля” і т.п.). Перші несміливі голоси протесту 1987 р. вийшли зі середовища інтелігенції, яка за своїм фахом безпосередньо була пов’язана з функціонуванням української мови і літератури – письменників і вчителів. Спілка письменників України у червні 1987 р. звернулася до Президії Верховної Ради Української РСР з пропозицією впровадження навчання української мови у всіх школах на території республіки та надання їй статусу державної мови.

У першій половині 1987 р. почалося визволення з тюрем і таборів політичних в’язнів, серед яких українці становили дуже значну частину. Уже літом 1987 р. під редакцією Вячеслава Чорновола появилася новий номер “*Українського вісника*”. Він став офіційним органом *Української Гельсінської Спілки (УГС)*, створення якої було проголошене у березні 1988 р. Лідером її став довголітній політичний в’язень Левко Лук’яненко.

УГС виступала як пряме продовження Української гельсінської групи 1970-1980-х років. Початково її вимоги мало чим відрізнялися від основних постулатів дисидентського руху

брежнєвської доби. “Декларація принципів” УГС, видана літом 1988 р., вимагала не ліквідації СРСР, а перетворення його у конфедерацію незалежних держав, не докорінної зміни радянської системи, а передачі влади з рук КПРС до демократично вибраних рад. УГС виступала за українізацію, за право Української РСР на власну дипломатичну діяльність, за легалізацію заборонених віросповідань, за впровадження ринкової економіки і громадський контроль над карними органами.

Запропонована УСГ програма була “програмою-мінімумом”, яка згодом була перейнята більшістю неформальних груп на ранніх стадіях руху за реформи в Україні. Організаційне оформлення перших таких груп тривало майже рік – від весни 1987 до весни 1988 рр. У вересні 1987 р. у Києві утворився Український культурологічний клуб. У жовтні 1987 р. у Львові молодіжне Товариства Лева. У жовтні 1987 р. 14 відомих політичних в’язнів проголосили створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Наприкінці 1987 р. у Києві виникла Асоціація “Зелений світ”. Весною 1988 р. у Київському університеті зародилася неофіційна студентська організація “Громада” (сама назва організації нав’язувала до традиції громадівського руху другої пол. ХІХ ст.).

Неформальні організації об’єднували під своїм дахом широкий спектр різних опозиційних політичних напрямків – від фрондуєчої “номенклатурної” інтелігенції (членів різноманітних офіційних творчих Спілок) аж до скрайніх націоналістів. Окрім діячів-“шістдесятників” та дисидентів 1970-1980-х рр. товариства об’єднували багато молоді віком 20-30 років – тобто цілком нове покоління, яке зробило свідомий вибір на користь української справи, маючи за своїми плечима лише задушливий досвід режиму *Щербицького* в Україні. Деякі із цих молодих людей були комсомольськими функціонерами. Їхня участь у неформальних товариствах свідчила про появу першої, хоча й невеликої тріщини у системі державно-партійного апарату. Ця тріщина стала ще більш помітною, коли контактів з товариствами стали шукати й поодинокі представники партійної номенклатури середньої ланки, як от перший секретар Подільського райкому партії м.Києва Іван Салій та мер Львова Богдан Котик. Це передвіщувало той масовий перехід партійної номенклатури на національні події, який стався декількома роками пізніше, після заміщення *Щербицького* з посади першого секретаря ЦК КРПУ. Взагалі, ті чи інші вимоги товариств, якими б радикальними вони не здавалися у 1987-1988 рр., ставали офіційною нормою у 1989-1990. У тому сенсі програма-“мінімум” українського опозиційного руху була повністю виконана.

Влітку 1988 р. нечислені неформальні товариства й організації в Україні зробили перші спроби перетворити український рух у масову суспільно-політичну силу. у Львові, Києві, Вінниці й Хмельницькому проходилися масові мітинги, що мали —згідно задумам опозиції, яка використовувала як зразок приклад балтійських республік – привести до створення

Демократичного фронту у підтримку перебудови. Проте ці заходи виявилися мертвонародженими. Місцева влада вдалася до репресій аж до застосування загонів міліції особливого призначення (ОМОН-у) для розгону демонстрантів.

Вдалішою була друга хвиля спроб. У листопаді 1988 р. Київське відділення СПУ та працівники Інституту літератури АН Української РСР утворили ініціативний комітет для вироблення програми Українського народного фронту. Групу з двадцяти письменників очолив поет-“шестидесятник” Іван Драч. Ініціатива була підтримана пленумом Спілки (грудень 1988 р.). Коли наприкінці січня проект був уже написаний, керівництво компартії України розгорнуло кампанію, щоб недопустити його до друку. Це змусило групу письменників 13 лютого 1989 р. їхати у Москву за підтримкою до Горбачова. Невідомо, чи то власне втручання Горбачова допомогло, але 16 лютого проект програми був надрукований у газеті “Літературна Україна”, органі СПУ. На відміну від первісного варіанту, опублікований текст містив визнання керівної ролі *КПУ* – пункт, навколо якого тривали гострі суперечки між керівництвом СПУ і *КПУ*. Офіційно Рух мав служити з’єднувальною ланкою між перебудовною програмою партії “зверху” та ініціативою широких народних мас “знизу”.

Дрібні тактичні компроміси, включені у програму, не застрахували однак її від гострих атак з боку партійної номенклатури. Авторів програми оскаржували у розпалюванні громадянської війни, націоналізмі, сепаратизмі та опозиції до партії. Антирухівську кампанію очолив секретар ЦК *КПУ* Леонід Кравчук, який дораджував комуністам не вступати до Руху.

Однак момент для придушення Руху в зародку був втрачений: у травні утворилася Львівська оерегіональна організація Руху, а у липні – Київська організація. Паралельно йшло утворення нових масовіших громадських організацій. 11-12 лютого 1989 р. у Києві відбулися установчі збори Товариства української мови ім.Т.Шевченка (ТУМ). У березні 1989 р. утворилося українське відділення Товариства “Меморіал”. Обидві організації заявили про свою підтримку Руху. Разом з тим виникли групи, які у своїх програмних вимогах йшли далі не лише Руху, але й *УГС*, виступаючи за повну державну самостійність України.

Іншим сильним поштовхом для розгортання громадянського суспільства в Україні стали вибори до Всесоюзної Верховної Ради СРСР у березні 1989 р. Це були перші напіввільні вибори за весь час існування радянської системи. Вибори 1989 р. були використані демократичні опозицією для популяризації своїх програмних вимог. Обрані від неї депутати ввійшли у склад Міжрегіональної групи – осередку опозиції у Верховній Раді – і таким чином змогли нав’язати безпосередні контакти з московськими реформаторами та лідерами інших національних груп.

Ще одним важливим успіхом українського опозиційного руху на шляху політичної мобілізації стало розгортання з весни 1989 р. сітки неформальних періодичних видань, які на відміну від самвидаву, виходили масовими тиражами. Літом-осінню 1989 р. до опозиції в

Україні додалися ще два масові рухи: робітничий рух та рух за легалізацію *Української католицької та Української автокефальної православної церков*.

Осінь-зима 1989/1990 р. стали критичними у досягненні перелому у співвідношенні сил між партією й опозицією. 8-10 вересня у Києві відбувся установчий з'їзд Руху. Склад учасників з'їзду засвідчив деякі характерні особливості розвитку опозиційного руху в Україні – це був рух переважно інтелігенції (72% мала вищу освіту), переважно зі Західної (близько половини) й Центральної (35%) України. Недопредставлений був робітничий рух, а також регіони Південної та Східної України. Слабкість впливу серед окремих соціальних груп і в окремих регіонах України залишилися характерною рисою українського руху як з великої, так і з малої букви.

Що однак, виявилось сильною стороною Руху – його ідеологічні положення й організаційні структури залишали широко відкритими двері для всіх національних меншостей, які проживають в Україні. Провідні діячі української опозиції проявили надзвичайну чутливість до цього питання. Хоча вони й творили Рух за зразком балтійських народних фронтів, вони свідомо уникали національної виключності, характерної для литовського “Саюдісу”. Перший з'їзд Руху прийняв окремі постанови, які адресувалися власне національним меншостям – у підтримку кримських татар, засудження антисемітизму та з проханням до росіян в Україні підтримати національно-демократичний рух. Особливий наголос клався на те, що Україна повинна стати спільною батьківщиною для всіх, хто живе у ній. Програма не містила вимоги української самостійності, натомість закликала до утворення суверенної Української держави, яка б будувала свої стосунки з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору.

Зрозуміло, що постава лідерів української опозиції відображала реалії національного питання у республіці: в результаті довголітньої русифікації Україна не була ані такою відмінною у культурному відношенні від *Росії*, ані такою політично однорідною, як корінні нації у Литві, Латвії й Естонії. Але програмні положення Руху були чимось більшим, аніж кон'юнктурним пристосуванням до реальних умов. За ними проглядалися традиції українського руху кінця XIX – початку XX ст. та дисидентських організацій 1960-1970-х рр.

Утворення Руху було великою тактичною перемогою української опозиції. Перед лицем тих змін, які переживало політичне життя України, політичний режим видавався безнадійно застарілим. 28-29 вересня у Києві відбувся пленум ЦК *КПУ* з участю Горбачова, на якому була прийнята відставка *Щербицького*. На посаді першого секретаря ЦК *КПРС* його замінив Володимир Івашко. Він вдовільняв Москву як більш компромісна фігура

Кінець 1989 р. - перша половина 1990 р. пройшли під знаком нових моральних перемог опозиції. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР, у відповідь на аналогічні заходи у сусідніх республіках, прийняла закон про державність української мови. 1 грудня 1989 р., під час візиту Горбачова до Ватикану, оголошено легалізацію *Української греко-католицької*

церкви. 21 січня 1990 р. на честь відзначення Акту про злуку (22 січня 1919 р.) Рух організував “живий ланцюг” між Львовом і Києвом – акцію, яка зібрала, за різними оцінками, від 400 тис. до 3 млн. чол.

Події 1989 р. і початку 1990 р. створювали враження, що український рух досяг необхідної критичної маси, і що тепер його найближчим завданням є завоювання політичної влади у республіці. Можливість легального приходу до влади відкрилася після прийняття наприкінці жовтня 1989 р. Верховною Радою Української РСР рішення про проведення безпосередніх змагальних виборів (на кожне місце мали кандидувати не менше двох осіб) до Рад усіх рівнів.

Однак результати березневих виборів 1990 р. стали розчаруванням для демократичної опозиції. Їй вдалося завоювати лише четверту частину всіх місць у парламенті. Найкращими були результати в *Галичині*, де демократи виграли 47 із 43 місць. У Центральній Україні вони одержали половину голосів. Натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст, як от Донецьк і Харків, Демократичний блок зазнав поразки.

Вибори 1990 р. показали, що *КПУ* втратила свою монополію на владу в Україні, але опозиція є не достатньо сильною, що перебрати цю владу у свої руки. Головою Верховної Ради 4 червня було вибрано Івашка. Комуністично-номенклатурне ядро об'єдналося у групу “За суверенну Радянську Україну” (лідер – Олександр Мороз), становило більшість (239 із загального числа 442 депутатів). Їй протистояло об'єднання більшості демократичних й декількох незалежних депутатів під назвою “Народна Рада” (голова – Ігор Юхновський, чисельність 115-133 чол.). Хоча “Народна Рада” становила меншість, їй нерідно вдавалося проводити свої рішення, уміло використовуючи різні методи парламентської боротьби – від бойкоту засідань до перетягання на свою сторону ціною далекойдучих компромісів “незалежних” і по-реформаторськи настроєних кандидатів. З другого боку, “група 239” не чула себе цілком певно як перед лицем постійного тиску знизу, так і в результаті послаблення позицій партійної номенклатури у сусідніх республіках, у першу чергу – в Росії й балтійських країнах.

В умовах такої нестійкої рівноваги кожна нова зміна у політичному житті Союзу й України могла мати далекойдуче значення. Величезного удару політичній репутації українських комуністів мало раптове відкликання Івашка в Москву на посаду заступника генерального секретаря ЦК *КПРС*. У зв'язку з цим 11 липня 1990 р. він покинув пост Голови Верховної Ради Української РСР. Всього через п'ять днів – 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України вслід за аналогічним рішенням Верховної Ради Російської РФСР (11 червня 1990 р.).

Паралельно в Україні розпочалося формування політичних партій. Від осені 1989 по зиму 1990 р. відбулися установчі збори українських “зелених”, республіканців, демократів, соціал-демократів, селянських демократів, народних демократів та ін. У жовтні 1989 р. у Києві і Львові було проголошення створення партії “зелених” та радикальної Української національної партії. 29-30 квітня 1990 р. з’їзд *Української гельсінської спілки* оголосив про створення на її основі Української республіканської партії. Опозиційна група всередині *КПУ* й утворила Партію демократичного відродження України у грудні 1990 р. У цьому ж місяці група лідерів Руху й Народної Ради проголосили утворення Демократичної партії. Восени-зимою 1990 р. свої установчі збори провели також соціал-демократи, селянської демократії, народні демократи та ін. Усі вищеназвані партії проголосили про координацію своїх дій із Рухом. Поряд з лівими і центристськими партіями утворилися крайні націоналістичні партії, які ідеологічно пов’язували себе з традиціями визвольної боротьби 1940-50-х рр. і критикували Рух як надто поміркований і колабораціоністський. Літом 1990 р. вони об’єдналися в Українську міжнародну асамблею (УМА).

Прийняття Декларації про суверенітет та утворення політичних партій засвідчили, що основні програмні положення Руху виконані. Другий з’їзд Руху (25-28 жовтня 1990 р.) прийняв нову програмну ціль – здобуття самостійності України мирними методами. Разом з тим, його діяльність набрала відверто антикомуністичного спрямування – з’їзд заборонив членство у Русі тим організаціям, керівний центр яких знаходився поза Україною (малося на увазі *КПУ-КППС*).

Структурні зміни в українському опозиційному таборі засвідчили формування національного антикомуністичного блоку. Окрім Руху, Народної Ради й новоутворених партій сюди увійшли молодіжні організації (Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка, Студентське братство, Демократична спілка студентської молоді) та численні організації національних меншостей в Україні. Вони творили праобраз самоорганізованого громадянського суспільства, яке виникло у протигагу до комуністичної влади і привело до повалення соціалістичних режимів у 1989 р. у *Польщі, Чехословаччині, Угорщині* та Східній Німеччині, підірвало комуністичну монополію у трьох балтійських республіках СРСР, а у самій Україні – відтиснуло від влади комуністів у трьох західних областях (Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській).

Але на відміну від *Польщі* й балтійських республік в Україні сильно відчувалася різниця у рівнях національної свідомості. Базований в основному на інтелігенції Західної і Центральної України Рух не міг знайти спільної мови з масовим робітничим рухом на Сході (головно у Донбасі). Самим робітникам не вдалося розвинути не те що почуття національної солідарності (як це було в *Польщі*), але навіть почуття солідарності всередині свого класу. Вони відчували

недовіру до будь-якої форми політичної організації, що робило можливості їхньої політичної мобілізації дуже проблематичними.

Відносна слабкість і роз'єднаність опозиції не дозволяли їй відіграти роль рівноцінного суперника *КПУ* у боротьбі за владу, але вона могла чинити ефективний тиск “знизу” студентське голодування у Києві 2-16 жовтня 1990 р., підтримане масовими демонстраціями, змусили Верховну Раду згодитися задовольнити основні вимоги опозиції: відставка прем'єр-міністра Віталія Масола, проведення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, націоналізація власності *КПУ* і комсомолу, відбування призовниками військової служби на території України, а також непідписання нового союзного договору.

Пізньою осінню 1990 р. Україну, як і весь Союз, захлиснула відворотня антиреформаторська хвиля. Комуністична більшість Верховної Ради ввела обмеження на проведення демонстрацій. 7 листопада, під час чергового відзначення річниці “Жовтневої революції” у Києві, була вчинена провокація протидепутата і колишнього дисидента Степана Хмари. “Група 239” позбавила його депутатського імунітету, і Хмара був заарештований прямо у парламенті.

Однак сили комуністичної більшості були підірвані розколом у її рядах. Розходження проявилися у першу чергу між першим секретарем *КПУ* Станіславом Гуренком і Леонідом Кравчуком, який після від'їзду Івашка до Москви був обраний наприкінці липня 1990 р. головою Верховної Ради Української РСР. Різниця чітко проступила у ставленні до подій 13-20 січня 1991 р., коли центральна влада застосувала військову силу в Вільнюсі і Ризі для протидії сепаратистським настроям у Литві й Латвії. Президія Верховної Ради УРСР наважилася на безпрецедентний крок – прийняла заяву з засудженням дій Москви як порушення державного суверенітету двох балтійських республік. На лютневому Пленумі ЦК *КПУ* 1991 р. Кравчук захищав Верховну Раду від партії, вимагаючи від комуністів розстатися з ілюзією, що парламентом можна управляти з партійних кабінетів.

Позицію Кравчука підтримала група партійної еліти з числа директорів великих підприємств (Леонід Кучма, Володимир Следнев) та апарату Верховної Ради (Іван Плющ, Микола Хоменко та ін.). За ініціативою “націонал-комуністів” до всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. про збереження СРСР як “оновленої федерації суверенних республік” було включене додаткове республіканське питання: “Чи Ви згодні з тим, щоб Україна була частиною Союзу Радянських Суверенних держав на основі Декларації про державну суверенність України?” (Контрольовані опозицією ради трьох галицьких областей включили ще й третє питання: “Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?”). Результати референдуму дали нову легітимізацію для “націонал-комуністів”: хоча громадська думка в Україні виявилася більш консервативною, ніж в інших республіках (на перше питання ствердно відповіли 70,5%

учасників, тоді як населення балтійських республік, Вірменії і Молдови взагалі бойкотували референдум), зате 80% виступило за зміцнення державної суверенності України.

Офіційна Москва й офіційний Київ трактували результати референдуму кожен по своєму. Якщо Горбачов приступив до переговорного процесу з республіками про укладення нового союзного договору за формулою “сильний центр – сильні республіки”, то Кравчук й українські “націонал-комуністи” віддавали перевагу другій половині цієї форми (“сильні республіки”), не бачачи необхідності у збереженні сильного центру.

Весною-літом 1991 р. у балансі політичних сил в Україні сталися нові зміни. Після виникнення “націонал-комуністичного” крила, фактично перестала існувати “група 239”. У березні 1991 р. Україною прокотилася нова хвиля шахтарських страйків, які на той раз мала виразно політичний характер: відставка Горбачова, розпуск Всесоюзного з'їзду народних депутатів і надання Декларації про суверенітет конституційного статусу. Вперше за довгі роки національному рухові вдалося зблизитися з робітничим рухом: 21-23 червня у Києві було утворено Всеукраїнську спілку солідарності трудящих (“ВОСТ”). Спілка, складена в основному з робітників, включила у своє керівництво національно-радикальних депутатів Ларису Скорик та Степана Хмару.

Нові політичні зміни означали не так зростання популярності українського опозиційного руху, скільки падіння престижу центру і комуністичної партії. Поява “націонал-комуністичного” крила означала спробу більш далекоглядної частини партійного керівництва знайти нову легітимацію своєї влади – і таким впровадженням на цей раз стало служіння ідеї зміцнення української суверенності. У цьому українські “націонал-комуністи” наслідували позицію Бориса Єльцина та його прибічників з *Росії*, що виломалися зі старої комуністичної номенклатури і твердо вели лінію на суверенізацію РРФСР (приклад балтійських республік був дещо іншим, бо тут місцеві компартії оголосили про свою незалежність від *КПРС* – крок, на який українські комуністи так і не змогли наважитися).

Зрозуміло, що сама по собі Україна не мала шансу вийти з Радянського Союзу, якщо б на це літом 1991 р. не склалося декілька обставин. Але не значить це, що Україна булолише пасивним спостерігачем – насправді, в українському суспільстві розвинулося декілька центрів опозиції, які сильно дестабілізували радянський режим. Львів і Західна Україна дали найбільш радикальний рух, який на літо 1991 р. практично перебрав владу у регіоні. Подібно у самому Києві опозиція мала за собою владу місті, а на “республіканському рівні” спричинилася до глибокого розколу колись єдиного партійно-державного апарату. На Сході України діяв сильний робітничий рух, під тиском якого значна частину старої номенклатури мусіла відійти від влади. До того ж майже у кожному великому місті діяли свої осередки опозиції. Вони мали різні політичні програми, але їх об'єднувала одне – недовіра а то й ворожість до центру.

У багатьох публіцистичних писаннях можна зустріти тезу, що проголошення української самостійності у 1991 р. було виключно заслугою київських комуністів, які таким чином намагалися втримати за собою владу у нових обставинах. Насправді ж літом 1991 українська партійна еліта приймала свої рішення під тиском опозиції. Це не означає, що опозиційний рух мав вирішальне слово – із колишніх 15 республік СРСР кожна дістала незалежність безвідносно від рівня своєї політичної активності. Але не можна переочити іншого факту, що на нього звертають увагу дослідники історії Російської імперії та Радяського Союзу: як і в 1917-1920 рр., так і в 1989-1991 рр. Україна разом з балтійськими державами, Молдовою та Кавказом вели були районами підвищеної політичної активності, тоді як Центральна Азія, Білорусія, Північний Кавказ, Поволжжя та Сибір були значно скромнішими у своїх політичних прагненнях¹⁶. Україна не була першою у списку, але не була й останньою. Однак з огляду на її стратегічне становище у Радянському Союзі її поведінка мала вирішальне значення для розпаду цієї останньої імперії.

Це показав розвиток подій, що послідували після невдалого комуністичного перевороту у Москві 19-21 серпня 1991 р. Позиція Кравчука у ці дні була дуже обережною. У своїй заяві по українському телебаченню зробив вигляд, що події у Москві не стосуються України, і закликав громадян до дотримання спокою і продовження праці. І лише 21 серпня 1991 р., коли поразка заколотників була вже очевидною, Кравчук офіційно засудив військовий переворот.

Опозиція намагалася активно протидіяти путчу, закликаючи населення бути готовим до загального страйку й громадської непокори. Вона домагалася скликання надзвичайної сесії парламенту, але їхні спроби були розблоковані лише 22 серпня. Сесія 24 серпня проходила одночасно з масовою демонстрацією поза стінами парламенту. Під тиском знизу та при розгубленості депутатів-комуністів в український парламент 346 голосами проти одного проголосив самостійність України. Згідно з пропозицією голови Народної Ради Ігоря Юхновського, проголошення самостійності повинно було бути підтвержене окремим референдумом 1 грудня 1991 р. 30 серпня оголошено про заборону діяльності комуністичної партії на території України.

У цей же день у виступі по всесоюзному телебаченню Горбачов розпачливо заявив, що Союз не може існувати без України, а Україна не може існувати без Союзу. Він виявився правим лише наполовину. 1 грудня 1991 року 90,3% учасників референдуму підтримали ідею самостійності України. Референдум був останнім цвяхом, забитим у домовину Радянського Союзу. На початку грудня 1991 року на зустрічі у Мінську лідери трьох найбільших республік – Борис Єльцин, Леонід Кравчук та Голова Верховної Ради Республіки Беларусь Шушкевич – заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність перестала існувати.

---

¹⁶ Kappeler A. Ruland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. München, 1993. S. 300.

ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Збігнев Бзежинський назвав проголошення Україною своєї незалежності у 1991 р. однією із трьох (поряд з розпадом *Австро-Угорської імперії* у 1918 р. та поділу Європи на два блоки у 1945 р.) найважливіших геополітичних подій ХХ століття¹⁷. Після проголошення самостійності Україна однією знайбільших держав Європи. З населенням трохи більше ніж 50 млн. та величезною територією вона за своїми розмірами уступає лише *Росії*, Німеччині, Великобританії, Італії і Франції. Після стількох політичних невдач талудських жертв українці могли відчувати себе улюбленцями фортуни. Їм не лише випала честь бути руйнівниками останньої імперії, але саме це руйнування відбулося без крові і без особливих зусиль з їхнього боку.

До того ж зразу після проголошення самостійності ситуація в Україні виглядала набагато кращою, аніж в інших колишніх союзних республіках, включно з *Росією*. Згідно оцінки Німецького банку напередодні розпаду Союзу, Україна завдяки своєму великому економічному і людському потенціалу мала найкращі шанси для швидкого і порівняно легкого переходу до демократичного суспільства і ринку. Спонуляризований під час підготовки референдуму засобами масової інформації цей прогноз відіграв важливу роль у переконанні багатьох українських жителів голосувати за державну самостійність.

Одночасно з референдумом 1 грудня 1991 р. відбулися вибори першого президента України. З шести кандидатів переконливу перемогу (61,6% голосів) здобув Леонід Кравчук. Але ще до президентських виборів осінню 1991 р. було зроблено декілька важливих кроків у державному будівництві: усі війська на території України підпорядковано Верховній Раді, на базі *КДБ* утворено Службу національної безпеки України (згодом – Служба безпеки України), прийнято закон “Про громадянство”. На початку 1992 р. офіційно затверджено гімн, прапор і малий герб України – усі державні атрибути, що виводилися ще з часів Української народної республіки.

Але вже весною-літом 1992 р. почуття первісного оптимізму почало випаровуватися. Політичне й економічне становище України виявилось легко діткливим. У незалежнившись політично, Україна опинилася з дуже обмеженими енергетичними ресурсами. Функціонування її господарства залежало від поставок російських нафти і газу. Залежність української економіки від російської виявилася майже абсолютною. У січні 1992 р. *Росія* підвищила ціни на товари масового вжитку, змусивши Україну до такого ж кроку. Розрив всесоюзних економічних зв'язків поглибив кризу у промисловому виробництві.

---

¹⁷ Бжежинський З. Україна на шляху до Європи // Українське слово. Ч. 2633. 18 жовтня. 1992.

Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. Залежність Естонії від зовнішніх російських поставок у 1990-1991 була набагато сильнішою, аніж України, але естонське керівництво зуміло переорієнтувати свою економіку завдяки швидким і рішучим крокам. До того ж сама *Росія* з 1992 р. теж стала на шлях радикального реформування. На відміну від російських чи естонських лідерів, керівники української держави не виявляли бажання провадити радикальних змін у промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор. У результаті восени 1992 р.місячна інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією.

Спершу надії на початок реформування пов'язувалися з новим (з жовтня 1992 р.) прем'єр-міністром Леонідою Кучмою, колишнім директором найбільшого військового заводу у СРСР – заводу “Південмаш” у Дніпропетровському. Однак головний наголос в своїй політиці він поставив не на впровадженні елементів вільного ринку, а на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою. Цей курс зазнав провалу навіть після того, як На початку 1993 р. Кучма одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану. У вересні 1993 йому не залишилося нічого іншого, як піти у відставку. Тоді ж під тиском масового невдоволення, у першу чергу – хвилі шахтарських страйків – Верховна Рада прийняла рішення продостроковіпарламентські і президентські вибори.

Поведінка української влади у 1992-1993 рр. ввійде у підручники з економіки як класичний приклад того, як не треба проводити господарські реформи. У 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 200% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі. Навіть після деякої стабілізації у 1994 р. середня зарплата в Україні дорівнювала (в еквівалентному підрахунку) 25-и американським доларам, тоді як у *Росії* цей самий показник сягав 100 американських доларів.

Саме в це момент і виявилася слабкість підпертя справи політичної самостійності економічними аргументами. У грудні 1991 р. багато українських громадян голосувало за самостійність з розрахунку на те, що Україна має кращі шанси вижити як самостійна держава, а не як республіка у складі СРСР. На довшу мету і при умові проведення економічних реформ це відповідало істині. Але коли замість обіцяного благополуччя жителі України одержали погіршення свого матеріального становища, 52% з них, за даними соціологічного опитування, після першого року самостійності уже жаліли за СРСР.

Як і слід було сподіватися, ставлення до нової української держави і її політики сильно різнилося від регіону до регіону. Найбільш національно свідомий “галицький П'ємонт” надавав повну і безумовну підтримку державним реформам. Біда полягала в тому, що як традиційно

аграрний регіон з дуже сильними консервативними настроями, *Галичина* не могла представити всій Україні зразка економічного процвітання. Дещо нижчим, однак се-ж таки порівнянно досить високим, був рівень підтримки української самостійності у двох інших західноукраїнських регіонах – *Волині* і *Закарпатті*. Ситуація в останньому ускладнювалася відродженням тут русинського руху, зокрема того його крила, яка вимагало приєднання *Закарпаття* до *Угорщини*, *Словаччини* чи навіть *Росії*. Україномовна і теж до значної міри сільська Центральна Україна теж прийняла без більших застережень існування української держави, але ніяк не виявляла своєї відкритої підтримки через загальну політичну апатію свого населення – за винятком хіба що жителів Києва.

Зовсім інакшим було ставлення зрусифікованого населення Сходу і Півдня. Як жителі регіону з високим рівнем індустріалізації вони найбільше відчували на собі вплив економічної кризи, яка, очевидно, найдошкульніше зачіпила великі підприємства. Обмежені й обережні спроби кийвського уряду у 1992-1993 рр. ввести у дію закон 1989 р. про державний статус української мови, викликали хвилю атківізації російськомовного населення, настрашеного наступом “українського націоналізму”. Підтримка української самостійності весною-літом 1994 р., була тут мінімальною, натомість частка її противників коливалася від 30 до 60%. населення Їхні вимоги були спрямовані не на дальше проискорене реформування, а на повернення назад до державного соціалізму і Радянського Союзу.

Найбільшою ж проблемою для збереження цілісності української держави стало кримське питання. Проголошення самостійності України лише активізувало проросійський рух у *Криму*. Уже 4 вересня 1991 р. місцева Верховна Рада проголосила суверенітет Криму у складі України. Але це не могло вдовольнити найрадикальнішої частини місцевого російського руху, що виступала взагалі за скасування рішення 1954 р. і за приєднання *Криму* до *Росії*. Позицію місцевих росіян підважувала та обставина, що вони були не єдиними, хто прагнув до самовизначення на території півострову. Історичні права були на стороні корінного населення, кримських татар, які з кінця 1980-х рр. почали масово повертатися на свою батьківщину. Рух кримських татар категорично виступав проти приєднання *Криму* до *Росії* або його поділу між Україною і *Росією*, вважаючи власне Москву безпосередньою винуватицею національної недолі кримсько-татарського народу. Утворений у червні 1991 р. Курултай кримських татар та проросійська Верховна Рада Криму діяли як два альтернативні законодавчі органи. У жовтні 1992 р. на поселення кримських татар в Алушті були вчинені збройні напади. Новий період загострення кримського питання почалося у січні 1994, коли президентом Республіки Криму став лідер екстремістського Республіканського руху Криму Юрій Мешков. 20 травня 1994 р. Верховна Рада Криму прийняла закон про відновлення державності Республіки Криму.

Регіоналістські і сепаратистичні тенденції російськомовного населення Сходу, Півдня і Криму підігрівалися позицією Росії. Росія була у числі перших держав, які визнали самостійність України після першого грудневого референдуму. Але вже через декілька днів після проголошення української незалежності російський президент Борис Єльцин та представники його найближчого оточення заявили, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. У першу чергу їм йшлося про Донбас і Крим. У січні 1992 р. Верховна Рада Росії взялася переглядати конституційність актів передачі Криму Україні, а у липні 1993 р. проголосила Севастополь російським містом і головною базою російського Чорноморського флоту.

Власне справа розподілу Чорноморського флоту між Україною і Росією надавала особливої пікантності кримському питанню. У січні 1992 р. Єльцин заявив, що Чорноморський флот був, є і буде російським. Пізніше його заяви вже не були такими категоричними. За Україною визнавалося право мати свою частку флоту, однак розмір цієї частки постійно дебатувався у зустрічах Єльцина і Кравчука у 1992-1994 р. Незважаючи на те, що Україні і Росії вдалося знаходити компромісні рішення, стосунки між цими двома сусідніми державами рішуче не ладилися. Головна причина негативного ставлення Росії до України визначається не стільки прагматичними розрахунками, скільки історичною свідомістю росіян. Від'єднання України вони відчують як втрату ключового аспекту їхньої національної ідентичності. Україна ("Малоросія"), згідно їхніх уявлень, становила первісне ядро російської держави, а Київ був "матір'ю руських міст". Без України (як і без Білорусії) позбавлена сенсу головна визначальна риса російської нації – її "общерусскость". Абсолютній більшості російських політиків, інтелектуалів й громадських діячів (винятки можна порахувати на пальцях обидвох рук) властива думка, що Україна повинна повернутися у праматірнє лоно. Їхні заяви стосовно України різняться за тоном, але не за загальною тональністю: що в устах російських демократів звучить як усовіщення "впертих українців", в заявах російських націоналістів й комуністів набирає характеру прямих погроз.

Попри невідрадні стосунки з Росією ситуація України ускладнювалася її міжнародною ізоляцією. Головною причиною стала непослідовність Києва у здійсненні своїх обіцянок щодо ядерного розброєння. Після розпаду СРСР Україна успадкувала 15% радянської атомної зброї, що автоматично зробило її третьою найбільшою у світі ядерною державою (після Росії та США). Щоправда, 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада визначила статус України як безядерної держави, що не бере участь у військових блоках. Але цей крок виявився погано прорахованим і надто поспішним. Загострення стосунків з Росією показало, що у найближчі роки Україна не може розраховувати на цілком дружнє зовнішнє середовище. 30 вересня 1992 р. Україна заявила в ООН, що готова знищити свою зброю лише за умови надання їй іншими державами

гарантій безпеки і фінансової допомоги. Верховна Рада України довго зволікувала з ратифікацією договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, а коли у листопаді 1992 р. нарешті прийняла його, то зробила аж 13 застережень.

Така позиція України викликала недовіру і боязнь з боку Заходу і вміло використовувалася Росією для створення вкрай негативного образу її південно-західного сусіда. Після довгих торгів, переговорів і тиску, 14 січня 1994 р. у Москві президенти США, Росії й України підписали тристоронню декларацію, яка узаконила без'ядерний статус України взамін за гарантії її територіальної цілісності та виплати компенсацій.

Головним винуватцем внутрішніх і зовнішніх невдач української держави була “партія влади”, що складалася головним чином з представників старої номенклатури. Вони ототожнили свої інтереси з українською самостійністю не стільки з патріотичних, скільки з прагматичних міркувань. Після краху марксистсько-ленінської ідеології національна ідея забезпечила нову легітимацію їхньої влади. Вони стали господарями ситуації, не маючи більше потреби озиратися на вказівки й команди з Москви. Зберігаючи за собою керівні пости, вона могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів.

Це поставило їхніх старих опонентів – демократичну опозицію – передскладною дилемою: чи повинна вона боротися проти цієї влади, ризикуючи послабити українську державу, а чи, навпаки, йти на союз з колишніми комуністами ради зміцнення української незалежності? Першим шляхом еволюціонував Рух, наймасовіша демократична організація. Провідником цієї лінії став В'ячеслав Чорновіл, який у 1993 р. перетворив Рух у партію і поставив його в опозицію до Кравчука.

Опоненти Чорновола утворили Конгрес національно-демократичних сил, що ставив собі за мету підтримку Кравчука у його державотворчій діяльності. Але всі ці партії, як й поодинокі демократи, які опинилися в українському уряді на високих постах, відігравали більш декоративне, аніж реальне значення в українській політиці. У часи великих політичних перемін злиття старої і нової еліти є гарантом мирного і стабільного розвитку. Особливість української ситуації полягала в тому, що це не було злиття двох більш-менш рівносильних частин, а радше проковтнення чисельною партією влади тонкого прошарку колишніх опозиціонерів. Сил українських демократів й опозиціонерів виявилось надто мало, щоб спрямовувати українську політику в русло демократичних і ринкових перетворень.

У рішучу опозицію до урядової політики стали крайньо ліві та крайньо праві сили. Більшість лівих партій утворилася на залишках старої КПУ. Вже у жовтні 1991 р. частина забороненої компартії утворила Соціалістичну партію України (голова – Олександр Мороз). У квітні 1992 р. СПУ, Селянська партія та декілька інших прокомуністичних об'єднань утворили коаліцію “Трудова Україна”. 19 червня 1993 р. самовільно відновилося КПУ на чолі з колишнім

секретарем ЦК ЛКСМУ Петром Симоненком. 5 жовтня 1993 р. вона була офіційно зареєстрована, і в короткому часі стала наймасовішою партією. Головним пунктом їхніх політичних програм, окрім традиційних і туманних обіцянок захистити інтереси трудящих, є відновлення “перерваних” зв’язків з *Росією*, тісніша інтеграція України у склад СНД, а в перспективі – відновлення СРСР.

Правою опозицією стали партії націоналістичного спрямування, що звинувачували київський уряд у надмірній поступливості *Росії* і оголосили боротьбу “промосковським” силам. Більш м’яккі позиції займають два відлами *ОУН* – бандерівський і мельниківський, які перенесли основні терени своєї діяльності з еміграції в Україну, включивши в себе частину місцевого українського опозиційного естаблішменту. Довге перебування лідерів двох відламів *ОУН* на ліберальному Заході викликало еволюцію у їхньому світогляді. Ідеологічна спрямованість їх курсів ближча до центристських партій, з тою однак відміною, що вони різкіше підкреслюють національні пріоритети. “Ліберальна” позиція нового бандерівського і мельниківського керівництва виявилася неприйнятною для частини старих членів *ОУН*, які ніколи не були на Заході. Вони проголосили про створення власної партії – *ОУН* в Україні. Іншою радикальною націоналістичною партією Українська національна асамблея (колишня УМА). Вона утворила власні воєнізовані загони – *Українську національну самооборону (УНСО)* – боевики яких брали участь у військових конфліктах з Молдавією на стороні Придністровської республіки, в Абхазії на боці Грузії та в Чечні на стороні чеченських повстанців. Окрім того, у Львові виникла Українська націонал-соціалістична партія, що складається виключно з молодих людей і яка поєднує радикально-націоналістичні і відверто профашистські лозунги з заявами про потребу приходу до влади молодого покоління.

Через загальну слабкість демократичної опозиції ситуацію у новопосталій державі найкраще було б описати, вживаючи назву відомої книжки *Шелеста* – “Україна наша радянська”. Парламентські вибори весною-літом 1994 р. засвідчили інший тривожний факт: поділ між політичними орієнтаціями, національно-самостійницькою і комуністичною, в Україні набув чітко регіонального і національного виміру. Якщо зрусифікований Схід охоче віддавав свої голоси лівим, то Захід голосував за правих. Користаючи зі своєї невеликої чисельної переваги та роз’єднаності у стані їхніх суперників, соціалісти і комуністи перебрали керівництво у найважливіших парламентських комісіях і провели на посаду голови Верховної Ради Олександра Мороза, керівника соціалістичної партії і лідера “групи 239” у попередньому парламенті.

Вибори до Верховної Ради у 1994 р. створювали враження, що Схід і Захід України за перші три роки самостійності не тільки не наблизилися один до одного, а, навпаки, все більше дрейфують у різні сторони. Лавиноподібний характер економічної кризи породив прогноз про

неминучість в Україні громадянської війни між українцями і росіянами, комуністами і націоналістами, Сходом і Заходом. З такою оцінкою виступило наприкінці 1993 р. ЦРУ. Згідно інших прогнозів, Україна мала неминуче послідувати за Білорусією, яка після вибору влітку 1994 р. президента Александра Лукашенка пішла на відновлення союзу з *Росією*.

Перемога Леоніда Кучми на президентських виборах літом 1994 р. посилювала вірогідність такого сценарію. Його передвиборна програма містила постулати співробітництва й економічного союзу з *Росією* та надання російській мові статусу офіційної. Зі свого боку, Москва ясно давала зрозуміти, що її вдовільняв би прихід Кучми до влади. Застрашене передвиборними заявами Кучми, практично все україномовне населення України голосувало за Кравчука, хто – з щирих переконань, хто – як за “менше зло”. Російськомовні південні і східні області підтримали Кучму, забезпечивши йому перемогу у другому турі президентських виборів 10 липня 1994 р. (Кучма одержав 52%, а Кравчук – 45% голосів).

Однак з самим Кучмою після перемоги сталася дивовижна метаморфоза. Свою інавгураційну промову він виголосив українською мовою, з якою перед тим мав явні труднощі. Одним із головних пунктів цієї промови стало наголошення у потребі перебороти старий розкол між Східною і Західною Україною. Але найбільшим сюрпризом була програма економічної і соціальної політики, яку Кучма виголосив 11 жовтня 1994 р. у Верховній Раді України. У своєму розумінні економічних реформ він пішов значно далі обіцянок навести порядок адміністративними методами й запропонував стандартну програму радикальних змін. Пакет запропонованих економічних заходів за своєю радикальністю, згідно оцінки західних експертів, не поступався ані програмі польського міністра фінансів Лешека Бальцеровича у 1989 р., ані програмі російського прем'єр-міністра Єгора Гайдара у 1992 р.

Кучмі вдалося зібрати навколо команду реформаторів і провести її до влади. Владне оточення Кравчука здало свої посади порівняно легко. Кучма і його апарат виявився вправним у приборканні лівої більшості у Верховній Раді, добившись у травні 1995 р. укладення конституційної угоди (малої конституції), а 28 червня 1996 р. – прийняття нової Конституції України. У цьому ж 1996 р. Київ спинив хвилю страйкового руху у Донбасі, збудивши судові справи проти місцевих еліт за незаконні операції з грошима, що призначалися на зарплати шахтарям.

Росія поза своєю волею зробила українській владі велику послугу у стабілізації внутрішньої ситуації. Безоглядність, з якою Єльцин відправив воювати російські війська проти чеченців у грудні 1994 р., розв'язали руки Києву у вирішенні кримського питання. Користаючись з гострого конфлікту, що розгорівся між Мешковим і кримським парламентом, 17 березня 1995 р. Верховна Рада України відмінила дію конституції кримської автономії і ліквідувала інститут президентства у *Криму*. Місцеве населення байдуже відреагувало на заклик Мешкова і

російських сепаратистів до масової непокори, а *Росія*, що глибоко загрузла у чеченських справах, змушена була прийняти таке вирішення кримського питання. Розв'язання внутрішніх політичних конфліктів дозволило Кучмі і його уряду зосередитися на економічних реформах. Українські реформатори добилися помітних успіхів на цьому полі. Строга монетарна політика привела до різкого падіння темпів інфляції: літом 1996 вона впала до 0,1%. Це дозволило у вересні 1996 р. впровадити нову валюту – гривню, замість здевальвованого купона-карбованця. Сильно зменшився розрив у рівні середньої заробітної плати між Україною і *Росією*. Розпочалася приватизація великих підприємств та сільськогосподарських угідь.

Проголошення курсу реформ та відмова від статусу ядерної держави вивели Україну зі стану міжнародної ізоляції. Восени 1994 – весною 1995 р. Міжнародний валютний фонд і Світовий банк підписали ряд умов з українським урядом про фінансову допомогу українським реформам. Сильно змінилася й українська політика США. У списку країн, які одержують державну допомогу США, у 1996 р. Україна зайняла одне з найперших місць, уступаючи лише Ізраїлю й Єгипту. Білий дім дав недвозначно зрозуміти, що зацікавлений в існуванні самостійної української держави як у гаранті політичної стабільності в Центральній і Східній Європі. Позиція США не знайшла послідовників у Західній Європі, помимо заяви Кучми, що головним завданням України є інтеграція в загальноєвропейські структури. Хоча Україна була й прийнята весною 1995 р. до Ради Європи, а рік раніше, у лютому 1994 р., першою з колишніх радянських республік прилучилася до програми НАТО “Партнерство ради миру”, ставлення до неї залишається прохолодним, хоча й більше не настороженим. Європейський Союз чекає від України успішних політичних і економічних реформ як передумови вступу до більшості загальноєвропейських організацій.

На західньому векторі української зовнішньої політики найактивніше розвиваються стосунки з *Польщею*. *Польща* була найпершою серед усіх з держав, які у грудні 1991 р. визнали українську самостійність. Зміна президентів у 1993 р. не змінило ставлення до України – навпаки, з приходом до влади Олександра Кваснєвського *Польща* перебрала на себе роль адвоката українських інтересів у загальноєвропейських структурах, намагаючись бути посередником у загальному зближенні України і Європи. Гострі конфлікти 1992-1998 рр.у Перемишлю навколо греко-католицької катедри та у Львові навколо польських військових поховань засвідчили, що стосунки на польсько-українському пограниччі далекі від ідеальних. Однак на центральній вісі “Варшава-Київ” явно домінує прагматизм, продиктований ще старим мотто *Пілсудського*: існування вільної *Польщі* неможливе без вільної України.

Вихід України з міжнародної ізоляції та пробудження до неї інтересу з боку західних держав став зворотньою медаллю різкого погіршення на Заході образу *Росії*. Поступовий відхід Москви від політики економічних реформ, чеченська війна, перемог акомуністично-

націоналістичної коаліції на парламентських виборах у грудні 1995 р., загроза приходу до влади комуністичного президента на виборах у червні 1996 р., параліч влади, що час до часу виникав у зв'язку з неспроможністю хворого Єльцина повноцінно виконувати президентські функції, наростання антизахідних настроїв, що йшла рука з підтримкою проскрибованих Заходом Іраку і Сербії, і, нарешті, глибока фінансова криза серпня 1998 р. – все це поклало кінець флірту Заходу з *Росією* і природньо привело до перенесення центру його уваги на Україну.

З іншого боку, попри надії Москви знайти спільну мову з Кучмою, ситуація в українсько-російських стосунках ненабагато змінилася. З часу приходу Кучми до влади і до весни 1997 р. Єльцин 10 разів відклав свій візит до Києва – встановивши тим самим своєрідний дипломатичний рекорд (зі своїм польським колегою за час свого президентства Кучма зустрічався аж 18 раз). Після довгого зволікання у травні 1997 р. нарешті був підписаний українсько-російський міждержавний договір. Але російський парламент досі відмовляється ратифікувати його, покликаючись на невизначеність статусу Севастополя.

Роздратування *Росії* викликає вперте небажання України глибше інтегруватися у структури Співдружності Незалежних Держав бо ж приєднатися, як третя сторона, до договору між *Росією* і Білорусією (квітень 1996 р.) про утворення слов'янської Спільноти суверенних держав. Обидва ці утворення *Росія* розглядає як спосіб відродження свого статусу як великої держави, особливо перед лицем поступового розширення НАТО на Схід. За планами Москви у перспективі проглядається відновлення Радянського Союзу – рішення російської Державної Думи у березні 1996 р. про денонсування біловезької угоди не полишає місце для сумнівів. Україна стає найпершою мішенню цих планів. І в цьому думка як більшості політичної російського еліти, так і самого російського суспільства сходяться: згідно опитування осінню 1996 р. 76% росіян вважають, що *Росія* й Україна повинна об'єднатися.

Український уряд опинився у важкій ситуації. З одного боку, він відчуває постійний тиск з півночі та повинен рахуватися зі значним числом прихильників відновлення Радянського Союзу в самій Україні. З іншого боку, зближення з *Росією* має велику кількість противників серед незалежницько настроєних еліт та населення, особливо на україномовному Заході. Тому українська зовнішня політика має двовекторний характер – Україна проголошує своїм стратегічне партнерство одночасно як з *Росією*, так з США, Великобританією, Німеччиною і *Польщею*.

Цю політику можна вважати відносно успішною, наскільки вона дозволяє Україні зміцнювати свій статус як незалежної держави. Однак Кучму переслідує зла доля більшості реформаторів на просторах колишнього Радянського Союзу, коли зовнішньополітичні успіхи здобуваються при відсутності значного прогресу у внутрішній політиці. Його реформаторська команда не перетривала довго. У травні 1996 р. президент звільнив прем'єр-міністра Євгена

Марчука, а у квітні 1997 р. подав у відставку віце-прем'єр-міністр Віктор Пинзеник. Обидві фігури вважалися ключовими реформаторами в українському уряді. Їх замінили Павло Лазаренко та Сергій Тігіпко, які, як і Кучма, були представники дніпропетровської регіональної еліти. За підрахунками експертів майже четверта частина (55 з 204) високопоставлених чиновників з оточення Кучми виводяться з його рідного міста. Ситуація в Україні після літа 1996 р. дивним чином нагадує домінування дніпропетровського клану у Москві за часів Брежнєва. Мова йде не лише про зовнішню схожість— минулі кар'єри більшості з цих людей не давали особливих підстав надіятися на те, що вони провадитимуть реформаторську політику.

Нова влада не змогла перебороти старих хворіб. Найпершою і найголовнішою є нестримна корупція. За час урядування Лазаренка вона набула особливих розмірів, а весною 1997 навіть поставила під загрозу особливий статус України стосунках зі США. Відставка Лазаренка у липні 1997 р. і призначення на його місце ще одного представника дніпропетровського клану Віталія Пустовойтенка мала змінити ситуацію. Але не змінила. Згідно оцінок авторитетних міжнародних інститутцій, 1998 р. Україна передувала у списку найбільш корумпованих держав.

Поряд з корупцією іншою великою спокусою для влади є підміна реформ адміністративними методами. Нормальна економічна активність в Україні неможлива через систему надмірних державних регуляцій і податків. Близько половини (від 40 до 60%) виробництва і послуг залишається нелегальному ("тіньовому") секторі – що ввається найвищим показником серед усіх європейських країн.

Українська ситуація після 1994 р. не змінилася в кращу сторону. За індексом розвитку, що розраховується виходячи з рівня життя, його тривалості та освіти населення, Україна за 1994-2000 рр. скотилася з 45 на 95 місце серед 175 країн світу. Попри те, що влада і деякі західні експерти говорять про певну стабілізацію на макроекономічному рівні, українське населення про стан господарства судить за іншими, менш абстрактними показниками – майже повним зупиненням великої промисловості, скороченням обсягів сільськогосподарського виробництва, масовим безробіттям, падінням житєвих стандартів, наростання хвилі злочинності і скороченням тривалості життя. З 1993 р. в безупинно йде процес зменшення чисельності населення України, при чому не тільки за рахунок скорочення природнього приросту, але й за рахунок переважання еміграції над імміграцією – все більше і більше число людей покидає свою колишню батьківщину, не пов'язуючи з нею свої надії на майбутнє.

Дуже тяжко визначити, хто в кінцевому рахунку виграв від проголошення української самостійності, окрім тих державних чиновників та невеликої групи нуворішів, що реально наживаються на ситуації економічної кризи. Зрозуміло, виграш не можна оцінити тільки у категоріях шлунку і кишені. Зрештою, любов до Батьківщини – почуття безкорисливе, за яке не

подобає вимагати матеріальних винагород. Однак навіть українські патріоти не можуть почувати себе задоволеними. Українська мова у цій ніби-то національній державі є мовою упослідженої меншості – нею розмовляє, згідно соціологічних досліджень 1994 р., лише 44% населення України¹⁸. За винятком хіба що Західної України, у великих містах (включно з Києвом) панує двомовність при фактичній перевазі російської мови. Це диктує відповідні пропорції у культурній продукції: в Україні на 100 громадян української національності припадає 7 україномовних видань, а на 100 громадян російської національності – 54 російськомовних видання. Справа полягає не лише у сфері поширення української мови. Не менш важливим є те, що українці мають нижчий соціальний статус: пересічний українець має нижчий рівень освіти, рідше дивиться телебачення, читає газети і слухають радіо, аніж пересічний росіянин¹⁹. Частка українців серед населення падає обернено пропорційно до розмірів населених пунктів: вони зберігають більшість (бл. 80%) селах і невеликих містах, становлять приблизно половину населення середніх містах і є виразною меншістю (25%-33%) у великих містах (поза Західною Україною єдиним винятком є Київ, де частка українців дорівнює 58%). За часткою свого представництва у державному апараті (24%) вони уступають євреям (63%) й росіянам (32%), перебуваючи приблизно ж на тому ж рівні, що й білоруси та поляки в Україні (23-25%). У сучасній Україні українці відчувають себе як туземці у пост-колоніальній країні – з тією різницею, що київська влада не може чи не хоче провадити щодо них чогось на зразок політики активної підтримки (affirmative action) їхньої мови і культури.

З іншого боку, російське і російськомовне населення теж не може почувати себе цілком комфортно в українській державі. Постійна відмова уряду і парламенту надати російській мові статус офіційної мови викликає у них побоювання, що їх буде зведено до рангу другорядних громадян. Українська національна держава має всі ознаки держави, що піддалася споскусу “націоналізації” своїх населення – на зразок національної політики міжвоєнної *Польщі*. З формальної точки зору, запровадження української мови, гімну, гербу та інших регалій національної держави може видаватися наругою надбільшістю громадян України – бо чим же , врешті-решт, є український націоналізм з його ідею української національної держави, як не “вірою меншості”?²⁰

---

¹⁸ Хмельно В. Третий год независимости: что показали вторые президентские выборы / Современное Общество. № 4 (1994). с. 17-18.

¹⁹ Bremmer I. Op. cit., 261-283.

²⁰ Це є аргументи, які розвивають у своїх дослідженнях Домінік Арель і Андрю Вільсон: Arel D. Ukraine - The Temptation of the Nationalising State. Vladimir Tismaneanu, ed. Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia: The International Politics of Eurasia, Vol. 7 (Armonk, NY, and London, 1995). P. 157-188 (див. український переклад: Арель Д. Спокуса “націоналізації” української держави / Сучасність. 1995. № 12); Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge, 1997. Переконливу і дотепну критику цих аргументів див.: Sysyn F. Ukrainian "Nationalism": A Minority Faith? // The Harriman Review. Vol. 10. N 2. P. 12-20.

У пост-радянській Україні дивним не є співпадіння етнічних різниць з різницями у соціальному статусі – зрештою, ця тенденція тягнеться ще з дорадянських часів, і радянська влада, помимо своїх декларацій про національну рівноправність, лише дещо пом'ягшила, але не зліквідувала її. Парадоксальним є щось інше: така вибухова суміш є винятково благодатним ґрунтом для постання сильних національних рухів, які давно уже би мали розірвати країну зсередини. Однак Україні, як видається, не загрожує небезпека етнонаціоналізму. Навіть Донбас не можна мобілізувати на етнічній ідеї. Не те що його населення не можна у принципі мобілізувати – насправді, воно змобілізоване, але не навколо етнополітичних, а навколо питань соціально-політичних питань²¹.

Тому якою б драматичною не була українська ситуація, вона має окремі позитивні моменти. Політичний розвиток України після розпаду Радянського Союзу засвідчив внутрішню міцність українського суспільства – більшу, аніж на це можна було сподіватися²². Особливо показовим у цьому відношенні є порівняння з російським прикладом. На відміну від Росії, протистояння між українським президентом й українським парламентом не вилилося у відкритий збройний конфлікт, як це сталося у Москві у жовтні 1993 р. У найкритичніші моменти поведінка місцевого російськомовного населення *Криму* створювала загрозу, подібну до тої, яку чеченська проблема складає для територіальної цілісності Російської федерації. Тим не менше, київський уряд не спокусився на введення військ і застосування сили, як це зробила Москва по відношенню до Чечні. Президентські вибори в Україні літом 1994 р. показали, що, недивлячись на надзвичайну гостру передвиборчу боротьбу і фактичний розкол українського суспільства надві рівні половини, на прихильників Кравчука і прихильників Кучми, передача влади від старого президента новому відбулася мирним шляхом. Як справедливо визнав російський історик Дмитро Фурман,

“Україна витримала, якщо можна так висловитися, екзаменна демократію, який ми [росіяни. —Я.Г.] в дійсності провалили в жовтні 1993 р., і все ще не ясно, коли ми наважимося на Perezдачу. І те, що це відбулося на фоні страшних економічних труднощів (великою мірою породжених об'єктивними причинами, а не недалекоістю українського керівництва), лише збільшує українські заслуги (екзамен здавався на “пустий шлунок”). У політичному аспекті, аспекті перебудови демократії, “молодший

---

²¹ David J. Meyer. Why Have Donbass Russians Not Ethnically Mobilized Like Crimean Russians Have? An Institutional / Demographic Approach", w: John S. Micgiel, ed., State and Naion Building in East Central Europe: Contemporay Perspectives (New York, 1996), p. 317-330.

²² Zimmermann W. Is Ukraine a Political Community? // Communist and Post-Communist Studies. Vol. 31. No 1 (1998). P. 43-55.

брат” виявився більш талановитим, аніж “старший” – факт, який, очевидно, ще не дійшов повністю до свідомості “старшого”, бо це підриває ідею “старшинства”²³.

Іншим важливим показником є зміни у політичному житті після 1994 р. Більшість з політичних партій пережили сильні внутрішні кризи. У багатьох випадках це привело до зміни партійного керівництва або й до розколу та появи цілком нових партій. Нові парламентські вибори у березні 1998 р., проведені частково за партійними списками, дозволило відсіяти 8 сильніших партій із заявлених 30. Хоча й комуністична партія й далі залишається найсильнішою – у виборах вона набрала 25 % голосів – однак сили “лівих” і “правих” у парламенті залишаються приблизно рівними. Верховній Раді влітку 1998 р. забрало аж 20 голосувань, аж поки був вибраний новий голова парламенту, аграрник-соціаліст Олександр Ткаченко – бо кожна з обидвох великих угруповань могла цілковито блокувати пропозиції опонентів, маючи рівнозначну з ним кількість голосів. Одним словом, після всіх цих змін загальний баланс політичних сил не змінився.

Політична стабільність залишається найбільшою перевагою України. Найбільшою ж її бідою є слабкість політичної волі до змін серед самого суспільства. Не можна сказати, що цієї волі зовсім немає. Вона є, але вона нейтралізується сильними поділами всередині самого суспільства. Усі ці відмінності впроваджують сучасне українське політичне життя у стан своєрідного пату. І на президентських (1994 р.), і парламентських (1994 і 1998 р.) виборах більшість виборців голосували за зміни. Але проголосувавши за зміни, вони по-суті нічого не змінили. Бо кожен розумів їх по різному: одні – як посилення українського характеру цієї держави і проведення реформ, а другі – як відновлення колишнього радянського status quo.

У багатьох відношеннях сучасна Україна хвора тими хворобами, що переживають усі молоді незалежні держави. Пост-колоніальна спадщина України визначається тим, що Радянський Союз був не просто імперією, але й ще тоталітарною державою. Це, зокрема, пояснює живучість радянської свідомості у її різних проявах. Коли б Україна мала досвід міжвоєнної незалежності, як литовські республіки, або принаймні перебувала б поза радянськими впливами менше часу, як *Галичина*, то її ступінь радянськості був би набагато нижчим, а муки перехідного періоду менш болісними. А так трансформація Україні мусить мати щонайменше чотири виміри: будівництво демократії і ринкової економіки у спадку по тоталітарній державі та творення незалежної держави і нації у спадку по імперії.

З усіх згаданих завдань українській еліті за вдалося повністю справитися лише поки що з одним – зі створенням національної держави. З точки зору щоденних потреб найгостріше,

---

²³ Фурман Д. Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие // Свободная мысль. № 1. 1995. С. 70.

звичайно, стоїть потреба створення ефективної економіки. Але необхідною передумовою для економічних реформ, як, зрештою, і політичних перетворень є наявність національної волі як серед еліти, так і серед посполитих. Рівень національної однозгідності населення є важливим мірилом готовності пост-тоталітарних держав і до радикальних змін: чим більш однорідне населення, тим легше досягти консензусу при вирішенні конфліктів, які неминучі при проведенні глибоких змін у суспільстві. Не випадково три пост-комуністичні держави, які виявилися найбільш успішними в економічному реформуванні – Чехія, *Польща* й *Угорщина* – є найбільш однорідними за своїм етнонаціональним складом. Для України, де значна частина російськомовного населення є носієм “радянської” ідентичності, ця проблема набирає особливо драматичного виміру. Завдання українських реформаторів були б набагато легшими, якщо б сучасна Україна становила територію між Львовом і Києвом – найбільш однорідний, найбільш свідомий та найбільш соціально умиротворений регіон. Але втрата зрусифікованої Східної України з її величезним промисловим і людським потенціалом є крок, на який не наважиться жоден український політик.

У кінцевому рахунку державні інтереси беруть верх. Тому сучасний український естаблішмент надає перевагу ліберальній моделі політичної нації. З одного боку, це було результатом свідомого вибору, зробленого українською політичною елітою. На загал вважається, що етнічна концепція у новопосталих державах перемагає у тих випадках, коли до влади приходить опозиційна культурницька еліта. Натомість стара адміністративна еліта, яка щонайменше зберігає свої владні привілеї, надає перевагу політичній концепції побудови України. Специфікою новітньої української історії є те, що політична концепція була спочатку вироблена дисидентським й опозиційним рухом, а вже згодом, після розвалу СРСР її перейняла адміністративна еліта. Це робить позиції цієї концепції особливо сильними. Головні групи, які прагнуть “етнолізувати” національне питання – це українські крайні націоналісти та політична еліта *Росії*. Однак обидві групи – принаймні досі – не мають вирішального впливу на українську ситуацію.

Дискусії над українською ситуацією нагадують суперечки оптимістів з песимістами навколо того, чи склянка наполовину повна чи наполовину порожня. Тон і загальна оцінка часто залежить від того, чи дискусію оцінює зсередини чи ззовні, і яку часову перспективу він собі вибирає. Назагал, щодо України легше бути оптимістом, чим далі перебуваєш від неї і чим більше часове мірило до неї застосовуєш. Але мінімальний рівень оптимізму виводиться з факту, що це є принаймні українська “склянка” і що внутрішньо вона є досить стійка.

Сучасну Україну не можливо зрозуміти інакше, як крихку, але на загал стабільну рівновагу різних суспільних і політичних груп, регіональних інтересів і зовнішніх

орієнтацій. Кожна з цих складових частин з плином часу може мінятися, а з нею – і загальний баланс. Найважливішою зміною, мабуть, буде поява нових поколінь, не обтяжених радянською спадщиною. Зараз же помітні менш масштабні, але все ж таки обнадіюючі тенденції – як от значне падіння популярності *Росії* після чеченської війни та інших криз при одночасному зміцненні позитивного образу *Польщі* як країни, де вдалися реформи і де рівень життя постійно зростає²⁴.

Як і у випадку з кожним періодом української новітньої історії, розповідь про перші роки української самостійності варто закінчувати не крапкою, а великим знаком питання. Тільки що на цей раз знак питання не стоїть над життєздатністю української держави. Національні держави не зникають внаслідок економічної кризи – для цього треба хіба що внутрішнього перевороту або різкої зміни геополітичної ситуації. При сучасному занепаді *Росії* і загальному зацікавленні збереженні стабільності європейських кордонів така різка зміна навряд чи можлива. Немає сумнівів, що самостійна Україна буде існувати, і кожен день грає на зміцнення її самостійності. Питання полягає лише в тому, якою буде ця Україна. Чи стане вона ще одною стабільною європейською країною демократії й ефективної економіки? А чи піде шляхом “занзаризації” – тобто сповзання до статусу держави третього світу, з авторитарним і скорумпованим політичним режимом, слабкою економікою і масовим безробіттям? Тільки майбутні десятиліття зможуть дати на це відповідь.

Але одне є цілковито ясним: у питанні про українську самостійність ставка є більша за саму Україну. Історики західної цивілізації звертають увагу на факт, що доля всієї європейської культури залежала від результату грецько-перської війни V ст. до н.е. Якщо б у цій війні виграли перси, невідомо, що сталося б з колискою Європи. Цей приклад переконує, що те, що з точки зору сучасників може здатися локальними справами, на дальшу мету може мати епохальні наслідки для цілої Європи.

Не буде перебільшенням сказати, що доля Європи залежатиме не від лише того, що зараз відбувається у Брюсселі, Берліні, Лондоні, Парижі чи Римі, але й від розвитку подій Варшаві, Вільнюсі, Києві, Кишиневі і Москві. Геополітичне становище України робить її однією з головних фігур на цій шахівниці. Вона пройшла шлях від пішака до останньої клітинки, і зараз рішається, якою буде її номінальна сила. Вільна і сильна Україна дає шанси для стабільної Європи. Тяжко передбачити, що буде, якщо Україна цю гру програє. Ясно лише, що у програші буде не одна лише Україна й українці. Важливо, однак, щоб українці усвідомили свою місію. Бо ніщо не додає так сил, як усвідомлення власного призначення.

---

²⁴ Hrycak Ja. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle) // Więż. Marzec, 1998. N 3 (473). S. 15-32.